

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ ve EDEBİYATLARI
ANABİLİM DALI

ÖZBEK TÜRKÇESİNDE HABER KİPLERİ

Yüksek Lisans Tezi

Safiye KIRLANGIÇ

Ankara 2023

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ ve EDEBİYATLARI
ANABİLİM DALI

ÖZBEK TÜRKÇESİNDE HABER KİPLERİ

Yüksek Lisans Tezi

Safiye KIRLANGIÇ

Danışman
Prof. Dr. Aynur ÖZ ÖZCAN

Ankara 2023

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ ve EDEBİYATLARI
ANABİLİM DALI

Özbek Türkçesinde Haber Kipleri

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Aynur ÖZ ÖZCAN

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ

Adı ve Soyadı

Prof. Dr. Aynur ÖZ ÖZCAN

Prof. Dr. Figen GÜNER DİLEK

Doç. Dr. Ayhan ÇELİKBAY

İmzası

.....

.....

.....

Tez Savunması Tarihi

10.01.2023

T.C. ANKARA ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

Prof. Dr. Aynur ÖZ ÖZCAN danışmanlığında hazırladığım “Özbek Türkçesinde Haber Kipleri (Ankara, 2023)” adlı yüksek lisans tezimdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

Tarih: 10.01.2023

Safiye KIRLANGIÇ

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ	v
Kullanılan İşaretler	vi
Tablolar Dizini	vii
Özbek Türkçesi Latin Alfabesi	viii
GİRİŞ	8
Tezin Konusu	8
Tez Konusunun Sınırları	8
Tezin Amacı	9
Tezde Kullanılan Yöntem	9
Bütünce	11
BİRİNCİ BÖLÜM:	12
ÖZBEK TÜRKLERİ VE ÖZBEK TÜRKÇESİ	12
1.1. Özbek Türkleri	12
1.1.1. Etnik Oluşum ve Tarih	12
1.1.2. SSCB Döneminde Özbekistan Cumhuriyeti	26
1.1.3. Bağımsız Özbekistan Cumhuriyeti	31
1.2. Özbek Türkçesi	34
1.2.1. Özbek Türkçesinin Türk Dili Tasniflerindeki Yeri	34
1.2.2. Özbek Türkçesinin Ağızları	38
1.2.3. Özbek Türkçesinin Bugünkü Dil Durumu	43
1.2.4. Özbek Türkçesi Gramer Çalışmaları Tarihçesi	45

1.2.4.1. Bağımsızlık Öncesi Özbek Türkçesi Gramer Çalışmaları...	45
1.2.4.2. Bağımsızlık Sonrası Özbek Türkçesi Gramer Çalışmaları .	56
İKİNCİ BÖLÜM:	59
TEMEL KAVRAMLAR VE TERİMLER.....	59
2.1. Fiil.....	59
2.1.1. Fiil Çekimi	60
2.2. Fiilin Gramatik Kategorileri	63
2.2.1. Zaman ve Görünüş Kategorisi	63
2.2.2. Şahıs Kategorisi	71
2.2.3. Kip Kategorisi	74
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM:.....	84
ÖZBEK TÜRKÇESİNDE HABER KİPLERİ.....	84
3.1. Geçmiş Zaman Kipi	87
3.1.1. Özbek Türkçesinde Geçmiş Zaman	88
3.1.1.1. -di Biçim Birimi.....	90
3.1.1.2. -gan Biçim Birimi.....	98
3.1.1.3.-(i)b Biçim Birimi.....	104
3.1.1.4. edi Yapısı	109
3.1.1.4.1. -gan edi Yapısı.....	110
3.1.1.4.2.-(i)b edi Yapısı	113
3.1.1.4.3. -yotgan edi ve -yotib edi Yapısı.....	115
3.1.1.4.4. -moqda edi Yapısı	117

3.1.1.4.5. -(a)r edi (-mas edi) Yapısı.....	118
3.1.1.4.6. -guvchi edi Yapısı.....	121
3.1.1.5. ekan Yapısı	122
3.1.1.5.1. -di ekan Yapısı.....	122
3.1.1.5.2. -gan ekan Yapısı.....	123
3.1.1.5.3. -yapti ekan/ -yotgan ekan/ -yotir ekan/ -yotibdi ekan / - moqda ekan Yapısı	125
3.1.1.5.4. -(a)r ekan Yapısı.....	125
3.1.1.6. emiş Yapısı.....	127
3.2. Şimdiki Zaman Kipi	129
3.2.1. Özbek Türkçesinde Şimdiki Zaman Kipi.....	130
3.2.1.1. Şimdiki Zamanın Biçim Birimlerle Çekimi	131
3.2.1.1.1. -yap Biçim Birimi.....	131
3.2.1.1.2. -yotib/-yotir Biçim Birimi.....	134
3.2.1.1.3. -moqda Biçim Birimi	137
3.2.1.2. Şimdiki Zamanın Yardımcı Fiillerle Çekimi	140
3.2.1.2.1. Yot- Yardımcı Fiili	141
3.2.1.2.2. Yur- Yardımcı Fiili.....	143
3.2.1.2.3. Tur- Yardımcı Fiili.....	144
3.2.1.2.4. O‘tir- Yardımcı Fiili.....	145
3.3. Gelecek Zaman Kipi	147
3.3.1. Özbek Türkçesinde Gelecek Zaman	149

3.3.1.1. -a ve -y Biçim Birimi.....	154
3.3.1.2. -(a)r Biçim Birimi.....	157
SONUÇ	162
KAYNAKÇA.....	168
ÖZET	176
ABSTRACT.....	177

ÖN SÖZ

Özbek Türkçesinde haber kipleri, *mayl kategoriyasi* (kip kategorisi) başlığı altında *icra/xabar mayli* olarak ele alınır. Haber kipleri, fiilin ifade ettiği hareketin konuşma anından önce, konuşma anında veya konuşma anından sonra gerçekleşme durumunu bildirir. Bu durum, geçmiş, şimdiki ve gelecek zaman olmak üzere üç ana başlıkta incelenir. Özbek gramerlerinde, haber kiplerinin türleri hakkında farklı görüşler ve sınıflandırmaların bulunduğu dikkati çeker. Özbek Türkçesinde fiil ile ilgili çağır açıcı çalışmaları olan A. Hacıyev'in bu alandaki eserleri, çalışmanın teorik alt yapısını oluşturmuştur.

Çalışma, Özbek Türkçesindeki haber kiplerinin neler olduğunu, hangi yapılar üzerinden geliştiğini, kullanım işlevlerini ve bu yapıların işlekliliğinin derecesini belirlemek üzere yapılmıştır. Bu doğrultuda, biçim birimler ve ek fiiller yoluyla oluşturulan yapılar, incelenecek eserler yardımı ile tespit edilecek ve işlevlerine işaret edilecektir. Standart Özbek Türkçesinde, haber kiplerini oluşturan biçim birimlerin hem biçimsel hem de işlevsel açıdan incelemek amaçlanmıştır.

Lisans öğrenimimden beri üzerimde çok emeği olan, tezi hazırlamamda yol gösteren, titizlikle inceleyen ve her türlü desteğini esirgemeyen danışmanım Prof. Dr. Aynur ÖZ ÖZCAN'a teşekkür ederim. Ayrıca çalışmamda beni “bursiyer” olarak destekleyen Türk Dil Kurumu'na teşekkür ederim.

Kullanılan İşaretler

- > bu biçime gider
- < bu biçimden gelir
- + isme eklenen ek
- fiile eklenen ek
- : ünlü yanında uzunluk bildirir

Tablolar Dizini

Tablo 1.	<i>Özbek Türkleri Nüfus Dağılımı</i>
Tablo 2.	<i>Özbekistan'ın Ekonomik Yapısı</i>
Tablo 3.	<i>Reşetov'un Özbek Türkçesi Tasnifi</i>
Tablo 4.	<i>Comrie Zaman Temsili</i>
Tablo 5.	<i>Kornfilt Kip Tasnifi</i>
Tablo 6.	<i>Hacıyev Zaman Temsili</i>

Özbek Türkçesi Latin Alfabeti

Latin Alfabeti	Transkripsiyon	IPA
A a	A a	[/æ, a/]
B b	B b	[/b/]
D d	D d	[/d/]
E e	Ye ye	[/e/]
F f	F f	[/ f/]
G g	G g	[/g/]
H h	H h	[/h/]
I i	İ i	[/i, i/]
J j	C c / J j	[/d ʒ, ʒ/]
K k	K k	[/l/]
L l	L l	[/l/]
M m	M m	[/m/]
N n	N n	[/n/]
O o	Å å	[/v/]
P p	P p	[/p/]
Q q	Q q	[/q/]
R r	R r	[/r/]
S s	S s	[/s/]
T t	T t	[/t/]
U u	U u	[/u, u/]
V v	V v	[/v, w/]
X x	X x	[/X/]
Y y	Y y	[/j/]
Z z	Z z	[/z/]
O‘ o‘	O o / Ö ö	[/o, ø/]
G‘ g‘	Ğ ğ	[/ ɣ/]
Sh sh	Ş ş	[/ʃ/]
Ch ch	Ç ç	[/tʃ/]
Ng ng	Ng ng	[/ŋ/]
Ɓ	‘	[/?/]

GİRİŞ

Tezin Konusu

Güney-Doğu (Türkistan-Uygur) grubu Türk lehçelerinden olan Özbek Türkçesinde haber kipleri tezin konusunu oluşturmaktadır.

Tez Konusunun Sınırları

Özbek Türkçesinde haber kipleri, ötgen “geçmiş”, hazırğı “şimdiki” ve kelesi “gelecek” olmak üzere üç başlıkta incelenmiştir. Bu çalışma, fiil kök veya gövdelerine getirilen biçim birimlerin, şahıs ekleri ile çekimlenmesiyle oluşturulan zaman şekillerinin işlevlerini ve kullanım sıklıklarını tespit etmek amacıyla hazırlanmıştır. Tezin, teorik alt yapısı ve örneklem korpusunun oluşturulması amacıyla alan araştırması için Özbekistan’a gidilmesi amaçlanmıştır. Ancak başlayan salgın nedeniyle alan araştırması için Özbekistan’a gidilememiştir. Bu nedenle çalışma, kütüphanelerden ve genel ağ üzerinden ulaşılan kaynaklar ile sınırlandırılmıştır. Tezin teorik çerçevesinin incelenen kaynaklar sonucunda, Özbek dil biliminde çalışmalarını fiil üzerine yoğunlaştıran ve bu alanda çığır açan A. Hacıyev’in anlayışı yani geleneksel gramer anlayışı temel alınarak hazırlanması uygun görülmüştür.

Çalışmada, haber kiplerini ifade eden biçim birimlerin sadece edebî dildeki kullanım şekilleri verilmiştir. Bu biçim birimlerin, ağızlardaki kullanımına yer verilmemiş, gerektiğinde konuşma dilindeki biçimleri de gösterilmiştir. Haber kiplerini ifade eden biçim birimlerin, gerektiğinde tarihî gelişimine de değinilmiştir.

Çalışma, ön söz ve girişin dışında üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, Özbek Türklerinin tarihçesi üzerine durulmuş, etnik oluşumu hakkında bilgi verilmiştir. Özbek Türklerinin bağımsızlık öncesi ve sonrası sosyal, kültürel, ekonomik durumu ve dilsel durumu değerlendirilmiştir. Bu bölümde aynı zamanda Özbek Türkçesinin, Türk

dili tasniflerindeki yeri ele alınmış ve bugünkü durumu değerlendirilerek Özbek Türkçesi üzerine yapılan gramer çalışmaları kronolojik bir sıra ile verilmiştir.

İkinci bölümde temel kavramlar ve terimler verilmiştir. Bu bölümde araştırmacıların, fiil ve fiilin gramatik kategorileri hakkında yaptıkları çalışmalara değinilerek bu konu ile ilgili terimler kısaca açıklanmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın üçüncü bölümünde ise, Özbek Türkçesinde haber kipleri ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Geçmiş, şimdiki ve gelecek zaman için kullanılan biçim birimlerin tarihî gelişmelerine değinilmiş ve standart Özbek Türkçesindeki kullanımları verilmiştir. Özbek Türkçesi gramerlerinde ve fiil ile ilgili yapılan bilimsel çalışmalarda, basit ve birleşik çekimlerin tek başlık altında ele alındığı ve ilgili zamanın altında verildiği dikkati çeker. Tezde, bu geleneksel anlayış sürdürülmüş ve haber kipleri geçmiş, şimdiki ve gelecek zaman olarak üç alt başlıkta incelenerek birleşik çekimler geçmiş zamanın altında *edi* yapısı, *ekan* ve *emiş* yapılarının çekimleri ile ele alınmıştır.

Tezde geçen özel isimler ve kaynak adları, okundukları şekilde; eserlerden yapılan alıntılar ise Özbek Latin alfabesi ile verilmiştir.

Tezin Amacı

“Özbek Türkçesinde Haber Kipleri” adlı çalışmanın amacı, Özbek Türkçesinde fiil kök ve gövdelerine gelen biçim birimlerin, şahıs ekleri ile çekimlenmesiyle ifade edilen zaman şekillerinin işlevlerini ve kullanım özelliklerini tespit etmektir.

Tezde Kullanılan Yöntem

Özbek Türkçesi gramerleri ve şekil bilgisi üzerine yapılan çalışmalar ve özel olarak fiil üzerine yapılan monografiler incelenerek çalışmanın teorik alt yapısı oluşturulmuştur. Edebî eserler taranarak haber kipleri ile ilgili uygun örnekler tespit

edilmiş ve fiilin kök veya gövdesine getirilen biçim birimlerin, şahıs ekleri ile çekimlenmesi sonucundaki işlevleri örnekler ile verilmiştir. Özbek Türkçesinde, kip kategorisinin basit ve birleşik çekimleri, ayrı bölümler halinde değil, tek başlık altında, ilgili zaman içerisinde verilmiştir. Özbek Türkçesindeki kip kategorisinin, *Mayl Kategoriyasi* başlığı altında *buyruk-istak mayli*, *shart mayli* ve *ijro-xabar mayli* olmak üzere üç alt başlıkta değerlendirildiği görülmektedir. Özbek dil bilimcileri arasında haber kiplerinin, gruplanmasında fikir ayrılığının görüldüğü ve bazı çalışmalarda haber kipleri, belirttiği zamana göre verilirken bazılarında biçim birimler olarak ele alındığı dikkati çekmektedir. Çalışmanın ana kaynağını oluşturan Hacıyev'in eserlerinde haber kiplerini işaretleyen biçim birimlerin, ötgen, hazır ve kelesi zaman olarak üst başlıklar halinde ele alındığı ve tekrar gruplandırılmadığı görülmektedir. Bu nedenle de çalışmada haber kiplerini bildiren biçim birimler, gruplandırılmadan ele alınmıştır.

Özbek Türkçesinde, haber kipleri basit ve birleşik çekimler olarak ayrı bölümler halinde verilmeyerek ilgili zamanda basit/sentetik ve birleşik/analitik çekimin ayrımları aynı bölümde incelenmiştir. Sentetik çekimler¹, fiil kök veya gövdesine gelen biçim birimlerin şahıs ekleri ile çekimlenmesi ile yapılmaktadır. Üç zaman şeklinin de kendine özgü biçim birimleri vardır. Geçmiş zaman, *-di*, *-gan* ve *-(i)b* biçim birimleri ile; şimdiki zaman *-yap*, *-yotir/-yotib*, *-moqda* ve *tur-*, *o'tir-*, *yot-* ve *yur-* yardımcı fiilleri ile; gelecek zaman ise *-a/-y* ve *-(a)r* biçim birimlerinin fiil kök veya gövdesine gelerek şahıs ekleri ile çekimlenmesiyle oluşturulmaktadır. Analitik çekimler² ise, fiil kök veya gövdesine eklenen zaman bildiren biçim birimlerden sonra getirilen *edi*, *ekan* ve *emiş* yapılarının şahıs ekleri ile çekimlenmesi sonucu oluşmaktadır. Analitik kuruluş yoluyla verilen bu yapılar, çekime girdikleri biçim birimlerin işlevine göre çeşitli anlamlar bildirmektedir.

¹ Biçim birimler yoluyla yapılan, morfolojik şekil (IL, 515).

² Analitik şekil fiilin kök veya gövdesine zaman bildiren biçim birimlerden sonra *edi*, *ekan* ve *emiş* yapılarının şahıs ekleri ile çekimlenmesi ile oluşur (Hacıyev, 1973: 5; Tursunov vd., 1992: 333; Sapayev, 2009: 168).

Bütüncce

Tezin bütüncesini, Özbek Türkçesi grameri, şekil bilgisi ve fiil üzerine yapılan monografi çalışmalarının incelenmesi oluşturmuştur. Özbek edebî dilinin oluşma döneminden başlayarak Mahmudhoca Behbudiy'nin *Pederkuş*, Hamza Hekimzade Niyaziy'nin *Bay ile Hizmetçi*, Abdulla Kadiriyy'nin *Mihrabdan Çayan*, Aybek'in *Kutluk Kan*, Said Ahmad'in *Kuyav*, Abdulla Kahhar'ın *Muhabbet*, Fıtrat'ın *Tenlengen Eserler*, Ötkir Haşimov'un *Saylanma*, Isacan Sultan'ın *Azad*, Ölmes Umarbekov'un *Saylanma* eserleri taranmış olup konu ile ilgili uygun örnekler alınmıştır. Bu örneklerin seçiminde kronolojik sıra izlenmiştir. Çalışma, fiil alanında monografik çalışmalar hazırlayan A. Hacıyev'in *Fiil* (1973), Ş. Şükürov'un *Özbek Tilide Fiil Zamanlari Terakkiyati* (1976) adlı eserleri ile; F. Kemal *Hazirgi Özbek Edebiy Tili* (1957), F. Kamalov *Hazirgi Özbek Edebiy Tili I Fonetika, Leksikologiya, Morfologiya* (1966), G'. Abdurahmanov *Özbek Tili Grammatikasi* (1975), Ş. Şaabdurahmanov *Hazirgi Özbek Edebiy Tili I* (1980), M. Mirtaciyev *Hazirgi Özbek Tili* (1992), Q. Sapayev *Hazirgi Özbek Tili Morfemika Söz Yasalışı ve Morfologiya* (2009) ve R. Sayfullayeva *Hazirgi Özbek Edebiy Tili* (2009) adlı Özbek Türkçesi gramer eserleri taranarak oluşturulmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM:

ÖZBEK TÜRKLERİ VE ÖZBEK TÜRKÇESİ

1.1. Özbek Türkleri

1.1.1. Etnik Oluşum ve Tarih

Askarov, halkların ortaya çıkışını iki aşamaya bağlar. İlk aşamayı, sınırları yakın olan komşu milletlerin etkileşimi ile ortaya çıkan etnik gruplar oluşturur. Dilin çeşitli ağız özellikleri, milletlerarası kültürel geçişler ve bu geçişler neticesindeki yakınlaşmalar, topluluklar arasındaki evlilikler sonucundaki etnik çeşitlilik gibi unsurlar etnogenetiğin oluşumunu sağlayan unsurlardır. Bu durumda, halkın sadece bireylerden oluşan biyolojik unsurlar olmadığı, aynı zamanda etnogenetik çeşitlilik ve etkileşimler sonucu ortaya çıktığını söylenebilir. Araştırmacı, toplumun oluşum sürecinin ilk aşamasını etnogenezi oluştururken, ikinci aşamasını ise etnik tarihinin oluşturduğunu belirtir (2004: 1).

Sagdullayev'in hazırladığı *Özbekistan Tarihi: Devlet ve Jamiyet Terakkiyeti* adlı eserde, Özbeklerin etnik tarihi hakkında, en eski dönemlerinin Taş Devri'ne kadar uzandığı belirtilir. İlk paleolitik çağın yerleşim alanlarının, Fergana vadisindeki Selengur ve Taşkent'te bulunan Kölbulak bölgeleri olduğu ifade edilir (2000: 8). Özbekistan bölgesinin en eski temsilcilerinin (neandertal) izleri Baysun Dağı'ndaki Teşik-taş adlı mağarada bulunur (Sagdullayev vd., 2000: 8). M.Ö. 2. yüzyılın ikinci yarısıyla beraber Orta Asya bölgesinde çiftçilik ile ilgilenen toplulukların yerleşmeye başladığı dikkati çeker. Arkeolojik bulgularda, Surhanderya civarında ilk çiftçilik faaliyetlerinin yapıldığı görülür. Bu bulgular, Özbekistan bölgesinde ilk yerleşik hayata geçişin Surhanderya civarında olduğu bilgisini verir (Sagdullayev vd., 2000: 17).

Yakubovski, 1941 yılında yayımlanan *Özbek Halkının Yüzege Kelişi Meselesi* *Hakide* adlı makalesinde Özbek Türklerinin, Taş Devri döneminde değil, Türk Hakanlarının varlığı ile başladığını belirtir (1941: 6-7). Tolstov ise, Sagdullayev gibi Türk halkının, Türk hakanlarından da önce bölgede var olduklarını, antik çağlara kadar uzanabileceğini ve Özbek etnogenezinin de antik çağlardan başlaması gerektiğine dikkat çeker (Askarov, 2007: 239). En eski yazmalardan ve çıkarılan arkeolojik kalıntılardan Özbek etnogenezinin başlangıç noktasının bronz devrine kadar uzandığı edinilen bilgiler arasındadır (Askarov, 1996: 70-71). Özbek Türklerinin, toplumsal şekillenmesinin çok eski dönemlere dayandığı görülür. Güney Sibirya, Altay, Doğu Türkistan, Volga ve Ural deryası boyunca farklı dönemlerde Maveräünnehir bölgesine gelmiş olan etnikler de Özbek Türklerinin şekillenmesinde rol oynar (Usmanov vd., 2006: 80).

MÖ. 3. yüzyılda, Sirderya civarında Sogdlar ve Türklerin ittifakı temeliyle Maveräünnehir ve çevresinde iktisadi ve siyasi açılardan gelişmiş olan bir Kang topluluğu ortaya çıkar. Arkeolojik kayıtlarda bu medeniyet *Qovunchi* medeniyeti olarak geçer. MÖ. 2. yüzyılın ikinci yarısında Doğu Türkistan civarında yaşayan Türk etnik grupları Fergana, So'g'diyona (Cizzak bölgesi) ve Baqtriya (Bahtarya bölgesi)'ya gelerek *Yuechjiler* olarak bilinen etnik bir grup oluşturur. Yuechjiler bölgede hakimiyeti sağlayarak MÖ. 4. yüzyıla kadar bölgeyi yönetir. Bu iki yüzyıl boyunca sınır komşuları ile sürekli temasta bulunulur (Usmanov vd., 2006: 81). MÖ. 4-5. yüzyıllar arasında da bölgede farklı topluluklar yaşar ve bölge hakimiyeti sağlanır. Tolstov, Kang Devleti'nin kurulduğu zamanda ve devletin sahip olduğu sınırlar içerisinde, Özbek halkının ilk atalarının yaşadığını ancak tek dile sahip olmadıklarını, bölgede multilinguistik bir dil çeşitliliği olduğuna işaret eder (1947: 303).

Tolstov'un bu görüşlerini destekleyen nitelikte Şaniyazov, Özbek halkının Kang Devleti içerisindeki karışık etnik gruplar ile yaşamış olmalarına dikkat çeker. Bu etkileşim ile Özbeklerin atalarına özgü etnogenetik yapılanmanın sağlandığını belirtir

(2001: 19). Şaniyazov, Türkçe konuşan halklar ve İran dili konuşanlar arasında, karışık ve yeni bir dilin ortaya çıktığına ve bu dili konuşanların da Özbek Türklerinin atalarını oluşturduğuna dikkati çeker (2001: 19). Askarov, Şaniyazov gibi bu etnik çeşitlenmenin sonucu olarak Özbek halkı atalarının yeri olan Maverâünnehir ve eski Harezm sınırlarını kapsayan bölge içinde Türkçe ve İranî dilleri konuşan kabilelerin olduğunu ve bu dilleri konuşan halkların da uzun zaman birlikte yaşadığını belirtir. Özbeklerin atalarının Maverâünnehir ve Harezm sınırları içinde Türkî ve İranî dilleri konuşan topluluğun karışması ile cereyan eden ve ortak dil unsuru oluşturan kitleler olduğundan söz eder (Askarov, 2004: 1).

6. yüzyılın ortalarına doğru Orta Asya'da Türk hakanlarının devri başlar ve bölgeye aynı zamanda doğudan gelen Türk toplulukları yerleşir. Bu çeşitlenme, bir taraftan bölgenin dikkat çekmesini ve çevredeki halkın bölgeye gelmesini sağlarken diğer taraftan gerçekleşen etnik hareketler ile ilişkilerini güçlendirir. Özellikle, 6-8. yüzyıllar arasında, günümüz Özbekistan Cumhuriyeti'nin doğusunda ve Fergana'nın çevresinde yaşayan Türk toplulukları bölgeye gelir. Bu topluluğun büyük çoğunluğunu Karluklar oluşturur. 8. yüzyılın ortalarına kadar Fergana vadisinin hem merkezi bölgesinde hem de doğusunda yaşamlarına devam ederken diğer taraftan Taşkent vadisinin de bir kısmında Karluklar yaşamlarını sürdürür (Şaniyazov, 2001: 145). Bölgede yaşayan Karluklar, yerleşik düzene geçmeye başlayarak sınır komşuları ile ticari etkileşimde bulunur. Bunun sonucunda Chu vadisi çevresinde yaşayan köy halkının, diğerlerine nazaran ekonomisi daha güçlü bir hale gelir (Usmanov, 2006: 82).

Türkler, Hakanlık devrinin başlamasıyla ve yerleşik hayata geçişle beraber yavaş yavaş kendi içinde büyük topluluklar ve devletler oluşturmaya başlar. Hakanlıklar altında birleşen Türklerin, kendi yazı ve dil unsurları da zaman içerisinde gelişme gösterir. Bu hakanlıklar, Orta ve merkezi Asya'yı kaplayan bir yere hâkim olur. MÖ. 588 yılında doğu ve batı olarak ikiye bölünen bu hakanlığın doğu tarafını Uygurlar; batısını ise Oğuz,

Karluk, Çigil, Halaç halkının birleşmesi teşkil eder. Günümüzde 6. ve 8. yüzyıl içinde yaşayan Türklerin hepsi Özbek halkının etnogenezi olarak görülür (Şaniyazov, 2001: 151).

Şaniyazov, Özbek halkının ortaya çıkışının 9.- 10. yüzyıllarda başladığını belirtir (Askarov, 2007: 85). Orta Asya bölgesi, bu dönemde Samanilerin hakimiyeti altında olup Saltuk Buğra Han'ın İslamiyet'i kabul etmesine kadar devam eder. Nihayetinde 10. yüzyıl ile Orta Asya, Karahanlıların hakimiyetine geçer. Fergana ve Taşkent bölgesinde ikamet etmeye başlayan Karahanlılar, 999 yılında Maveräünnehri Samanilerden alır. 1123 yılına kadar Doğu ve Batı Türkistan ile Yedisu bölgesine egemen olur (Togan, 1981: 59). Bu egemenlik neticesinde, bölge dili Türkçeleşir ve 11. yüzyılda Karahanlı Devleti'nin dili, Türklerin dilini temsil eder hale gelir. Özbek Türkçesinin temelini oluşturan Karluk ve Çigil ağızlarının, 11. yüzyılda Karahanlı Türkçesinden henüz ayrılmadığı dikkati çeker. Bu ayrılma noktası, 11. yüzyılın ortalarında Karahanlı Devleti'nin ikiye bölünmesi ile başlar. Devletin batısında kalan, Maveräünnehir ve Harezmi sınırlarına yakın olan halklar, dile yerleşmeye başlayan Farsça-Arapça dil unsurlarının dile karışır. Böylelikle Özbek Türkçesini geliştirerek konuşmaya başlar ve Karahanlı Türkçesinden 12. yüzyılda ayrılır (Askarov, 2007: 85). Özbek Türkleri, nihai olarak 12. yüzyılda kabile tanımlamasından çıkar ve halk olarak görülür. Karahanlı Devleti ile bölgenin ciddi oranda artan Türk nüfusu, sadece etnik açıdan değil, dil açısından da dikkate değer bir noktadadır. Yakubovskiy, Türkleşmeye başlayan coğrafyanın dilinin de Türkçeleşmeye başlamasını, Türkçenin bölgedeki zaferi biçiminde değerlendirir (2010: 71-79).

1141 yılıyla Karahanlı Devleti'nin kuzey bölgesi, Karahıtayların hakimiyeti altına geçer. 1212 yılına kadar bu hakimiyet Semerkand bölgesini ve Maveräünnehir'in diğer şehirlerini kapsayacak şekilde devam eder (Togan, 1981: 59). 1202 yılında Moğolistan'a hükmeden, Çin'e sefere çıkarak kuzey tarafının bir kısmını fetheden Cengiz Han, 1220-

1225 yıllarında Karahanlı ve Harezmsâhlar ile karşılaşır. Doğu ve Batı Türkistan bölgesini egemenliği altına alır (Togan, 1981: 62). Böylelikle bu topraklar, 13. yüzyılın birinci yarısından 14. yüzyılın ikinci yarısına değin Çingizli-Türk Moğol İmparatorluğu hakimiyetinde ve 14. yüzyılın ikinci yarısından 15. yüzyıl ikinci yarısına kadar da Timur hakimiyetinde yönetilir. Timur, Çağatay Hanlığı ile mücadele ederek onları Maverâünnehir bölgesinden çekilmek zorunda bırakır. Diğer taraftan Semerkand bölgesinde, özerkliğini ilan eden ve Taciklerden oluşan topluluğu da dağıtarak bölge hakimiyetini sağlar (Togan, 1981: 64).

13. ve 14. yüzyılları kapsayan Çağatay Ulusu Devri literatüre, *Emir Temir* veya *Temurlenk* olarak girer (Hayit, 2004: 1). Maverâünnehir'in işgaline kadar Özbeklerin dilinin, Kazak ve Nogay lehçesiyle aynı olduğu görülür. Buna istinaden, *Tarikh-i Abulkhayır Khani* adlı eserde, *citiser calqın, taraqtı ve qayındı* sözcüklerin tamamen Kazak ve Nogay lehçesine ait sözcükler olması dikkati çeker. Fakat, dönemin oluşturduğu yeni yaşam alanı ve yerli halkla temas, dil hususunda da kendini göstermeye başlar (Togan, 1947: 47). Dolayısıyla ilerleyen dönemlerde bilim ve devlet dili ya Arapça ya Farsça üzerinden gelişir. Timur, Altay Dağları'ndan, Karadeniz ve Akdeniz'e, güneyde ise İndus bölgesine kadar olan geniş çapta bir alanı yönetir. Timur'un, aynı zamanda Çin'i fethetmek istediği fakat 1404 yılında Çin seferine hazırlanırken vefat ettiği bilinir (Togan, 1981: 64). Türkistan ve çevresi, Timur'un vefatının ardından halefleri tarafından da yönetilmesiyle 137 yıl boyunca Timurlu hükümdarların hakimiyeti altında yönetilir (Hayit, 2004: 2-4).

Togan, Timurlu hükümdarlar tarafından uzun dönemler boyunca yönetilen Türkistan bölgesini, İran kaynaklarında Horasan bölgesindeki Mezdûran geçidi ve Kûhzar Mescit Dağları'nın kuzey tarafının olduğu bölgelere verilen ad olarak geçtiğini belirtir. Diğer taraftan Sasaniler ve Arapların döneminden başlayarak Maverâünnehir'in doğusundaki dağlıklar ve kuzeyindeki ülkeler (günümüz Özbekistan bölgesi), Doğu

Türkistan, Kırgızistan ve Kazakistan ülkelerinin sınırları içinde bulunan yere Türkistan denildiğini ifade eder. Aynı zamanda Timur'un seyahatnamesinde Türkistan, Maverâünnehir dışında yaşayan Türk ülkelerine verilen, coğrafi bir yeri işaretleyen isim olarak verilir (1947: 23). Kazak ve Kırgızlar aracılığıyla Türkistan tabirini öğrenen Ruslar, Kazakistan'ın güneyinde bulunan Yesi şehrini ve etrafını, Sır Derya'nın orta ve aşağı bölgeleri için bu tabiri kullanır. Ruslar, daha sonraki dönemlerde işgal ettikleri yerlere *Turkestandskaya Oblast* (Türkistan Vilayeti) diyerek Türkistan valiliğine tabi olan bölge olarak isimlendirir. 1867-1897 yıllarında Türkistan ifadesi daha geniş alanı kapsayan bir coğrafi bölge adı olur (Togan, 1947: 24).

Rusların, Türk coğrafyasını siyasi bir birlik altında topladığı dikkat çeker. Ancak Rusların niyetinin, bu noktada birlik oluşturmaktan çok valilik adı ile tek elden bölgeyi yönetmek olduğu görülür. Fakat, Bolşevik İhtilali'ne kadar bir bakıma Türklerin, tek çatı altında istemeden de olsa birlik halinde bulunduklarını belirtebiliriz. İhtilalden sonra, bu durumdan rahatsız olan yöneticiler, Türkistan halkına *her millet kendi kaderini tayin edebilir* diyerek bağımlı bir özgürlük teklifi sunar. 1924 yılında, boy adlarına göre etnik bölünmelere gidilir ve ayrı cumhuriyetlerin kurulmasına karar verilir. Nihayetinde SSCB'ye bağlı sosyalist cumhuriyetler oluşturulur. Bu cumhuriyetler, 1991 yılında bağımsızlığını ilan ederek SSCB'den ayrılır ve yönetimini tek elden sürdürmeye başlar. Bu noktalara, ileri bölümlerde yer verileceğinden kronolojik sıralamayı bozmamak için bu kadar değinmekle yetineceğiz.

Türkistan bölgesinde, 14. yüzyılın başlarına gelindiğinde Altın Orda Devleti parçalanır. Timur Devleti'nin çökmeye başlaması ile Deşt-i Kıpçak/Volga deryasının doğu tarafı ve Sirderya'nın kuzeyi olan, günümüz Kazakistan bölgesi içinde 15. yüzyılın birinci yarısında Özbek Devleti kurulur (Abdurrahmanov, 1994: 2). Orta Asya'da o dönem değerlendirildiğinde, hâkim gücün Çingiz Han'ın ikinci oğlu Çağatay'ın çocuklarında olduğu dikkat çeker. Eren, bu süreçte kurulan Çağatay devletinin batı ve

doğu olarak iki kola ayrıldığını belirtir. *Çağatay*’ın bir millete ithafen kullanılması, Türk nüfusunun yoğun olduğu, batı bölümü için görülür (2006: 21). Çağatay Devleti’nin doğu kolunu çoğunlukla Moğol ve Çağatay’ın devamı olduğu varsayılan hanlar oluşturur ve ülkelerine de *Moğolistan* adı verilir (Eren, 2006: 22).

Çağatay’dan sonra Orta Asya’yı yöneten başka milletler olmasına rağmen bölgedeki Türk diline *Çağatayca* denilir. Çağatay Türkçesi, bölgenin yerel halkının kullandığı, halk dili olmasının yanı sıra devlet dili olarak da kullanılır. Bu açıdan hem Çağatay Türkçesi hem de günümüz Özbek Türkçesi geniş yelpazeye sahip ve zengin bir dil olma özelliği gösterir.

Altın Orda Hanı Özbek’in soyundan gelen yöneticilerin, bölgedeki Türkleri birleştirmesi yoluyla oluşan devlete *Özbek Devleti* denilir (Saray, 2019: 309). Kafalı, *Çağatay Hanlığı* eserinde Özbek Türklerinin yapısal oluşumu hakkında, Cingiz Han’ın vefatından önce kazanılan toprakların, Moğolistan bölgesi haricindeki yerleri oğulları arasında paylaştırdığını ve Türkistan bölgesini ikinci oğlu olan Çağatay Han’a verdiğini belirtir (2005: 33). Diğer taraftan Çağatay Han’a verilen bölgedeki şehirlerin idaresi, Cingiz Han tarafından atanan vali ile yürütür (Kafalı, 2005: 35; Temir, 2019: 185).

Vali üzerinden bölge idaresi Ögeday döneminde de devam ederek bu durum sistemli bir hale getirilir. Bu sistemli süreç, Batu’nun kardeşi Ebu’l-Hayr Han dönemine kadar sürer. Timur Devleti’nin son dönemlerinde, Şeybani Ulusu’ndan olan Ebu’l-Hayr Han, devletin zayıflığından faydalananarak, Timurluların iç siyasetine karışmaya başlar. Timur hükümdarı Abdullah ile Ebu Saîd arasında süregelen taht kavgasında Ebu’l-Hayr Han, Ebu Saîd’i destekleyerek Abdullah’ın tahtan indirilmesinde rol oynar. Diğer taraftan devlet içerisinde bu çekişmeler olurken Ebu’l-Hayr Han, Tura şehrini işgal eder ve şehir 1446 yılına kadar başkent kalır. Bu dönemde Timur’un soyundan gelen Şeyh Babür, Türkistan bölgesinden uzaklaştırılır. 1526 yılında ise Hindistan’da, daha sonraları *Büyük Moğol* olarak bilinen imparatorluğun kurucusu olur (Hayit, 2004: 5).

Ebu'l-Hayr Han, 1428 yılında resmî olarak Özbekistan'ı devlet statüsüne getirir. Süregelen taht kavgaları ve dış güçlerin varlığı, devletin iç ve dış siyasetini zayıflatmaya başlar. Zayıflayan siyaset sonucunda, Özbek halkı içinde kırılmalar oluşmaya başlar. Kalmuklar ve Oyrat halkı ile çatışma içinde olan Özbek Türklerinin bir kısmı, bölgeyi terk ederek kuzeye göç eder. Bazı kaynaklarda, kuzeye göç eden Türkler için *Kazak* adının verildiği görülür (Saray, 2019: 310). Kuzeye göç eden toplulukların Özbeklerden ayrılarak, 15. yüzyılda Ebu'l-Hayr Han ile karşı karşıya geldiği ve bu yüzden *Kazak* adını aldığı da kaynaklarda geçer (Eren, 2006: 22). Barthold, Kazak halkının 15. yüzyılda Özbeklerin sadece bir kısmını oluşturduğunu ifade eder (Hayit, 2004: 8). Diğer taraftan kendi soyundan ayrılmasına rağmen oluşturduğu taraflarıyla taht kavgalarına girişen ve tahtta hak iddia eden kişilere de *Kazak* adının verildiği bilinir (Eren, 2006: 22). Devam eden zorlu süreç Şah Budak'ın oğlu Muhammed Şeybani Han'ın gelişine değin sürer.

Şeybani Han, Özbek Türklerini bir araya getirerek halka yeni bir umut kaynağı olur. Babür Şah ile karşılaşan Şeybani Han, Timur kuvvetlerini yenerek yönetimini ilan eder (Howorth, 1880: 254). Aynı dönem de Şah İsmail tehdidi oluşmaya başlar. Bu süre zarfında Şah İsmail, bölgedeki çatışmalardan faydalanarak özellikle Kırgızlar ile Şeybani Han'ın aralarındaki çatışmanın hat safhada olduğu an da Özbeklere saldırı düzenler. Özbek halkı, hazırlıksız gelen bu saldırı sonucunda mağlup olur. Özbekler, aynı an da Şah İsmail tehdidi ve nükseden Babür Şah tehdidi ile çatışmaya girmek durumunda kalır (Howorth, 1880: 707-708). Şeybani Han, Şah İsmail'e karşı yürüttüğü savaşta hayatını kaybeder (Hayit, 2004: 9). Şeybani Han'ın, ölümü sonrasında Özbekleri yine Şeybani soyundan gelen halefler yönetir. Halefler arasında devam eden saltanat çatışmaları, devlet yönetiminin zayıflamasına sebep olur ve han değişikliğinde sürekliliğe gidilir. Özbeklerin kendilerini hızla toparlaması, diğer taraftan Şah İsmail'in de Osmanlı Devleti ile karşı karşıya gelmesi Özbeklere bu zorlu süreçten çıkmak için avantaj sağlar. Mezhep anlaşmazlığı sebebiyle Osmanlı Devleti ile zıtlaşan Şah İsmail, 1514 yılında Yavuz

Sultan Selim'e yenilir ve bu mücadele sonucunda Özbek halkı, Osmanlı Devleti ile yakınlaşır. Özbekler, İran ile karşı karşıya geldiklerinde Osmanlılar tarafından gönderilen cephaneleri kullanır ve askeri yardım alır (Saray, 2019: 311).

Howorth, Özbeklerin kendi içinde bölünmeler yaşadığını ve bunların bir kısmının Yomut Türkleri ile birleşerek Hive Hanlığını devam ettirmeye çalıştığını belirtir (1880: 276-277). Bu gibi çatışmalar, halkın içerden de zayıflamasına neden olur. Halkın, kendi içindeki anlaşmazlıklarından faydalanmaya çalışan ve başarılı olan Ruslar, bölgeyi yavaş yavaş işgale başlar. Rusların bu hareketlenmeleri Türkistan bölgesi içinde müstakil hanlıkların kurulmasına yol açar.

Özbek halkı tarafından, 16. yüzyılda Türkistan bölgesinde Buhara ve Harezm (Ürgenç) olmak üzere iki hanlık kurulur. Fergana ve Taşkent hanlıkları da devam eden süre içerisinde kurulan diğer iki hanlıktır. Harezm veya Ürgenç olarak bilinen hanlık, daha sonraları Hive olarak adlandırılır (Hayit, 2004: 27; Eren, 2006: 32). Rus istilasından önce Türkistan bölgesi, kendi içerisinde çatışma halinde olduğundan çıkmaza girer. Bu durum, Ruslar geldikten sonra da devam eder. Bu çatışmalara rağmen, Türkistan'ın en güçlü bölgelerinden biri Hive Hanlığı olur. Hive Hanlığı hem Timur döneminde hem de Özbeklerin yönetiminde birçok kez bağımsızlığını yitirir. 1505 yılına kadar Hüseyin Baykara tarafından yönetilen hanlık, 1505 yılıyla beraber Şeybani Han yönetimine geçer. Bu süre zarfında, İranlı Şah İsmail tehdidi baş gösterir ve Harezm bölgesi işgal edilir. Bu çatışmalar yukarıda da değinildiği üzere bir kez muvaffakiyet göstermiş olsa da Osmanlı Devleti ile fikir çıkmazına giren Şah İsmail nihai olarak mağlup edilir. 16. yüzyılın ikinci yarısında Buharalı II. Abdullah Han, Harezm ve Horasan'ı kapsayan büyük ve güçlü bir devlet kurmayı başarır (Eren, 2006: 32). 1598 yılına kadar bağımsızlığı Abdullah Han'da olan Harezm bölgesi, 1598 yılında tekrar bağımsızlığını kazanır (Hayit, 2004: 27).

II. Abdullah, dönemin en güçlü isimlerinden biri olur. Tahta geçmesi ile Harezm, Semerkant, Taşkent, Herat Beyliklerini hakimiyeti altına alır. Böylelikle, bölgedeki iç

çaatışmaları bir süreliğine sonlandırarak iç siyasetini güvene alan II. Abdullah, dış siyaseti için de benzer politika yürüterek Hindistan hükümdarı Ekber ile diplomatik açıdan iyi ilişkiler kurmaya çalışır. Bu girişim, ticari açıdan başarılı bir şekilde sonuç verir. Aynı zamanda İran tehlikesini ortadan kaldırmak için Osmanlı İmparatorluğu ile ilişkilerini geliştirir (Hayit, 2004: 10).

Abdullah Han'ın vefatından sonra Türkistan bölgesi yine hanlıklar ve İran tehdidi ile mücadele eder. Türkistan bir taraftan İranlı Şah Abbas'ın Harezmi bölgesini işgal etmesiyle diğer taraftan Kazak Han'ı Tevekkel'in Semerkant'ı işgal etmesi ile karşı karşıya kalır. Bu kargaşa ile yüzleşen Şeybani Hanedanı, Buhara'da olan Abdullah Han'ın kardeşi ile evli Astrahanlı Sultan Canıbeg'in tahta çıkmasını ister. Böylelikle halk, hanlar arasındaki çıkmazın son bulmasını umar ancak 1597 yılında han teklifini kabul etmeyen Sultan Canıbeg yerine kardeşi Bakî Muhammed Han olarak seçilir (Hayit, 2004: 10).

Bu durum, Şeybanî Hanedanlığının kapanması ve Astrahanlı Hanedanlığının başlaması olarak görülür. 1740 yılında İran Şahı Nadir Şah'ın Buhara'yı işgaline kadar devam eden Astrahan hükümdarlığı, işgal neticesinde Astrahan Hanedanı Ebü'l-Faiz'in 1748 yılında öldürölmesi ile son bulur. Harezmi Hanlığı, taht çekişmeleri sonucunda 1873 yılına kadar kendi başına yönetimine devam ederken 1873 yılından 1917 Ekim İhtilaline kadar Rusların himayesi altında yönetilir (Hayit, 2004: 10).

Türkistan bölgesinde kurulan diğer hanlıklardan biri de Buhara Emirliği'dir. Kaynaklarda, Buhara Emirliği'nin kendisini Timur Devleti'nin halefi olarak gördüğü kaydedilir. Osmanlı Devleti ile ilişkileri değerlendirildiğinde, Osmanlı Devleti'nin, Emirliğe karşı tutumuna özen gösterdiği dikkat çeker (Somuncuoğlu, 2006: 2). Özellikle, Emirlik için, dönemin lideri II. Mahmut, dinin öncüsü statüsünde görülür. II. Mahmut ve Abdülmecit tarafından gönderilen dinî hediyelerin Timur'un eski sarayında bulunuyor olması da ilişkilerin olumlu yönde geliştiğinin bir göstergesidir (Çetin, 1997: 20). 1753

yılından itibaren Mangıt soyundan gelen hanlar ile yönetilen Emirliğin, sınır komşuları olan Hive, Hokand ve Afganistan ile aralarındaki iletişimi sağlıklı bir şekilde yürütemediği görülür. Diğer taraftan Buhara Emirliği Han'ı Muzaffer Han, Taşkent'in Ruslar ile mücadelesinde Hokand'ı vurarak işgal eder ve Hokand (Fergana) Hanlığı'nın Ruslara karşı direncinin kırılmasına neden olur (Hayit, 2004: 37).

Fergana Hanlığı ya da Hokand Hanlığı olarak bilinen hanlık, Timur'un dağılmasından sonra bağımsız olur. Hanlık, 19. yüzyıl başlarında Pamir'den İli Irmağı'na kadar ve Altay Dağları'ndan Sir Derya'nın aşağı mecrasına kadar genişler. Yükselme devrinde Buhara ile ilişkileri de giderek kötüleşmeye başlar ve 1842 yılında Buhara Hanı Emir Nasrullah'ın Hokand ile çatışmaya girmesi ile sonuçlanır. Bu cereyan eden çatışmada, 3000'e yakın Buhara askeri hayatını kaybeder. Hokand Hanı Şir Ali Bey, 1843 yılında Molla Bey komutanlığında Taşkent'i de Buhara'nın elinden geri alır (Hayit, 2004: 37).

Hanlıklar arası süregelen bu çatışmalar, 1865'e kadar devam eder ve Türkistan iç çekişmelere sahne olur. 1845 yılında Müslüman Kul'un idaresindeki Kıpçaklar, Şir Ali Han'a karşı ayaklanarak Kokand şehrini zapt eder ve böylelikle devlet idaresi fiilen Kıpçakların eline geçer. Bu çatışmalar neticesinde Hokand Hanlığı doğrudan Rusların taarruzuna maruz bırakılır. 23 yıl süren Hanlık ile Rusya arasındaki savaş, Rusların lehine neticelenerek 1876 yılında Kokand Hanlığı'na son verilir (Hayit, 2004: 38).

Taşkent Hanlığı, 1598-1723 yılları arasında Kazak Türklerinin, 1723-1747 yılları arasında da Kalmukların hakimiyeti altında bulunur. Taşkent, coğrafi konumu dolayısıyla Buhara ve Hokand Hanlıklarının yanı sıra Çin, Rusya gibi devletlerin de ilgisini çeken bir bölge olur. 1800 yılında Hokand Hanlığı bölgeye hâkim olur. Buhara'nın da şehir üzerinde hâkim olma isteği yüzünden 25 yıl içinde Taşkent, Buhara ve Hokand arasında yedi kez el değiştirir (Hayit, 2004: 40).

18. yüzyıl ile Türkistan bölgesi çetin çatışmaların merkezi haline gelir. Bir tarafta halihazırda süren taht kavgaları ve hanlık çatışmaları devam ederken diğer tarafta kendilerinin peygamber soyundan olduğunu söyleyen hocaların oluşturduğu aristokrat bir kitle vardır. Bu kitlenin oluşturduğu ortam, Türkistan bölgesinde iç savaşa sebebiyet verir. Kısa süre içinde hocaların yönetime hâkim olmaya başladığı görülür. *Hocalar Devri* olarak bilinen bu süre, Özbeklerin boy birliklerini sayısal açıdan etkiler ve başlarda 32 boydan oluşan birlik, içerdeki kırılmalar nedeniyle 92'ye kadar yükselir. Kaynaklara göre, 1756 yılında Mangıtlardan Muhammed Rahim tahta geçtiğinde bilinen sayı 32 iken, 1781 yılında Muhammed Rahim'den sonra tahta geçen Daniyal, Rus elçisine 92 boydan bahseder (Eren, 2006: 36). Togan, 92 boyun *Nesebnâme* adlı eserde geçtiğini belirtir. Bu sayılan boylardan 33 tanesi Moğol boylarını diğerleri ise Çocı Ulusundaki tüm Türk boyları ile diğer boyları kapsar. Burada 92 boydan yalnızca 45 kadarı Özbek heyetinde bulunur (1947: 43). Birliklerin çok olması, Türkistan bölgesinde iç çatışmaların yoğun olduğunun bir göstergesidir. Nihai olarak, 19. yüzyılda siyasî ve politik yaşamın farklılaştığı görülür. Özbek halkının verdiği savaş, iç çatışmalardan çok Ruslara karşı olur. Öncesinde de sürekli olarak hissedilen Rus tehdidi artık bu yüzyıl içerisinde kendisini net bir biçimde gösterir.

Hanlıkların işgali ile başlayan Rus tehdidi, sadece bölgesel savunmalar ile karşı karşıya kalır. Dolayısıyla birlik içinde olmayan hanlıklar, hem kendi içlerinde birbirleri ile çatışarak zayıflar hem de Rusya ile mücadele eder. Moskova Prensligi olarak da bilinen Rus Çarlığı artık 19. yüzyıl ile bölgede önemli bir güce sahip olur. Kalmuklar ve Kazaklar arasındaki çekişmeden faydalanan Rusya, Kazakların da yardım talep etmesi üzerine iç siyasete karışma durumunu meşrulaştırır (Somuncuoğlu, 2006: 12). Bu durum, doğrudan Türkistan Hanlıkları ile temas etmesine neden olur.

Rusya, Kırım Savaşı'ndan sonra tüm ilgisini Türkistan'a çevirir ve 1864 yılında iki sefer düzenler. Bu sefer, Hokand Hanlığı ile Rusya arasındaki çatışmaların

körüklenerek savaş ilan edilmesine kadar ilerler. Aynı zamanda Hokand Hanlığı ve Buhara Emirliği arasındaki durumu kendi lehine çeviren Rusya, Çimkent'i bu kaos ortamı içinde ele geçirir (Kara, 1999: 9). Ruslar, Buhara Hanlığı ile olumlu politika yürüterek Buhara Hanlığı'nın diğer hanlıklara saldırısını destekler ve böylelikle iç siyasetin karışmasına neden olur. Rusya'nın, Hokand Hanlığı işgal ederek Taşkent'i ele geçirdiği zaman, Buhara Emirliği'nin Hokand Hanlığının güney bölgesini işgali dikkati çeker (Çetin, 1997: 21). Ancak Rusya, Buhara ile sürdürdüğü politikayı değiştirir. 1866 yılında Buhara Emirliği'ni işgal ederek Semerkand'ı ardından Urgut ve Katta Kurgan'ı ele geçirir. Bölgede yaşanan bu hareketlilik, Rusların izlediği siyasî politikanın bir diğer boyutu olarak karşımıza çıkar. Böylelikle Rusya, Hokand Hanlığı'nı ve Buhara Emirliği'ni hakimiyeti altına alarak Hive Hanlığı için gerekli ön hazırlıkları yapma fırsatı elde eder. Rusya'nın, 1873 yılına kadar Hive Hanlığı'na düzenlediği seferler başarısızlık ile sonuçlanır. Gerekli ön hazırlıkları yaptıktan sonra bölgeyi işgal eder ve şartları oldukça ağır olan 18 maddelik bir antlaşmayı Hive Hanlığı'na imzalatmak durumunda bırakır (Kara, 1999: 10-11).

1905 Rusya İhtilali'ne kadar Türkistan halkının, bu şartlara karşı sürekli bir direniş halinde olduğu görülür. Rusya'nın bu politik anlayışı ve Emirlik arasındaki ilişki, yerli halkın isyan çıkarmasına neden olur. Emirlik, Buhara Emirliğindeki isyan hareketlenmeleri için, Rusya'dan yardım talebinde bulunur ancak buna rağmen isyanı bastırmakta güçlük çeker. Rus hakimiyetini kabul etmeyen Fergana halkı, bu esnada hem Hokand Hanı ile hem de Rusya ile mücadelesini sürdürür. Fakat bölge halkının, dağınık birliği ve Rusya'nın yoğun baskısı isyanları sonuçsuz bırakır. Rusya'nın diğer taraftan asimile çalışmaları da hızla devam eder. Ruslar, önce yönetim biçimini değiştirerek bölgelere valilikler atar. Böylelikle, bölge idaresi doğrudan Rusya eline geçer. Ruslar, kolonileştirme çalışmaları yaparak bölgeyi Ruslaştırır. Ağır vergi ödemeleri, insan

gücüne ihtiyaç duyulduğu takdirde yapılacak işlerin Türkler tarafından yapılması gibi pek çok yaptırım uygular.

Türkistan'ın, yeraltı kaynakları da aynı hızla sömürülmeye başlanır. Rusya, Fergana bölgesini ham madde teminatçısı konumuna getirir. Pamuk üretimini yapan fabrikaları Rus, Ermeni ve Yahudi zenginlerine bırakarak Türkistan'ı giderek Rusya'ya bağımlı hale getirmeyi hedefler. Böylece, buradaki verimli toprakların mülkü Ruslara verilerek yerli halkın da nüfusu azaltılır. Bu durum, Rus köylerinin ortaya çıkmasına dolayısıyla Rus okullarının da açılmasına neden olur. Ivanoviç Ilminsky özellikle alfabe alanında istediği değişiklikler ile Rus siyasetinde dikkati çeker. Ilminsky, okullarda Türklerin Arap alfabesini bırakıp Kiril alfabesine geçmesini, Arapça ve Farsça kökenli kelimelerden dillerinin arındırılması gerektiğini belirtir. Rusya, bu politik anlayış ile Rus dilini ve kültürünü yaymak, halkın Ortodoksluğa geçmesini sağlamak, Türkler arasında birlik düşüncesini engellemek ve mevcut birliği kırmanın amacını güder (Kara, 1999: 33). Yerli halk, eğitimin yanı sıra kültürel anlamda da pek çok açıdan etki altında tutulmaya çalışılır ve Ruslaştırma politikası ile mücadele eder. Bu durum gerek Çarlık döneminde gerekse Sovyet Rusya'sının dağılma dönemine kadar devam eder.

Özbek Devleti'nin *Özbek* adını almasıyla da ilgili çeşitli görüşler vardır. Altın Orda Devleti'nin yıkılması neticesinde *Özbek* kelimesinin, Türkistan'a gelen konar-göçer topluluklar tarafından kullanıldığı ve Güney Sibiry'a bölgesinde yaşayan etnik grup için de söylendiği bilinir (Barthold, 2006: 148). İlerleyen dönemlerde ise *Özbek* kelimesi artık bireyi karşılamaktan ziyade bir topluluğa işaret etmeye başlar. Özbek Han'dan sonra da *Özbek* kavramı, Tatar ve Kıpçakların hepsini karşılamış olup *Toğmak* kelimesinin de yerine kullanılmaya başlar (Togan, 1981: 31).

Çin kaynaklarında, Hunlar için verilen isimler arasında Karluk, Uygur, Kıpçak, Kımak ile Özbekler ifade edilir (Kamalova, 2017: 163). Hostler, *Turkish And The Soviets* adlı çalışmasında *Özbek* teriminin etnolojik kaynaklı olmadığını, Cengiz Han'ın en büyük

oğlu Cuci Han'ın soyundan gelme, 1310 ve 1340 yıllarında hükümdarlığı süren Özbek Han'a binaen politik bir terim olduğunu belirtir (1979: 147). Ebu'lgazi Bahadır Han da *Şecere-i Türki* eserinde 1313-1340 yılları arasında hüküm süren Cuci'nin oğlu Özbek Han'ın İslamiyet'i, ulusuna getirmesi dolayısıyla bölge halkına Özbek, iline ise Cuci ili değil artık Özbek ili denildiğini belirtir (Gömeç, 2022: 751).

1.1.2. SSCB Döneminde Özbekistan Cumhuriyeti

Türkistan halkının beylikler, hanlıklar ve Çarlık Rusya'sındaki dönemlerine yukarıda değinildi. Buradan hareketle, Rusların ilk olarak Kazan Hanlığı'nı işgal edip Türkistan bölgesinde ilerlemeye başladığı görülür. Bu esnada Türkistan halkının, kendi içindeki hanlıklar ile çatışma hali, diğer taraftan Rusya ile süregelen mücadelesi bölgelerini savunmalarını zayıflatan etkenlerin başında gelir. 1853 yılında Hokand Hanlığı'na bağlı Akmesicid şehri işgal edilir. Almatı ırmağının alt bölgesi ele geçirilerek orada Almatı adlı bir şehir kurulur. Rus kuvvetleri, bölge içindeki ilerlemelerini hızlandırarak 1860 yılında Tokmak ve Pişpek şehirlerini, 1861'de Yeni Kurgan şehrini, 1864 yılında Türkistan ve Çimkent şehrini ele geçirir. Bu esnada, emirlikler arasında çatışmalar da devam eder. Buhara Emiri, Çimkent Ruslar tarafından işgal altındayken Hokand Hanlığı'na karşı saldırılar düzenler ve Hokand kuvvetlerinin ikiye bölünmesine neden olur. Bu olayların sonucunda 1865 yılında Rusya, Taşkent'i ve 1866 yılında Hocend'i ele geçirir (Somuncuoğlu, 2006 : 15-17).

1885 yılında, hanlıkların kendi aralarındaki münakaşalarından yararlanan ve saldırılarını sıklaştıran Çarlık Rusya'sı, Türkistan bölgesini hakimiyeti altına alır. 1900 yılına gelindiğinde Rusya valiliği Sır Derya, Yedisu, Fergana, Semerkand ve Hazarötesi olmak üzere beş bölgeyi (oblast) yönetir (Somuncuoğlu, 2006 : 20).

Valilik yönetimine geçen Türkistan halkı, böylelikle yeni bir döneme girer. 1917 Bolşevik İhtilali'ne kadar Çarlık Rusya'sı hem kendi içindeki karmaşalar hem de Türkistan halkının isyanları ile karşı karşıya kalır. 1917 yılıyla Çarlık dönemi yıkılarak Sovyet Sosyalist dönem başlar. Bundan sonrası için halk, dağılana kadar Sovyet Rusya'sının yönetimi altında yaşar. 1917 Bolşevik İhtilali ile Rusya, yönetimde köklü değişiklikler yapar. Sovyet Rusya, Ceditçilik döneminin getirdiği Türkistan halkında yenileşme ve birlik hareketinin gücünü engellemek için *Milliyetler Politikası*'nı ileri sürer. Böylelikle, halkın kendi içinde kırılmalarına sebep olur ve Özbek, Kazak, Türkmen olarak ayrıştırılmaya başlanır. Bu durum neticesinde Türk boyları, Türkistan Komünist Partisi'ne başvurarak özerklik talep eder. Alınan kararlar doğrultusunda halka özerklik isteği verilir ve böylelikle yeniden idari bölünmeler (размежевание) yapılarak Türkistan'da sınır düzenlemeleri gerçekleştirilir. En başta Türkmenistan, Kırgızistan ve Özbekistan için gerçekleşen sınır durumu "milletlerin kendi geleceğini belirleme" prensibi doğrultusunda tekrar çizilir.

Türkistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Buhara Sovyet Halk Cumhuriyeti ve Harezm Sovyet Halk Cumhuriyeti halinde ayrılan bölge, Özbek Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (Tacik Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ni de içeriyordu) adı ile birleştirilir. Burada dikkati çeken durum, Özbekistan SSC'nin günümüz Tacikistan sınırlarını da kapsamasıdır. 1929 yılında Tacikistan, Özbekistan içinde özerkliğe sahip bölge olmaktan çıkıp, Sovyet Cumhuriyetlerini oluşturan ülkeler arasında yer alır (Joldaşov, 2019: 309). 1936 yılıyla Kazakistan ve Kırgızistan, Rusya birliğinden ayrılarak Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ve Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olarak Sovyet Cumhuriyetleri içinde yer alır. Bu durum ileride çıkacak olan sınır sorunlarının da temelini oluşturma özelliği taşır.

Kazakistan Cumhuriyeti, Karakalpakistan Özerk Cumhuriyeti'nin topraklarını kapsar. 1936 yılında Kazakistan'ın statüsü değiştiğinde, Karakalpakistan Özerk

Cumhuriyeti adıyla Özbekistan Cumhuriyeti'ne bağlı bir ülke haline getirilir (Joldaşov, 2019: 313). Sovyet döneminde karşılaşılan sınır durumu sadece Özbekistan'a özgü olmamakla beraber Özbekistan'ın da tek sınır sorunu yaşadığı ülke Kazakistan değildir. Sovyet Rusya'sı ile belirlenen sınırlar, günümüzde de ülkeler arasında kriz oluşumuna sebebiyet verir. Özbekistan-Kırgızistan sınır sorunu da yine etnik kökene bağlı örneklerden bir diğeridir. Yazın yapılan sayımlar sonucu, Özbek ve Kırgız halkının beraber yaşadığı köylerde, Kırgızların yazları yaylara ya da daha otlak alanlara gitmesi sonucu nüfus çoğunluğunun Özbeklerde görülmesiyle bölge, Özbekistan SSC sınırları içerisinde sayılırdı. Günümüzde Kırgızistan sınırları içerisinde yer alan Leylek, Batken ilçesinin üçte biri ve Sülüktü şehri, 1924 yılında belirlenen sınır çizgisine göre Özbekistan'a ait olması gibi durumlar yıllarca sürecektir olan sınır sorununa neden olur (Joldaşov, 2019: 314).

Bunun gibi çıkmazların doğurduğu sınır karışıklıkların büyük çoğunluğu, 2017 yılında Bişkek'te yapılan toplantı sonucu çözüme kavuşur. Çözülemeyen sorunlardan en önemlisi Kırgızistan ve Tacikistan'ı da içeren Fergana Vadisi sorunudur. Bölgenin %70'e yakını Özbekistan sınırları içerisinde olmasına rağmen kalan kısım Kırgızistan'ın Oş kentine ve Tacikistan'a kadar uzanır. Kırgızistan ve Tacikistan'ın Fergana Vadisi'ndeki topraklar, İslam Kerimov'un yürüttüğü siyasete tepki olarak İslam devleti kurmayı amaçlayan kişiler tarafından oluşturulan örgütün ev sahipliği yapar. Dolayısıyla, Kırgızistan ve Tacikistan'da bu bölgede yaşayan kişilerin Özbekistan'a rahat bir şekilde girmesi ve ülkenin güvenliğini tehdit etmesi sınır sorununun temelini oluşturur.

Sovyet Rusya döneminde, Özbekleri etkileyen tek sorun sınırlar olmamıştır. Ekonomik, kültürel ve dil alanında yapılan çalışmalar halkı olumsuz etkilediğinden 1945 yılından bağımsız olana kadar Özbekistan'ın ekonomisi Moskova'ya bağlıdır. Bu duruma Rusya'nın, özellikle pamuk ticaretini Özbekistan'dan temin etmesi açık bir örnektir. Yanı sıra ülkeye yapılan yatırımlar da sadece bu ham maddelerin çıkarılması üzerine gelişir.

Bu durum Özbekistan'ı, temel ihtiyaçlarını bile ithal eden bağımlı bir ülke haline getirir. Diğer yandan sömürölmeye devam edilen halk, költürel anlamda da asimile edilir.

Bu asimile faaliyetlerinde özellikle dil alanındaki durumlar dikkat çeker. İlk olarak Türkistan halklarının, ortak yazı dili olan Arap alfabesi, yapılan çalışmalar ile Latin alfabesine evrilir. Halk, 10 yıllık bir alışma süreci ile Latin alfabesini kullanır. Ancak, SSCB tekrar alfabe düzenlenmesine gider ve Kiril alfabesinin kullanımını zorunlu tutar. Bu değişimlerin sürekliliği, Türkistan halkının ortak payda da buluşmasını ve anlaşmasını engellemek üzerine olur. Nitekim bunu destekleyecek şekilde Kiril alfabesinde de değişikliklere gidilir. Yapılan değişiklikler sonucunda, Özbek Türkünün kullandığı Kiril alfabesi ile Türkmen Türkünün kullandığı Kiril alfabesi arasında farklar göze çarpar. Günümüzde de bu farklılıklar halen varlığını sürdürür.

1926 yılında Bakü'de, alfabe tasarısı için Türkoloji Kongresi düzenlenir ancak tasarının oluşturulması zaman aldığı için 1929 yılında Semerkant'ta imla toplantısı yapılır. Özbek alfabesinin ilk varyantı bu toplantıda kabul edilir. Burada 9 ünlü harfli Özbek alfabesi, Kiril alfabe düzeni ile paralellik göstermesi için 6'ya düşürölür (Kuçkartayev, 2018: 24). 1934 yılında Latin esaslı Özbek alfabesi tekrar düzeltilir ve ayırma işaretiyle beraber harflerin sayısı 30 olur. Böylelikle bu alfabe gerek harf sayısı gerekse değeri yönünden 1940 yılında kabul edilecek ve 1993 yılına kadar kullanılacak olan Kiril alfabesine geçişin zeminini hazırlar (Kuçkartayev, 2018: 31). Bağımsızlıktan sonra, alfabe sorunu tekrar gündeme gelerek yeniden hazırlanması gerektiği vurgulanır. 7 Mayıs 1993 yılında, yeni alfabe için özel bir kanun çıkarılır ve nihai olarak 24 Ağustos 1995 yılında Özbek imla kurallarına uygun Latin esaslı alfabe onaylanır (Kuçkartayev, 2018: 33).

Türkistan halkına dil, költür, din ve ekonomik pek çok açıdan yaşattıkları sıkıntıların yanı sıra SSCB'de kendi içinde ekonomik buhran ile karşı karşıya kalır. 1985 yılında Mihail Gorbaçov, ekonomik krizi sonlandırma amacıyla *Glasnost* ve *Perestroyka*

(Açıklık ve Yeniden Yapılandırma) politikasını yürütür. Bu politik anlayış sonucu, iç ve dış siyasette her anlamda değişime gidilir ancak halihazırda dağılmaya yüz tutan SSCB dağılır. 19-20 Ağustos 1991 tarihinde askeri bir darbe olur ve darbe sonucunda Sovyetler Birliği'ne bağlı olan Cumhuriyetler, bağımsızlıklarını ilan eder. Sovyet döneminde Özbekistan'ın sadece hammadde ambarı olarak kullanıldığını, Özbek halkının geri kalmasının temel sebebinin Rusya olduğunu dile getiren İslam Kerimov, bağımsızlık ilan edildikten sonra ülkenin ilk cumhurbaşkanı olur.

Diğer taraftan 28 Mayıs 1989 yılında Muhammed Salih ve Abdurrahim Polat öncülüğünde Birlik Partisi kurulur. Halkın, Sovyet Rusya sömürsünden kurtulmak için bir parti etrafında toplanması Kerimov'un, milliyetçi bir politik yaklaşım geliştirmesine önayak olur (Saray, 2019: 373). Özbekistan, Sovyet Birliği'nin yeni yapılanması içinde, 20 Haziran 1990 tarihinde egemenliğini ilan eder. 1991 yılında ise SSCB tamamen dağılır ve içerisinde bulunan cumhuriyetler kendi kaderini tayin eder. 31 Ağustos 1991 yılında Özbekistan Cumhuriyeti bağımsızlığını ilan eder.

Özbek ulusunun, bağımsızlık sürecine alışması ise kademeli bir biçimde gerçekleşir. Ulus inşası aşamasında, Özbekler ile ülkedeki diğer azınlık gruplar arasında çıkar ilişkisi en aza indirgenerek, kontrollü milliyetçi bir yaklaşım benimsenir ve etnik gerilime dikkat edilir. SSCB'nin dağılması ile Özbekistan, dış politikasında tarafsız bir tutum sergiler. Bağımsız Özbekistan Cumhuriyeti'nin lideri İslam Kerimov, önce SSCB'nin ekonomideki tahribatını, ülkeler arası yatırım anlaşmaları yaparak, özelleştirme ve serbest pazar ekonomisine karşı tedbirler alarak telafi etmeye çalışır. Kerimov'un Rusya'ya karşı politik tutumu dikkat çeker. 1992 yılında Rusya'nın, Özbekistan Cumhuriyeti içerisinde askerî üs bulundurma talebini reddedilir ve tam bağımsızlık çizgisinden ödün verilmez (Birsell, 2005: 50). Buradan hareketle Kerimov'un, denge politikası izlediği görülür.

İslam Kerimov'un, iç siyasette daha sert bir yaklaşım sergilerken, dış siyasette temkinli davrandığı görülür. Günümüz Özbekistan Cumhuriyeti'nin, cumhurbaşkanı Şevket Mirziyayev ise, komşu ülkeler ile ikili ilişkileri geliştirmek için pek çok ziyarette bulunarak dış siyasete yeni bir ivme kazandırma amacı güder. İç ve dış siyaseti dengede tutmaya çalıştığı görülür.

1.1.3. Bağımsız Özbekistan Cumhuriyeti

20 Haziran 1991 yılında SSCB'nin dağılması sonucunda 31 Ağustos 1991'de bağımsız olan Özbekistan Cumhuriyeti, coğrafi konum açısından Türkmenistan, Kazakistan, Tacikistan, Kırgızistan ve Afganistan'ın sınır komşusudur. 447.400 km² yüzölçümüne sahip olan Özbekistan Cumhuriyeti, Orta Asya bölgesinin merkezi bir noktasında yer alır. 12 il ve bir özerk cumhuriyet olan Karakalpakistan Cumhuriyeti'ni de içine alarak toplamda 13 idari bölgeye ayrılan devletin, başkenti Taşkent'tir³. Mevcut nüfusu 34.627 milyon olup bu oran 2022 yılında %1,63 oranında artmıştır. Yıllar içerisinde aralıklı olarak nüfus artış oranının arttığı görülür⁴.

Yıl	Nüfus	Büyüme Oranı
2022	34,627,652	%1,63
2020	33,526,656	%1,67
2010	28,614,227	%1,49
2000	24,925,55	%1,60
1990	20,579,100	%2,64

³https://ticaret.gov.tr/data/5ef20f4213b876b1f88518d8/%C3%96zbekistan_2022.pdf (05.09.2022 tarihinde erişilmiştir.)

⁴<https://worldpopulationreview.com/countries/uzbekistan-population> (09.12.2022 tarihinde erişilmiştir.)

Tablo 1. Özbek Türkleri nüfus dağılımı

Özbekler, Özbekistan dışında en çok Kırgızistan, Kazakistan, Türkmenistan, Afganistan, Tacikistan ve Rusya gibi komşu ülkelerde yaşar. Nüfusun %60'ı, 25 yaş altındadır ve okuma yazma oranı %99,3'tür. Özbekistan'ın resmî dili Özbek Türkçesi'dir. Bağımsızlıktan sonra Latin alfabesine geçilmesiyle ana dilde eğitimin ön planda tutulduğu görülür. Özbekistan Cumhuriyetinde, Özbeklerin yanında Kazak, Uygur, Türkmen, Tatar, Karakalpak Türkleri ve Ruslar yaşar.

Özbekistan Cumhuriyeti, ekonomik anlamda giderek büyümesine ve kişi başına düşen gelirindeki ciddi artış oranlarına rağmen düşük gelire sahip ülkeler arasında yer alır. Mahsulleri çeşitlendirmeye yönelik süregelen çabalara rağmen, Özbek ekonomisinde tarım önemli bir rol oynar ve büyük ölçüde pamuğa odaklanılmış durumdadır. Özbekistan, dünyanın beşinci en büyük pamuk ihracatçısı ve yedinci en büyük üreticisidir. Tarımın milli gelirdeki payı 2020 yılı verilerine göre %28, istihdamdaki payı ise %27 seviyesindedir. İklimin pamuk ve hayvan yetiştiriciliğine elverişli olduğu ülkede, tarımsal üretimin %68'i çiftliklerinden sağlanır⁵. Tarımın yanı sıra ekonomisi doğalgaz ve ihraç edilen ürünlere dayanır. 2016 yılından itibaren yapılan reformlar doğrultusunda ekonomik büyümeyi sürdürür.

	2020	2021	2022 ⁶	2023
GSYİH (Cari Fiyatlar milyar \$)	59,89	69,2	73,06	81,81

⁵https://ticaret.gov.tr/data/5ef20f4213b876b1f88518d8/%C3%96zbekistan_2022.pdf (05.09.2022 tarihinde erişilmiştir)

⁶ 2022 ve 2023 yılına ait veriler, T.C Ticaret Bakanlığı'nın tahmini verileridir.

GSYİH Büyüme (Sabit Fiyatlar-%)	1,9	7,4	3,4	5
Kişi Başına Düşen Milli Gelir (Cari Fiyatlar- \$)	1 766	2 002	2 071	2 274
Tüketici Fiyat Enflasyonu (ort, %)	12,9	10,8	11,8	11,3
Cari İşlemler Dengesinin GSYİH'ya Oranı (%)	-5	-7	-9,5	-7,4
İşsizliğin Toplam İşgücüne Oranı (%)	10,5	9,5	10	9,5

Kaynak: T.C Ticaret Bakanlığı, 2022

Tablo 2. Özbekistan'ın Ekonomik Yapısı

Günümüz cumhurbaşkanı Şevket Mirziyayev'in de serbest pazar ekonomisi için adımlar atması sonucu ekonomi geçmiş yıllara oranla daha dinamiktir. İhracatın 2018 yılında %40 oranında artması, özellikle bankacılık, ilaç, gıda ve turizm sektöründeki ilerlemeler dikkat çeker. Mirziyayev, 2022- 2026 yılları arası için geçerli olan beş yıllık bir kalkınma planı hazırlar. Böylelikle yenilebilir enerji kaynaklarının kullanımını genişleterek doğalgaz ve elektrik kullanımlarında tasarrufa yönelik çalışmalar yapar ve sermaye piyasasında reformlar düzenleyerek kapsamlı bir kalkınma planını hayata geçirir.

1.2. Özbek Türkçesi

1.2.1. Özbek Türkçesinin Türk Dili Tasniflerindeki Yeri

Türk dilinin tasnif denemelerinin birçok Türkolog tarafından yapıldığı dikkati çeker. İlk tasnif çalışması, 11. yüzyılda Kaşgarlı Mahmut'un, *Divanü Lügati't Türk* adlı eserinde görülür. Kaşgarlı Mahmut, Türk boylarını *doğu* ve *batı* olmak üzere iki grupta inceler. Doğu grubu ya da Hakaniye olarak bilinen grupta Karahanlılar, Balasagun ve Kaşkar bölgesine tesir eden yazı dilinin yanı sıra Karluk, Çigil, Yağma, Tohsı ve Uygur lehçeleri verirken; batı grubuna bütün Oğuz lehçeleri, Kırgız, Kıpçak, Peçenek ve Bulgar lehçelerini dahil eder (Arat, 1951: 112-129). Böylelikle Türk dili ilk kez *Divanü Lügati't Türk*'te tasnif edilir. Daha sonraki dönemlerde Arat, Tekin, Berezin, Radloff, Korş, Ramstedt, Samoyloviç, Ligeti, Baskakov, Benzing ve Poppe gibi pek çok Türkolog tarafından Türk dilinin tasnif denemeleri yapılır.

Arat, tasnif çalışmasını coğrafi isim ve adlandırmalara, kavim isimlerine, dil hususiyetlerine ve tabirlerin karışık kullanılmasına göre beş alt başlıkta inceler (1951: 131-133). Temelde ise, Türk Lehçe ve Türk Şive Grupları olmak üzere iki grupta ele alır (1951: 136; Tekin, 1989: 154). Yakut (Saha) Türkçesini ve Çuvaş Türkçesini lehçe grubuna dahil eder ve diğer Türk lehçelerini şive başlığı altında incelemeyi uygun görür. Arat, Özbek Türkçesini *taglık* veya *Doğu* grubu adı altında ele alır (1951: 139; Tekin, 1989: 155).

Talat Tekin, kendi tasnif çalışmasında diğer araştırmacıların da denemelerini kritik eder. 16. yüzyıldan bugüne değin gelen “*Yeni Türk Dilleri Dönemi*” olarak bilinen Türk dilinin son dönemini, Çuvaş Türkçesini içine alarak altı seslik ölçüte göre sınıflandırır:

1. $r = z$ ve $l = \text{ş}$ denklikleri,

2. Söz başı *h*- foneminin durumu,
3. Söz içi ve söz sonu */d/* foneminin gelişimi,
4. Çok heceli sözlerin sonundaki */-ıg/* söz öbeğinin gelişimi,
5. Tek heceli sözlerin sonundaki */-ağ/* söz öbeğinin gelişimi,
6. Söz başı *t*- foneminin durumu.

Bu ses ölçütlerine göre Türk dillerini 12 gruba ayıran araştırmacı, Özbek Türkçesini *taglık* ya da *Çağatay* grubu adı altında, Yeni Uygur Türkçesi ile birlikte verir. Özbek Türkçesinin, Harezmi Oğuz diyalektleri *dağlı* ya da *Oğuz* grubunda ve Özbek Türkçesinin Harezmi Kıpçak diyalektleri, *tañlı* veya *Kıpçak* adı verilen grup altında incelenir (1989: 161). Son yıllara kadar yapılmış tasnif denemelerini Tekin, a. Radloff'a kadarki tasnif denemeleri, b. Radloff'un tasnif denemesi, c. Samoyloviç'e kadarki tasnif denemeleri, ç. Samoyloviç'in tasnif denemesi, d. Samoyloviç'ten sonraki denemeler olarak beş grupta inceler (1989: 141). Türk diliyle ilgili olarak hazırlanan dil tasnifleri, boy isimlerine ve coğrafi adlandırmalara göre ele alınır. Bu tasnifler, Türk lehçelerinin birbirleri ile olan ilişkilerini anlatmaları açısından yeterli tasnif türleri değildir. Bu dönem içerisinde değerlendirebileceğimiz Berezin'in tasnif çalışması seslik ölçütler kullanması bakımından önem kaydeder (Tekin, 1989: 142).

1840 yılında Berezin, seslik ve dillik ölçütler açısından Türk dil ve lehçelerini üç ana gruba ayırmıştır: Çağatay ya da Doğu Grubu (Türkistan), Tatar ya da Kuzey Grubu (Kıpçak) ve Türk ya da Batı Grubu. Özbek Türkçesi, Uygur, Koman Türkmen, Çağatay ve Kazan'ın olduğu Çağatay grubunda görülür (Arat, 1951: 73; Tekin, 1989: 142).

Radloff, *Kuzey Türk Dillerinin Ses Bilgisi* adlı eserinde yayımlanan ve *Türk diyalektlerinin ses özelliklerine göre tasnifi* adını taşıyan denemesinde detaylı bir tasnif denemesi ele alır. Türk diyalektlerini *Doğu Diyalektleri*, *Batı Diyalektleri*, *Orta Asya Diyalektleri* ve *Güney Diyalektleri* olmak üzere dört gruba ayırır. Orta Asya Diyalektleri grubunda Çağatay diyalektleri olarak ele aldığı alt gruba Hive, Buhara, Hokand ve

Zerefşan'ı dahil eder. Radloff, bu tasnif çalışmasında ayırt edici seslik özellikleri dikkate alırken aynı zamanda coğrafi unsurları çalışmasına dahil ederek kritik eder (Arat, 1951: 73-87; Tekin, 1989: 143). Bu durum sonucunda adı geçen dört gruptan birinin özelliği diğer gruplarda görülür ve ses özelliklerine göre yapılan tasnif çalışmasının, belirleyicilik özelliği kaybolur.

1910 yılında Korş, tasnif çalışmasını yaparken tek heceli sözlerin sonundaki ve ek başındaki /g/ sesinin durumu ve şimdiki zamanın kuruluşu olmak üzere hem seslik hem şekillik iki dillik ölçüt kullanır. Korş, bu iki ölçüte göre Türk dil ve diyalektlerini dört gruba ayırır (Tekin, 1989: 144). Tasnifinde Çağatay Türkçesini /g/ sesinin tek heceli sözlerin sonunda ve ek başında korunduğunu, şimdiki zaman -ar/-er sıfat-fiil eki ile kurulduğu tespitinde bulunur ve Özbek Türkçesini *Doğu Grubu*; hem Kuzey hem Doğu grubu özelliğini taşıyan *Karışık Grup* ismini verdiği bu iki grupta verir (Arat, 1951: 94; Tekin, 1989: 144).

1917 Ramstedt'in yapmış olduğu tasnif çalışmasını, Tekin Samoyloviç'e kadar yapılan en önemli çalışma olarak değerlendirir. Ramstedt'in Türk dillerini tasnif etmek için tek heceli sözlerin sonundaki -ag ses grubunun durumu, Eski Türkçedeki /d/ foneminin korunması ya da /z/ ve /y/ seslerine gelişmesi ve söz başındaki t- sesinin durumunu gözeterek üç ölçüt kullanır. Ramstedt, bu ölçütlere göre Türk dil ve diyalektlerini 6 gruba ayırarak tasnif eder ve Çağatay Türkçesini 4. grupta *Doğu Grubu* adı altında değerlendirir. (d > y , tağ > tağ): Sart (Buhara, Hive); Doğu Türkistan (Yarkend, Kâşgar, Turfan, Hami, Tarançi, Çağatay) (Arat, 1951: 95; Tekin, 1989: 145).

Samoyloviç, Radloff'un ve Korş'un tasnif denemelerinden faydalananak, kendisinin koyduğu bazı seslik ölçütler ile Türk dillerinin yeni bir tasnifini yapar. Bu tasnif çalışması en çok seslik ölçütlerini kullanarak yapılan çalışma olması bakımından dikkate değerdir. Çağatay Türkçesini *tağlık* (Çağatay, Güney-Doğu) grubu içine dahil eder ve bu grubun özelliklerini z (toğuz), d > y (adak > ayak), bol-, -ağ (tağ), -ığ > -ık

(tağlığ > tağlık), -ğan (kalğan) şeklinde verir. Bu gruba eski yazı dillerinden Çağatayca ile bugünkü dil ve diyalektlerden Doğu Türkistan diyalektleri Sarı Uygur ve Salar diyalektleri dışında, Batı Türkistan diyalektleri (Hive ve Sart diyalektleri dışında) ve Özbek Türkçesi (Fergana, Taşkent, Semerkant ve Buhara) girer (Arat, 1951: 97; Tekin, 1989: 148).

1941 yılında Ligeti, Türk lehçelerini altı gruba ayırır ancak bu tasnif çalışmasında, Özbek Türkçesi ve Çağatay Türkçesi farklı alt gruplar altında ele alınır. Tasnifinde 2. grup olarak *Kıpçak Dilleri* adı altında sınıflandırarak Özbek Türkçesine yer verilir. Burada araştırmacı, Özbek Türkçesinin sadece Kıpçak ağız özelliklerini ele almış olmalıdır. 4. grubu olan *Türk Dilleri* grubu içinde Çağatay Türkçesini verir (Arat, 1951: 106; Tekin, 1989: 150).

Tasnif çalışması yapan araştırmacılardan bir diğeri ise Baskakov'dur. Çalışmasını tüm Türk dillerini kapsayacak bir biçimde yapar. Ancak bu tutumu çalışmasının karmaşık olmasına neden olur (Tekin, 1989: 152). Türk dillerini Batı Hun ve Doğu Hun olmak üzere iki büyük alt gruba ayırır ve bu grupları da kendi içinde alt sınıflarda inceler (Arat, 1951: 111). Özbek Türkçesi, Batı Hun grubunun altında incelediği Karluk-Uygur bölümünde incelenir (Arat, 1951: 117). Tekin, Baskakov'un tasnif çalışmasını pek çok açıdan eleştirir ve Radloff'un tasnifine benzetir (Tekin, 1989: 152).

Benzing, *Fundamenta*'nın I. cildinde yayımlanan *Classification of the Turkic Languages* adlı çalışmasında Türk lehçelerini beş ana grupta inceler. Doğu Türkçesi veya Uygur Grubu adı altında Özbek Türkçesini ve Yeni Uygur Türkçesinin içine Sarı Uygur Türkçesini de dahil ederek ele alır (Arat, 1951: 72; Tekin, 1989: 156).

Poppe, 1965 yılında neşrettiği *Introduction to Altaic languages* adlı eserinde *Çuvaş-Türk dilleri* başlığı altında verir. Çuvaş Türkçesini /r/, /l/ dil grubu olarak ayırdıktan sonra /z/, /s/ dil gruplarını ise kendi içinde beşe ayırır ve Çağatay Türkçesini *ayak*, *tağ* ve *-ık* grubunda inceler (Tekin, 1989: 159).

Ele alınan tasnif çalışmaları incelendiğinde, Özbek Türkçesinin *Çağatay, tağlık* ve *Doğu Türkçesi* grupları adı altında verildiği görülür. Çağatay Türkçesinin günümüzdeki temsilcileri olan Özbek ve Uygur Türkçesi, genel olarak aynı grupta değerlendirilir. Özbek Türkçesinin Harezmi ağzının seslik özellikleri, Güneybatı Türk lehçeleri ile, Kıpçak ağzı ise Kıpçak dil grubu benzerliği dolayısıyla bu iki ağız Doğu Türkçesi grubuna dahil edilmemiştir.

1.2.2. Özbek Türkçesinin Ağızları

Özbek Türkçesi, etnolojik olarak üç ana ağız grubu olan Karluk-Çigil-Uygur şivesi, Kıpçak şivesi ve Oğuz şivesinden oluşur. Günümüz Özbek Türkçesi, Karluk-Çigil-Uygur şivesinden teşkil edilir. Standart Özbek Türkçesi, ses bilgisi olarak Fergana ağzından, şekil bilgisi olarak Taşkent ağzı üzerinden şekillenir. Özbek ağızları üzerine çalışmaların 1850'li yıllarda başladığı görülür. Zarubin, Yudahin, Polivanov, Gazi Alim Yunusov Reşetov, Baskakov, Cirtautas, Wurm gibi Türkologlar Özbek ağızlarını tasnif eder.

Zarubin'in tasnifi, Özbek ağız çalışmalarının ilki olarak değerlendirilir. Araştırmacı, çalışmada Hive, Fergana, Taşkent, Semerkant-Buhara olmak üzere dört ağız grubundan söz eder. Tasnifte, Kıpçak (c'leştiren ağız grubu) ve Kuzey Özbekistan ağız grubunun dahil edilmediği görülür (Reşetov ve Şaabdurahmanov 1978: 29; Enazarov vd., 2012: 23).

Yudahin, Özbek ağız grubunu iki alt başlıkta inceler. Birinci kısımda, Özbek Türkçesi ağızlarının Tacikçe ile olan ilişkisine yer verir. Bu maddesini, kendi içinde Türkçenin asli ses yapısını ve ses uyumunu koruyan Özbek ağızları; kendi ses yapısını kısmen değiştiren, ses uyumunu bozan ağızlar; İran dilleri ailesine mensup ünlü yapısını koruyan ağızlar; Özbek ve Tacik dillerinde konuşan Tacik ağızları olmak üzere dört

başlık altında inceler. Özbek ağız tasnifinin ikinci kısmı, daha çok yerel bir tasnif değerlendirmesi olur. İkinci kısmını da Taşkent, Fergana, Kıpçak (c'li grup), Hive (Hive-Oğuz grubu), Kuzey Özbek ağızları grubu oluşturur (Reşetov ve Şaabdurahmanov 1978: 29; Enazarov vd., 2012: 23).

Polivanov da Özbek ağız tasnifini metisatsiya⁷ ve gibrizatsiya⁸ etkisini dikkate alarak yapar. Buna göre üç ağız grubundan söz eder. 1. İranlaşmış ağız grupları. Bu ağız grubu Taşkent, Semerkant-Buhara, Hokand-Mergilan, Andican-Şehrihan, Kuzey Özbekistan'ın şehir ve köy ağızlarını içine alır. 2. Oğuz ağız grubu. Bu grup, Harezm ve çevresini kapsayan bölge ağız özellikleri ve Kuzey Oğuz ağız grupları olarak ikiye ayrılır. 3. Kıpçak ağız grubu. Orta Harezm, Kazak-Nayman ve Fergana-Karakalpak, Kurama, Kuzey Özbek ağızları, Orta Özbek-Kırk ağızları, Güney Özbek-Lakay ağızları, Afganistan'daki Kıpçak Özbek ağızları Kıpçak lehçesinin alt grupları olarak sıralanır (Reşetov ve Şaabdurahmanov 1978: 31; Enazarov vd., 2012: 24-25).

Gazi Alim Yunusov, 1936 yılında hazırladığı tasnif çalışmasında Polivanov'un tasnifinin anlama katkısı olmayan, anlam değişikliğine sebep olmayan fonetik ses değişimlerini, çift ünlülerin gelmesiyle anlamdaki farklılaşma durumunu göz ardı ederek leksik, morfolojik ve fonetik unsurlara göre olduğunu ileri sürer (Reşetov ve Şaabdurahmanov 1978: 31). Araştırmacı kendi tasnif çalışmasında, Özbek Türkçesinin ağızlarını Özbek-Kıpçak ağız grubu, Türk-Barlas ağız grubu, Hive-Ürgenç ağız grubu olmak üzere üç grupta inceler:

1. Özbek Kıpçak ağız grubu Kırk ağızı, Celayır-Lakay ağızı, Kıpçak ağızı ve Gürlen ağızından oluşur. Özbekistan'ın Ahengeran Vadisi, Mirzaçöl, Semerkant Zerefşen, Buhara civarlarında, Kaşkarderya, Surhanderya'da yaşayan Özbek Türkleri bu ağız grubuna dahil edilir. Bu ağız grubunun genel ünsüz özellikleri şu şekilde verilir:

⁷ Özbek Türkçesine diğer Türk lehçelerinin etkisi.

⁸ Özbek Türkçesine diğer dillerin etkisi.

1. Edebî dildeki tek heceli veya çok heceli sözcüklerde, söz başındaki /y/ ünsüzü yerine /c/ kullanılır:
-c < -y : cer < yer, col < yol.
 2. Tek heceli veya çok heceli sözcüklerde söz ortasında ve iki ünlü arasına kalan /k/ ünsüzü, /γ/'ya değişir:
-γ- < -q- : aγar < aq, aγı < aq, yaγar < yaqar, yıγar < yıqar, qulaγı < qulaq.
 3. İki ünlü arasındaki /k/ fonemi /g/'ye değişir:
-g- < -k-: egip < ek, kögi < kök.
 4. Özbek edebî dilindeki tek heceli sözcüklerin sonundaki /γ/ ünsüzü, bu gruptaki ağızlarda /v/'ye değişir:
-v < -γ : tav < taγ , tuv < tuγ, sav < saγ, avma < aγma.
 5. Edebî dildeki tek heceli sözcüklerin sonundaki ve söz ortasındaki /g/, /γ/ ünsüzleri yerine /y/ kullanılır:
-y- < -g-, - γ-: tiydi < tegdi, iydi < egdi, sıydı < sıγdı, cıyın < yıγın.
 6. Birden çok heceli sözcüklerin sonundaki son ses konumundaki art ve ön damak /g/ sesleri zayıflayarak düşer:
sarı < sarıg, tarı < tarıg, tiri < tirig, elli < elig.
 7. Özbek-Kıpçak ağız grubunun dikkat çekici noktalarından biri de uzun ünlü kullanımının olmasıdır. Kırk ağzında kısa i (i) yerine, uzun i (i:) kullanımına rastlanmıştır.
i:t < it “köpek” (Reşetov ve Şaabdurahmanov 1978: 31; Enazarov vd., 2012: 25).
2. Türk-Barlas ağız grubu araştırmacı kendi içinde Sayram-Çimkent, Taşkent-Has, Andican ve Namangan olmak üzere dört ağız grubu içinde incelemeye tabi tutar (Reşetov ve Şaabdurahmanov 1978: 33).
3. Hive-Ürgenç grubunu da Hive ağız grubu ve Karluk ağız grubu olmak üzere iki alt başlık altında inceler. Araştırmacı, Karluk grubu ağız özelliklerini O'layan ve A'layan ağızlar olarak iki biçimde inceleyerek tasnifini tamamlar (Reşetov ve Şaabdurahmanov 1978: 33; Enazarov vd., 2012: 26).

Tasnif çalışmasını detaylı bir şekilde yürüten isimlerden biri olan Reşetov, çalışmasında Özbek Türklerinin Tacik, Kazak, Karakalpak ve Türkmenlerle olan tarihi

ilişkilerini de göz önünde bulundurarak sınıflandırmasını yapmış ve kardeş olan ve olmayan komşu dillerin Özbek Türkçesi ile olan ilişkisini şu tablo ile verir (Reşetov ve Şaabdurahmanov 1978: 37):

TACİK TİLİ			
Karluk-Çigil-Uygur Diyalekti			
Kazak, Karakalpak ve Kırgız Türkçesi	Kıpçak Diyalekti	Oğuz Diyalekti	Türkmen Türkçesi

Tablo 3. *Reşetov'un Özbek Türkçesi Tasnifi*

Araştırmacı, tabloda Türk dilleri tasnif çalışmalarının temelini oluşturan Kıpçak ve Oğuz lehçelerini aynı zamanda Özbek Türklerinin şekillenmesi üzerine tarihî rol oynayan Karluk, Uygur ve Çigil topluluklarının Özbek Türkçesi üzerindeki etkilerini gösterir. Tabloda görüldüğü üzere Özbek Türkçesi, Karluk-Çigil-Uygur, Kıpçak ve Oğuz olmak üzere üç lehçeden etkilenmiştir. Araştırmacı, Özbek ağızlarını bu üç grupta inceler.

1. Karluk-Çigil-Uygur lehçesi: Uygur lehçesi ile fonetik ve leksik açılardan benzerlik gösterir. 2. Kıpçak lehçesi: Kazak ve Karakalpak lehçelerinin dil özelliklerini içerir. 3. Oğuz lehçesi: Türkmen Türkçesi dil özelliklerini barındırır. Reşetov'un tasnif çalışması da şu şekildedir:

1. Özbek Türkçesinin Karluk-Uygur-Çigil Ağızı: Günümüz Özbek Türkçesinin edebî dili bu ağız grubu üzerinden şekillenir. Sayfullayeva, bu ağız grubundaki Çigil ifadesinin fazla olduğunu ifade ederek Çigillerin halihazırda Karluk boyu mensubu olduklarını ve bu ağız grubunun Karluk-Uygur şeklinde verilmesinin yeterli olacağını belirtir (2009: 21-22). Bu grubun belli başlı ağız özellikleri söz başındaki $ch < t$, söz sonundaki $k-q < g-g'$, söz ortasındaki $q < x$ ve $l < n$ değişimleri; şimdiki zaman fiilin -

vat ve *-yap* olmak üzere iki varyantının olması olarak verilebilir. Kendi içinde Fergana, Taşkent, Karşı ve Kuzey Özbek ağız grubu olmak üzere de dört alt başlıkta incelenir (Reşetov ve Şaabdurahmanov 1978: 37).

2. Özbek Türkçesinin Kıpçak Ağızı: Reşetov bu ağız grubu için yapılan tasnif çalışmalarından Polivanov ve Yunusov'un sınıflandırmasından faydalanır. Söz başında *c* < *y* değişimi, sözcük ortasında /ğ/ ve /k/ ünsüzlerinin yerine /y/ ünsüzünün gelmesi, sözcük ortasındaki /k/ ünsüzü /ğ/ ünsüzü ile yer değiştirmesi, uzun ünlülerin varlığı, yönelme hali ve çıkma hali eklerinin eklendiği köke göre fonetik varyantlara sahip olması, şimdiki zamanın *-catır* eki ile yapılması gibi özellikleri vardır (Reşetov ve Şaabdurahmanov 1978: 41).

3. Özbek Türkçesinin Oğuz Ağızı: Bu ağız grubunu kendi içinde Oğuz ağızı ve Kıpçak ağızı olarak iki alt başlıkta değerlendirilir. Harezm ağızı olarak da bilinen Özbek Türkçesinin Oğuz ağzına dair ilk izlere Armin Vambéry sayesinde ulaşılır fakat çalışmasında Hive ağız özelliği olarak verdiği teklik birinci şahıs *borayurmen* ve teklik ikinci şahıs *borayursen* şekillerine Harezm ağızlarında rastlanılmaz. Diğer taraftan Kıpçak grubu ağız özelliğinde olduğu gibi uzun ünlülerin olması, söz başında *g* < *k* “gel- < kel”, *d* < *t* “dil < til”, *bol-* fiilindeki /b/ ünsüzünün düşmesi durumu ve uzun ünlülerin olması gibi özellikleri barındırır (Reşetov ve Şaabdurahmanov 1978: 42; Enazarov vd., 2012: 28-30).

Tasnif çalışmaları değerlendirildiğinde, birçok Türkolog birbirinden etkilenererek ve bir önceki tasnifi geliştirerek çalışmalarını ele aldığı görülür. Bu tasnif çalışmaları içinde, bugün de geçerliliğini koruyan Talat Tekin ve Reşetov'un tasnifleri, pek çok seslik ve şekillik ölçüt kullanılarak kapsamlı bir şekilde yapıldığı dikkati çeker.

1.2.3. Özbek Türkçesinin Bugünkü Dil Durumu

20. yüzyıla kadar Çağatay Türkçesi üzerinden şekillenerek yazı dili ardılı görevinde olan Özbek Türkçesi, bu yüzyılda yazı dili olarak karşımıza çıkar. Özbekler, 1930'lara kadar Arap alfabesini, 1940'lı yıllardan sonra ise Kiril alfabesini kullanmaya başlar. Burada diğer Türk lehçeleri incelendiğinde, kullanılan Kiril alfabesindeki farklılıklar göze çarpar. Nitekim bir sese bir harf algısından uzak olmakla beraber diğer lehçelerin harfleri arasında birlik söz konusu değildir. Sovyet Rusya, Orta Asya Türklerinin milliyetçi yaklaşımını engellemek için daha yerel olan halkların özerkliğini tanıyarak her devletin kendine özgü alfabesi olması gerektiğini öne sürer.

1924 yılında Sovyetler Birliği'nin oluşturulmasıyla, Özbekistan da bu birlik içerisinde kurulan 15 cumhuriyetten biri olur. Dil birliğinin oluşmasını engellemek için Sovyetler, her özerk birliğin alfabesinde düzenlemeler yapar. Böylelikle, Kiril alfabesini kullanmaya başlayan halkın, yazı ve konuşma dili arasında fark yaratılır. Kiril esaslı Özbek alfabesinde, ünlüleri gösteren harfler, iki ünlüyü karşılar: *ÿ* harfi /o, ö/, *y* harfi /u, ü/, *u* /i, ı/. Bir harfin birden çok sesi göstermesi durumu, ünsüzlerde de görülür. *Ж* harfi /j, c/ seslerini gösterir. Bu alfabede, iki harfin tek sesi karşıladığı da görülür. *Һ* harfleri /ñ/ karşılar. 1991 yılında Özbekistan bağımsızlığını kazandıktan sonra Latin alfabesine geçilir.

Özbekistan Cumhuriyeti, SSCB'nin dağılmasıyla bağımsızlığını kazanır. Bağımsızlıktan önce 21 Ekim 1989'da Özbek Türkçesine devlet dili statüsü verilir. Özbek Türkçesinin bağımsızlığı, alfabe değişikliğine zemin hazırlar. Ana dilin, Latin harfli Özbek alfabesi ile kullanımı esasen 1920'li yıllara kadar uzanır. 1929 yılında düzenlenen imla toplantısında Latin harfli Özbek alfabesinin kabul edildiği bilinir (Kuçkartayev, 2018: 19). 24 Ağustos 1995 yılında Latin alfabesine geçilmiş olmasına rağmen bu geçiş sürecinin kademeli olarak ilerlediği ve halen iyileştirme sürecinde olduğu dikkati çeker.

Diğer taraftan, Latin alfabesine daha rahat uyum sağlayabilmek için basın-yayın organları yoluyla kitaplar, Latin esaslı Özbek alfabesi ile yayımlanır. Radyo-televizyon programlarının adları, market, sokak vs. tabelalar Latin alfabesi ile verilir. Eğitim dilinde ise, tam anlamıyla Latin esaslı alfabeye geçiş 2005 yılında gerçekleşir.

Özbek Türkçesi, Özbekistan dışında başta Türkiye olmak üzere Türkmenistan, Kırgızistan, Kazakistan gibi pek çok yerde konuşulur. Günümüz Özbekistan Cumhuriyeti'nde, Özbek Türkçesinin yanı sıra Özbekistan'da yer alan özerk bölge Karakalpakistan Cumhuriyeti'nin dili Karakalpak Türkçesi, Rusça ve diğer Türk lehçeleri de konuşulur. Karakalpak Türkçesi, 3 Aralık 1993 yılında ilan edilen yasaya göre Özbek Türkçesinin yanında otonom bölgenin resmî dili olmuştur.

Özbekistan Cumhuriyeti, çeşitli topluluklara ev sahipliği yaptığı için ülkede çok dilliliğin olduğu görülür. Özellikle temasın yoğun olduğu İranî dillerin varlığı görülür. Bu anlamda, Semerkant ve Buhara'da Tacik konuşurların fazla olması Tacikçe-Özbekçe iki dilliliğine dikkati çeker. Bunun yanı sıra halkın, genellikle Özbek Türkçesi ve Rusça olmak üzere iki dilli bir hayat sürdüğü görülür. Kırsal kesimde yaşayan halkın ya da yaşlı nüfusun çoğunlukla Özbek Türkçesini konuştuğu, şehirde yaşayanların ise Rusçayı tercih ettiği görülür. Rusçanın kullanım oranının artışı, özellikle genç nüfusta dikkat çeker.

Genç kuşağın iş imkanları, eğitim, politik vb. gibi çeşitli etkenlerden dolayı ana dillerinden uzaklaştığı görülür. Halen yayın yapan gazete ve dergilerden bazılarının, Kiril esaslı Özbek alfabesi kullanmaları, bazı ailelerin Rusça eğitim veren kurumları ana dilde eğitim veren kurumlara tercih etmesi, farklı dilleri konuşan azınlıkların ortak dil olarak Özbek Türkçesi yerine Rusçayı kullanması gibi durumlar, Özbek Türkçesinin geleceği için dikkatli adımların atılması gerektiğinin işaretidir. Bu durum, Özbek Türkçesi dil politikasının geliştirilmesi ve dünyadaki prestijli dillerin içine dahil edilmesi açısından önem taşır. 2023 yılında geçilmesi öngörülen alfabe taslağının hazırlanması bu anlamda

önemli bir adımdır. Hazırlanan yeni alfabe taslağı, daha önce Türk lehçeleri için önerilen çerçevede, alfabeye uygun bir şekilde hazırlanmaktadır.

1.2.4. Özbek Türkçesi Gramer Çalışmaları Tarihçesi

Özbek Türkçesi grameri üzerine yapılan ilk çalışmalar, Rus Türkolog ve dil bilimcilere aittir. Bu araştırmacıların başında E. D. Polivanov, K. K. Yudahin A. K. Borovkov, V. V. Reşetov, A. N. Kononov gibi ünlü Türkologlar gelir. 1924 yılında Özbekistan SSC'nin kurulması ile Özbek Türklerinin tarihi, Özbek Türkçesinin ses ve şekil sistemi ve özellikleri, ağız özellikleri ve söz varlığı çalışmalarının Türkologlar tarafından daha ayrıntılı bir şekilde incelenmeye başlandığı görülür. Dönemin dil politikası değerlendirildiğinde, bu durumun diğer Türkistan Türklerini de etkilediğini ve araştırma alanlarının SSCB'nin politik anlayışı sebebiyle genişlediği söylenebilir. Bu çalışmaların özelinde, ses farklılıkları ve ağız özellikleri gibi unsurların farklılıklarına işaret edilerek Türkistan dil birliğinin oluşumunu engelleme uğraşları dikkati çeker. Bu siyasi uğraşların ötesinde günümüz Özbek Türkçesi, Özbek aydın ve dil bilimcilerinin araştırmalarıyla yeni bir döneme girer. Bu gramer çalışmaları, bağımsızlık öncesi ve sonrası olmak üzere ikiye ayrılarak değerlendirilecektir.

1.2.4.1. Bağımsızlık Öncesi Özbek Türkçesi Gramer Çalışmaları

20. yüzyılın başlarında araştırmacılar, Özbek Türkçesine ait eserlerin azlığına dikkati çeker. Bu dönemde, Özbek ve Rus Türkologlar ses, şekil ve cümle bilgisi üzerine çalışmalar yapmaya başlar. Özbek Türkçesi ile ilgili yapılan ilk çalışmaların 1800'li yılların sonlarına doğru olduğu görülür. Bu anlamda 1875-76 yıllarında M. Terentyev iki

ciltlik *Grammatika Turetskaya Persidskaya, Kirgizskaya i Uzbekskaya* “Türkçe, Farsça, Kırgızca ve Özbekçe Dilbilgisi” adlı eseri neşreder. 1884 yılında Z. Aleksyev *Samouçitel Sartovskago Yazika* “Sart Dilinin Kendi Kendine Kullanım Klavuzu” adlı çalışmasını kaleme alır. 1895 yılında Rus Türkolog S. Lapin *Kratkaya Grammatika Uzbekskogo Yazika* “Özbek Dilinin Kısa Grameri” adlı çalışmasını hazırlar (Krimskiy, 1930: 178-179).

Bağımsızlık öncesi dönemde en dikkat çekici çalışmaların Cedit Hareketi döneminde yapıldığını söylemek yanlış olmayacaktır. Gaspıralı İsmail’in önderliğinde *Dilde, fikirde, işte birlik* anlayışı tüm Türkistan’a yayılır. Cedit Hareketini benimseyen temsilciler, özellikle eğitim alanında dikkat çekici çalışmalar yapar. Özbek ceditçilerinden olan Münevver Kari, Mahmudhoca Behbudiy, Abdulla Avlaniy, Abdurauf Fıtrat gibi yazarlar dönemin önde gelen isimlerindendir. Cedit edebiyatının temsilcileri, Türkistan halkının ana diline sahip çıkması ve birlik içinde yaşaması için çalışmalar yürütür. 1905 İhtilali’ne kadar yeni usulde eğitim veren okullar açılır. Yeni eğitim anlayışını benimseyen temsilciler, bu anlamda okullarda medrese eğitiminin yanında fen bilimleri derslerinin verilmesi gerektiğini vurgular. Böylelikle okullar için ders kitapları hazırlanır. Basın alanında daha özgür bir ortam sağlandığı için ceditçiler tarafından, Türkistan halkını bilinçlendirmek amacıyla yeni anlayışa özgü gazete ve dergiler basılır ayrıca oyunlar yazılır.

Diğer taraftan Özbek araştırmacılar, o dönemlerde ana dil adı altında eğitim dili olarak Osmanlı Türkçesinin öğretilmesine dikkati çeker. Bunun sonucunda, Özbek Türkçesinin de Osmanlı Türkçesinin etkisi altında kalarak gramer yapılarının etkilediği belirtilir (Kurbanova, 1997: 9). Özellikle Türkiye’de eğitim alan Özbek araştırmacılar, ana dil olarak Özbek Türkçesinin öğretilmesi gerektiğini, Arapça ve Farsça kelimelerden dilin arındırılması gerektiğini ifade eder. Türkiye’de bulunan araştırmacılardan ve Özbek

Türkçesi gramer alanında çığır açan isimlerin başında gelen Fıtrat, bu dönemlerde *Genç Türkler* hareketinden etkilenir.

Türkistan hareketlenmelerinde Buhara’da kurulan birliğin *Genç Buharalılar* (Yaş Buharalılar) adını almasında rol oynar. Bu dönemlerde yazdığı *Münazara*, *Seyyah-ı Hindi* ve *Sayha* gibi eserleri ile Özbek halkının özgür olmasını ve dilini dilediğini gibi kullanmasını, Özbek Türkçesinin eğitimde ana dil olarak verilmesi gerektiğini vurgular (Avcı, 2006: 41-44). Özbek Türkçesinin ana dil olarak kullanılması için çalışmalar kaleme almaya başlar. 1919 yılında, *Tilimiz* adlı makalesinde dil ve imla hakkında ayrıntılı bilgi verir. Dil ve imlanın korunması ve dili yaşatmak için neler yapılması gerektiğini anlatır. Fıtrat, 1920’li yıllarda gramer eksikliğini kapatmak için dönemin Özbek aydınları ile gramer, ses bilgisi, şekil bilgisi, cümle bilgisi ve söz varlığı üzerine yeni ve içerikli çalışmalar yapmaya başlar. Özbek Türkçesinin diğer dillerin etkisi altından çıkarmak gerektiğini ileri sürer. Fıtrat, özellikle imla, yazı ve alfabe alanında yaptığı çalışmalar ile Özbek Türkçesinin edebî dilde yeterli olduğunu ancak belirtilen alanlarda düzenlemeye ihtiyaç duyulduğunu ifade eder. 1928 yılında İmla Konferansı ile *Munasebeti* ile *Maarif ve Okutguvçi* çalışmaları ile imla alanına işaret eder ve düzenlenmesi için gerekli gördüğü noktaları belirterek bu sorunları çözmek için uğraş verir (Kurbanova, 1997: 15).

Diğer taraftan imla, alfabe ve yazı konusundaki çalışmalarının yanı sıra gramer çalışmalarıyla da en önemli isimlerden olan Fıtrat, ana dilinin bilimsel olarak incelenmesi için pek çok çalışmayı kaleme alır. Fıtrat, sadece ana dilini değil aynı zamanda Türkiye Türkçesi, Arapça ve Farsçayı da çok iyi derecede bilen araştırmacılardandır. Böylelikle verdiği eserlerin dili çok yönlü olurken ana dili ile karşılaştırma çalışmalarını da başarılı bir şekilde gerçekleştirir. Bu dilleri, Özbek Türkçesinden ayıran en önemli noktanın sistemli ve yapısal unsurların bir düzen içerisinde olduğuna dikkat çeker. Çalışmalarında,

Özbek Türkçesini ses bilgisi, şekil bilgisi ve cümle bilgisi olarak ayırmak gerektiğini belirterek *Sarf* (Şekil Bilgisi) ve *Nahv* (Cümle Bilgisi) adlı gramer çalışmasını hazırlar.

Sarf adlı çalışması, Çağatay yazı dili geleneğinden farklı olarak verilir ve düzenlenen yeni imla kurallarına göre hazırlanır. Çalışmasında geçiş dönemine ait olan tüm ses özelliklerini verir. Araştırmacı, dilin sistemli bir şekilde düzene geçebileceğini belirtir. Eserinde, söz türlerine ve ayrılacak kategorilere, sözcüğün şekil bilgisinin doğru dizilimine dikkati çeker (Kurbanova, 1997: 15). Bütün sözcük türlerini ad, sıfat, fiil biçiminde kategorilerine ayırarak çalışmasına başlar. Önce kök ve türeme olarak ele alır ve buradan hareketle türemiş kelimelerdeki eklerin Türkçeye kattığı anlamlar açısından değerlendirmesini yapar. Ad bölümünde, ilk başta adların oluşum süreci ile ilgili diğer araştırmacıların yaptıkları çalışmaları tahlil eder. Kendisi adları, ek alarak oluşanlar ve ek almadan oluşan adlar olmak üzere iki grupta inceler. Ad çalışmasını, *atoqli* (özel) ve *turdash* (cins) adlar başlığında ele alır. Sıfat bölümünde de benzer yöntemi kullanarak sıfatları kendi içinde ayırır. Sade ve birleşik yapılar, ek alarak ve almayarak oluşan sıfatlar ve anlamsal türlerine göre çeşitlendirerek inceler (Kurbanova, 1997: 25). Fiilleri ise çekimli-çekimsiz, olumlu-olumsuz yapıdaki fiiller, şahıs-sayı kategorisi, zaman ve çatı türlerine göre inceleyerek detaylı bir araştırma yapar (Kurbanova, 1997: 28). 1925 yılından 1930 yılına kadar altı kez neşredilen Fıtrat'ın bu eseri, günümüz Özbek Türkçesi gramer terimlerinin temelini oluşturur (Nurmanov, 2002: 199).

Kısaca değinmiş olduğumuz Fıtrat'ın özellikle şekil ve cümle bilgisindeki gramer anlayışına, bağımsızlık öncesi ve bağımsızlık sonrası Özbek gramerciliğinde dönüş olduğu görülür ve açtığı gramer ekolü diğer araştırmacılar tarafından devam ettirilir.

M. Şemsiyev'in 1932 yılında *Özbek Tili Grammatikasi* adlı eseri ve aynı yıl içerisinde H. Kayumiy ve S. Dolimov *Grammatika* adlı eserleri gelir (Nurmanov, 2002 : 200). Bunun yanında O. Usmanov ve B. Azizov tarafından Özbek Türkçesinde şekil ve

cümle bilgisine yer verilerek ders kitapları hazırlanır. Bu dönemde yazılan eserlerin, Özbek halkına ana dili bilinci oluşturmak için kaleme alındığından genellikle gramer açısından ayrıntıların verilmediği çalışmalar olduğu dikkati çeker. Ses bilgisi, şekil bilgisi ve cümle bilgisini oluşturan gramer konuları, genellikle ilk kitaplar olduğu için ders kitapları düzeyinde kısaca anlatılır.

Özbek Türkçesi alanında önemli çalışmalar yapan dil bilimcilerden biri de Sabirjan İbrahimov'dur. İlk olarak 1931 yılında *Özbek Tili Terminologiyasi Meselesige Dair* adlı eserini yazar. 1932 yılında sözlük çalışmaları yapmaya başlar ve *Özbek Tilining Kıskaçı İmla Lugati* ve *Özbek Tili İzahli Lugatige Materiyallar* adlı eserini neşreder. 1934 yılında imla ile ilgili daha geniş bir çalışma yapar ve *Özbek Tilining İmla Lugatı*'nı hazırlar. 1937 yılında özel olarak harfler üzerine yoğunlaşır ve *Özbek Tilide h ve x harflari imlası, Özbek Tilide f ve p harfleri imlası, Özbek Tilide e ve a harfleri imlası* adlı eserleri yazar. 1954 yılında ise daha önceki çalışmaların sonucunu sözlük ile birleştirir ve Rusça ile Özbek Türkçesinin karşılaştırmalı sözlüğünü hazırlar (Uzakov, 1972: 37).

Özbek Türkçesinin gramer tarihinde önemli rol oynayan isimlerden biri de Rus Türkolog Aleksandr Konstantinoviç Borovkov'dur. Araştırmacı pek çok çalışma yaparak Özbek Türkçesini çok yönlü olarak inceler. Bugün bile çalışmaları geçerliliğini korur. 1934 yılında *Uzbekskiy literaturniy yazık / Özbek Edebî Dili*, 1935 yılında *Özbek tilidagi sovet internatsional sözler imla lugatcası*, 1940 yılında *Izmeneniya v oblasti uzbekskoy leksiki i noviy alfavit/ Özbekçe söz varlığı ve yeni alfabe alanındaki değişiklikler*, 1942 yılında, *Uzbekskoe yazıkovedeniye/ Özbek Dilbilimi* çalışmalarını kaleme alır (Uzakov, 1972: 27-31). Diğer taraftan bu çalışmaların yanında, belirli sınıf düzeylerine göre ders kitapları hazırlamaya başlar. 1943 ve 1948 yılında, *Özbek Tili Grammatikası. Fonetika ve Morfologiya* adlı eserini orta okul öğrencileri için yazar. 1953'te *Özbek lehçelerinin sınıflandırılması sorunları* adlı makale çalışması yapar. 1957 yılında, *Özbek Tili Dersligi I (Fonetika ve Morfologiya)-II (Sintaksis)* çalışmalarını kaleme alır. 1959 yılında *Kratkiy*

oçerk grammatiki uzbekskogo yazıka adlı küçük bir dil bilgisi taslağı hazırlar (Uzakov, 1972: 27-30).

Türkiye Dil Bilimi Cemiyeti'nin fahri üyesi olan ve Türkiye Türkçesi üzerine çalışmaları bulunan Andrey Nikolayeviç Kononov, 1934 yılında *Çağdaş Türkçe Grameri* adlı eseri kaleme alır. 1943 yılında *Türkçe Ders Kitabı*'nı, 1948 yılında *Özbek Tili Grammatikasi* adlı eserlerini yazar. Bu eserinde Özbek Türkçesinin ses ve şekil bilgisi üzerinde durarak ayrıntılı bir çalışma kaleme alır. 1951 yılında ise gramerin özel bir alanına değinerek *Çağdaş Özbek Edebî Dilinde Edatlar* adlı eserini kaleme alır. Bu çalışmalarına ek olarak 1960 yılında Özbek Türkçesini bir bütün halinde inceler ve *Çağdaş Özbek Edebî Dilinin Grameri* adlı eserini hazırlar (Uzakov, 1972: 44).

Özbek Türkçesi edebî dili ve ağızları üzerine önemli çalışmalar ortaya koyan Rus Türkologlardan biri de V. V. Reşetov'dur. Reşetov, Özbek Türkçesi ağızları üzerine yaptığı çalışmalar bugün bile geçerliliğini korur. Araştırmacı, ders kitapları, gramer çalışmaları, tasnif çalışmaları yaparak çok yönlü çalışmalar yapar. 1934 yılında öğretmenler, 1935 yılında öğrenciler için ders kitapları hazırlar. Reşetov, özellikle Özbek Türkçesinin ağız tasnifleri yaparak ayırım noktalarını belirler. Bu tasnif çalışmalarını, Özbek Türklerinin yayılma alanlarına göre yapar ve ağızlarda görülen ses olaylarının yaşadıkları alanla paralellik gösterdiğini bildirir. 1941 yılında *Margelanskiy govor uzbekskogo yazıka/ Özbek Türkçesinin Margılan Ağızı* (Uzakov, 1972: 66-70), 1966 yılında ise, V.V. Reşetov, I. Ibrahimov, T. Tursunov ve K. Kamalov ile beraber *Hazirgi Özbek Edebiy Tili -I Fonetika Leksikologiya Morfologiya* adlı eseri hazırlar.

1940'lı yıllarla beraber çalışmalar çeşitlenerek derinlik kazanır. Eski dönem çalışmaları ses, şekil ve cümle bilgisi özelinde olmayıp gramer başlığı altında verilirken bu dönemde dilin farklı alanlarıyla ilgili monografiler yazılır. Bu konuda ilk çalışma, A. Gulamov'un, 1941 yılında *Özbek Tilide Kelişikler* adlı çalışmasıdır. Bu eserinde, ismin hâl eklerini günümüz Özbek Türkçesindeki kullanımının yanında ağızlarda ve eski

dönemlerdeki kullanımlarına göre inceler. 1944 yılında *Özbek Tilide Köplik Kategoriyasi* adlı çalışmasında çokluk yapma yollarını, çokluk ekleri ile oluşan kelimelerin anlamlarını tarihî bir analize de yer vererek Arapça ve Farsça çokluk eklerini inceler. 1947 yılında ise *Özbek Tilide Urgu* adlı eserinde H. K. Dimitriyev, G. Raguet, W. Pröhle ve B. B. Radlov gibi araştırmacıların Türk dillerinde hece konusu üzerine yaptıkları araştırmalarına yer vererek kapsamlı bir çalışma hazırlar. Bu eserinde Radlov'un Türk dillerinde hecenin, semantik ve gramatikal açılardan herhangi bir işlevi olmadığı görüşünü eleştirerek hecenin kullanım fonksiyonlarını ve sözcüklere geldiğinde kattıkları anlamlara işaret eder (Uzakov, 1972: 103-104; Ravşanhoca, 2010: 133).

Gulamov, sözcüğün en küçük anlamlı parçalarını anlatmaya yarayan birimlere *morfemika* diyerek, morfemi Özbek Türkçesinde kullanan araştırmacıların başında gelir. 1946 yılında *-ka affiksi hakida*, 1947 yılında *-doş* ve *-la affiksi hakida* adlı makaleleri yazar. 1953 yılında A. Gulamov, *Özbek Tilining Morfologiyasige Giriş* adlı eserinde Özbek Türkçesinin ses ve şekil bilgisi ve söz yapım yollarını ayrıntılı bir şekilde inceler. Gulamov'un 1954 yılında yayımladığı *Fiil* adlı monografisi, şekil bilgisi alanında çığır açıcı bir eser olarak hâlâ temel başvuru eserleri arasındadır. Fiilleri ana (saf) fiil, sıfat-fiil, zarf-fiil ve mastardan oluşanlar (infinitive) olmak üzere dört grupta inceler (Uzakov, 1972: 107). Gulamov, ana dili bilincini oluşturmak üzere hem monografik hem de bütüncül eserler vererek Özbek Türkçesi araştırmalarını belli bir aşamaya taşır. Genellikle ses bilgisi, şekil bilgisi veya cümle bilgisi üzerine hazırlamış olduğu çalışmalarında etimolojilerine inerek o dönem Özbek Türkçesi ayrıntılı olarak ele alır.

Bağımsızlık öncesi dönem, özellikle ağız çalışmalarıyla da dikkati çeker. İlk olarak Rus Türkolog Polivanov, 1922 yılında *Taşkent Dialekti Tovuş Terkibi* adlı makalesinde Özbek Türkçesi alfabesinin altı ünlü, yirmi iki ünsüz sestten oluştuğunu belirtir (Nurmanov, 2002: 174). Bu makalesinden hareketle Özbek Türkçesinin Taşkent,

Semerkant, Harezmi, Karşı ağızları üzerinde detaylı incelemeler yaparak, tasnif çalışması hazırlar.

Fattoh Abdullayev, 1949 yılında *Özbek Til Bilimi* ve *Özbek Tili Leksikasining Bazi Meseleleri* adlı makalesini yazar. 1959 yılında *Özbek Tilida Çöziq Ünlilerning Tabiatı Hakıda* adlı çalışmasını kaleme alır (Uzakov, 1972: 13). Özbek Türkçesi ağızları üzerine dikkat çeken isimlerden olan araştırmacı, 1957 yılında *Urgenç Şivesining Bazi Bir Fonetik Hususiyetleri* adlı eserini kaleme alır. 1958 yılında *Harezmi Şiveleri Tarihige Dair*, 1959 yılında *Özbek Tilide Çöziq Ünlilerning Tabiatı Hakıda* adlı makalelerini yazar. 1966 yılında *Harezmi Şiveleri Leksikasi* adlı eseri ile hazırlar (Uzakov, 1972: 13-14).

Daha sonraki yıllarda, Özbek edebî dilin yanında ağız çalışmaları da yapan Mustaqim Mirzayev, ilk olarak 1958 yılında *Hazirgi Zaman Özbek Tili* ve *Özbek Tili* (Ders Kitabı) çalışmalarını hazırlar. 1963 ve 1965 yıllarında Özbek Türkçesi ve Rusçayı gramer açısından karşılaştırarak *Özbek ve Rus Tillerining Kıyasiiy Grammatikasi* adlı eserini yazar. 1957 yılından itibaren Özbek ağızlarının söz varlığı üzerine çalışmalar yapar ve özellikle Buhara grubu şiveleri üzerine yoğunlaşır. 1957 yılında *Buhara Şivesining Morfologik Hususiyetlerige Dair* eserini kaleme alır. 1961 yılında *Buhara Özbek ve Tacik Şivelerining Munasebeti Togriside* eserini, 1962 yılında *Buhara Şiveleride “o”laşış Meselesi* ve 1964 yılında *Buhara Dialektining Morfologik Hususiyetleri*; 1966 yılında, *Özbek Tilining Buhara Gruppa Şiveleri* adlı eserleri yazar. Aynı yıl, *Dialektal Sözler Özbek Halk Şiveleri Leksikasiden Tadkikatlar* kitabı yayımlanır (Uzakov, 1972: 50).

1957 yılında, Fahri Kemal *Hazirgi Zaman Özbek Tili* adlı eserini neşreder. Bu çalışmasında, Özbek Türkçesinin ses ve şekil bilgisini ayrıntılı bir şekilde inceler. 1973 yılında, G. Abdurahmanov ve Ş. Şükürov *Özbek Tilining Tarihi Grammatikasi Morfologiya ve Sintaksis* çalışmasını hazırlar. A. Abdurahmanov, Ş. Şaabdurahmanov ve

A. Hacıyev tarafından 1975 yılında hazırlanan *Özbek Tili Grammatikası-I Morfologiya* ve Ş. Şaabdurahmanov, M. Askarova, A. Hacıyev, I. Raulov ve H. Daaniyarov tarafından 1980 yılında, *Hazirgi Özbek Edebiy Tili-I* adlı eserlerinin ilk cildini ses ve şekil bilgisi oluşturur.

Tezimizin konusunu oluşturan fiil, 1954 yılında Gulamov'un yazdığı *Fiil* adlı eseri dışında daha önce gramer kitaplarında bir bölüm olarak alınırken, 1963 yılından itibaren pek çok araştırmacı tarafından monografik bir esere dönüştürülür. Bu açıdan Azim Hacıyev'in çalışmaları çığır açar. Hacıyev, şekil bilgisi, söz yapımı ve leksikoloji alanlarında önemli çalışmalar yapmıştır. 1956 yılında, *Özbek Tilide Söz Birikmeleri ve Koşma Sözler Meselesi* adlı makalesi ile araştırmacı ilgi çeker. 1958 yılında, *Özbek Tilide -makde eki Hakide* çalışmasını, *Özbek Tilide yot-, tur-, yur-, otur- Fiilleri* adlı çalışması izler. 1959 yılında, ilk olarak *Hazirgi Kelesi Zaman* ve *Özbek Tilide Anık Hazirgi Zaman Fiili* başlığı altında çalışmasını yapar. Bir yıl sonra Reşetov'un rehberliğinde *Hazirgi zaman Özbek Tilide Hazirgi Zaman Fiili* adlı eserini hazırlar. 1963 yılında *Fiil* eseri, *Koşma, Cuft, Tekrariy Sözler*, 1966 yılında *Özbek Tilide Kömekçi Fiiller* ve 1970 yılında *Tolıksız Fiiller* adlı eserleri bu açıdan yazılmış dikkat çekici çalışmalardır (Uzakov, 1972: 109; Nurmanov, 2002: 201). 1976 yılında fiil üzerine yapılan monografik çalışmalardan biri de Ş. Şükürov'a aittir. Araştırmacı, *Özbek Tilide Fiil Zamanları Terakkıyatı* adlı eserinde zaman birimlerinin tarihsel gelişimi ve işlevleri üzerinde ayrıntılı bir çalışma hazırlar.

Cümle bilgisi açısından ilk çalışma olarak Fıtrat'ın *Nahv* adlı eseri çok önemlidir. *Nahv* adlı çalışmasında kelime ve kelime grupları, sözcüklerin cümledeki vazifeleri, cümlelerin isim ve fiil cümleleri biçimindeki ayrımına ve özne ile yüklem arasındaki anlamsal ilişkiye dikkat çekerek kapsamlı bir çalışma kaleme alır. Cümlelerin yapısını oluşturan unsurları *baş boleklər* (temel öğeler) ve *ikkinçi dereceli boleklər* (yan öğeler) olarak iki alt gruba ayırarak inceler. Temel öğeleri *ega* (özne) ve *kesim* (yüklem) olmak

üzere; yan öğeleri ise *toldiruvchi* (belirtili ve belirtisiz nesne grubu), *aniklavchi* (dolaylı tümleç) ve *hal* (zarf tümleci) olmak üzere her öğeyi ayrıntılı bir şekilde inceler (Kurbanova, 1997: 34). Fıtrat'ın eserinde kullandığı terimler, standart Özbek Türkçesi üzerine yapılan söz dizimi çalışmalarında geçerliliğini korur.

Fıtrat'ın izinden giden H. Kayumiy ve S. Dolimov gibi araştırmacılar tarafından 1933 yılında iki bölümden oluşan *Grammatika* adlı eser neşredilir. Araştırmacılar, eserlerinin ikinci bölümünü *Nahv* “söz dizimi”ne ayırırlar. 1939 yılında cümle bilgisi üzerine O. Usmanov ve B. Azizov, ders kitapları hazırlar. Bu ders kitapları, ayrıntılı olmamasına rağmen bu alan için yapılan ilk çalışmalar olması bakımından önemlidir. 1940'lı yıllarla cümle bilgisi üzerine daha yoğun çalışmalar yapılmaya başlanır. A. Gulam, 1939 yılında yazdığı *Özbek Tili Sintaksisi* eseri, 1942 yılında *Özbek Tilide Aniklavçiler*, 1947 yılında *Özbek Tilida Söz Tertibi*, 1948-1955 yılları arasında *Sodda Gep* adlı çalışmaları ile Özbek Türkçesinde genel olarak yapılan cümle bilgisi çalışmalarının özel bir alana indirgeyerek monografik bir çalışma ortaya koyar (Nurmanov, 2002: 200). Bu çalışmalar, ayrıntılı olduğu için daha sonraki çalışmalara kaynak olur.

1948 yılında A. N. Kononov *Özbek Tili Grammatikasi* adlı eserinde ses ve şekil bilgisinin yanı sıra cümle bilgisine de yer vererek cümle bilgisi alanına dikkat çeker. 1963 yılında A. Gulam ve M. Askarov *Hazirgi Zaman Özbek Tili – Sintaksis* adlı eseri neşreder. Bu çalışmayı 1955 yılında H. Kamilova *Gepde Sözlarning Baglanishi* eseri, 1956'da G. Abdurahmanov *Gepning Acratilgen İkkinçi Dereceli Bolekleri*, 1962'de D. Aşurova'nın *Gepning Uyuşgen Bolekleri* eseri, F. Ubayeva'nın *Hal* eseri, 1965 yılında yazılan A. Ahmedov'un *Sorak Gepler* çalışması, A. Safayev'in *Baş ve İkkinçi Dereceli Bolekler* adlı eserler takip eder. Özbek Dil Enstitüsü tarafından 1966 yılında *Hazirgi Özbek Edebiy Tili* iki ciltlik eserin, ikinci cildinde cümle bilgisi yer alır.

Özbek Türkçesi alanında çığır açan çalışmaları bulunan M. Askarova, özellikle Özbek Türkçesinin cümle bilgisi üzerine önemli çalışmaları kaleme almış isimlerin başında gelir. Askarova, özellikle birleşik cümleler üzerine yaptığı çalışmaları ile dikkati çeker. 1955 yılında *Baglavçısiz Baglangan Koşma Gepler* çalışmasını, 1957 yılında, *Sebeb ve Maksad Ergaş Gepli Koşma Gepler* adlı eseri takip eder. 1959 yılında, *Anıklavçı Ergaş Gepler*, 1960 yılında *Hazirgi Zaman Özbek Tilide Koşma Gepler* ve 1961 yılında A. G. Gulamov ile beraber hazırladığı *Hazirgi Zaman Özbek Tili (Sintaksis)* adlı kitaplarını neşreder (Uzakov, 1972: 25). 1981 yılında M. Askarova ve H. Abdurahmanov'un birlikte hazırladığı, *Özbek Tili Grammatikasining Praktikumi* adlı çalışma da Özbek Türkçesi ses, şekil ve cümle bilgisi açılarından incelenir.

1971 yılında Moskova'da yapılan bir konferansta G'. Abdurahmanov cümlelerin *sodda* (basit) ve *koşma* (birleşik) olmak üzere iki biçimli incelenmesi gerektiğini belirtir. Yapılan diğer çalışmalarda da bu ayrım görülür. 1972'de B. Orinbayev'in *Hazirgi Özbek Edebiy Tilide Vokativ Kategoriya* adlı çalışması, 1974 yılında I. Rasulov *Hazirgi Özbek Edebiy Tilide Bir Sostavli Gepler*, 1975 yılında *Özbek Tilining Grammatikasi I-II* olmak üzere hazırlanan iki ciltlik eserlerin de ikinci cildi cümle bilgisi üzerine yazılan eserler arasındadır. 1984 yılında N. Mahmudov tarafından yazılan *Özbek Tilidegi Sadda Geplerde Mazmun va Şekl Assimetriyasi* eseri, 1988 yılında A. Sayfullayev'in *Gep Hakida Sintaktik Nazariyeler* eseri bu ayrıma örnek teşkil eden eserlerdendir. 1996 yılında G'. Abdurahmanov, *Özbek Tili Grammatikasi Sintaksis* başlığı altında monografik çalışmasını hazırlar (Nurmanov, 2002: 205-207).

Değinmiş olduğumuz eserler, Özbek Türkçesi gramer tarihi açısından önem arz eden çalışmalardandır. 1930-40'lı yıllardan itibaren Özbek Türkçesinin ayrıntılı bir şekilde incelendiği, gramer kitaplarıyla birlikte her alanda monografilerin de çıkarıldığı görülür. Bu dönem eserlerinin en dikkat çekici yanı hem teorik hem terminolojik olarak Özbek Türkçesi araştırmalarının temelini oluşturmastır. Bağımsızlık öncesi yapılan

çalışmalar, bu alanda yapılacak çalışmaların daha ileri bir aşamaya taşınmasında önemli rol oynar.

1.2.4.2. Bağımsızlık Sonrası Özbek Türkçesi Gramer Çalışmaları

21 Ekim 1989 tarihinde, Özbekistan Cumhuriyeti'nin resmî dili olarak Özbek Türkçesine devlet dili statüsü verilir. Bu döneme kadar Sovyet dil politikasından etkilenen Özbek Türkçesi, hak ettiği değeri kazanmış olur. 1991 yılında, Özbekistan'ın bağımsızlığı kazanılmasıyla Özbek Türkçesi üzerine yapılan çalışmalar, gramer, söz dizimi, söz varlığı alanlarında artarak devam eder. Özbek Türkçesinin devlet dili ve ana dili olarak öğretimi için özel çalışmalar yapılır. Bağımsızlık sonrası yapılan makale, tez ve monografik çalışmalar, sürekli ve sistemli bir şekilde Özbek Türkçesinin çok yönlü bir şekilde araştırılmasına öncülük eder.

Bağımsızlık sonrası yapılan bu çalışmalar, Özbek Türkçesinin ses, şekil, cümle bilgisini ve söz varlığını bilimsel düzeyde inceleyen önemli eserlerdir. Bu çalışmaların başında, A. Nurmanov'un 1992 yılında *Özbek Tili Fonologiyasi va Morfonologiyasi* adlı eseri gelir. 1992 yılında, U. Tursunov, A. Muhtarov ve Ş. Rahmatullayev'in hazırladığı *Hazirgi Özbek Edebiy Tili* adlı eseri, 1994 yılında A. Abduazizov'un *Özbek Tilining Fonologiyasi va Morfonologiyasi* adlı eserini kaleme alır. 1996 yılında J. Eltazarov'un *Söz Türkümlari Hakidağı nazariyeler* adlı makalesi, 2000 yılında Ş. Şahabiddinova'nın *Özbek Tili Morfologiyasi Umumiylik- Hususiylik Diyalektikasi Telkinide* ve 2001 yılında *Özbek Tilinin Nazariy Grammatikasi, Morfologiyasi* adlı çalışmalar kaleme alır.

Araştırmacılar özellikle bu dönem ve ileriki yıllarda şekil bilgisi ve cümle bilgisi üzerine yoğunlaşır. Bu dönem çalışmalarında cümle bilgisinin yapımı üzerine *formal-semantik* ve *formal-funksional* biçiminde iki ekol oluştuğu görülür. Formal-semantik üzerine, 1992 yılında N. Mahmudov ve A. Nurmanov'un beraber kaleme aldığı *Özbek*

Tilining Mazmuniy Sintaksisi ve 1995 yılında *Özbek Tilining Nazariy Grammatikasi*. *Sintaksis* adlı çalışmalar ilk hazırlanan eserler olma özelliği taşır. Bu çalışmaları, S. Muhammetkulov'un 1998 yılında hazırladığı *Özbek Tilide Predikativ Sintagma Transformatsiyasi* adlı çalışması takip eder. Formal-fonksiyonel açıdan yapılan çalışmaların ilklerini ise R. Sayfullayeva'nın *Koşma Geplarning Formal-Funktsional Telkinige Dair Katar Tadmikatlari* ve M. Kurbanova'nın *Özbek Tilide Formal-Funktsional Yöneliş ve Sadda Gep Kurilişining Telkini* adlı çalışmalar oluşturur.

Bu iki ekol esasında hazırlanan eserlerde, temel olarak dilin sistemli bir şekilde incelenmesi gerektiği vurgulanır. Diğer taraftan Rus dil bilimcilerin, cümlelerin temel unsuru olarak özneyi işaretlemelerini eleştiren Fıtrat gibi, bu araştırmacılar da Fıtrat'ın açtığı yoldan ilerler. Her iki ekolde de cümlelerin temel unsurunun yüklem olduğu konusunda fikir birliği vardır. Bağımsızlık öncesi Fıtrat'ın ortaya koyduğu gramer anlayışı ve terminolojiye bu dönemde dönüş olduğu görülür.

Bağımsızlık sonrası yapılan çalışmalar, Özbek Türkçesinin gelişimi için ayrı önem taşır. Özbek Türkçesine, devlet dili statüsünün verilmesi ve dilin milli benlik üzerindeki etkisi nedeniyle bu dönemdeki çalışmalar hem sayı hem nitelik olarak artış gösterir. Bu alandaki çalışmaların süreklilik arz ettiği dikkati çeker. B. Toyçibayev ve B. Hasanov 2004 yılında *Özbek Dialektologiyasi* adlı eseri kaleme alır. 2006 yılında Ş. Rahmatullayev *Hazirgi Adabiy Özbek Tili* adlı eserini yazar. 2008 yılında, G. Abdurahmanov, Ş. Şükürov ve Q. Mahmudov *Özbek Tilining Tarihi Grammatikasi Fonetika, Morfologiya ve Sintaksis* adlı çalışmayı kaleme alır. Q. Sapayev 2009 yılında *Hazirgi Özbek Tili Morfemika, Söz Yasalişi va Morfologiya* eserini, R. Sayfullayeva aynı yıl içinde *Hazirgi Özbek Adabiy Tili* adlı eserini neşreder. H. Jamalhanov 2009 yılında *Özbek Tilining Nazariy Fonetikasi* adlı eseri, M. A. Hamroyev 2009 yılında *Hazirgi Özbek Tilidagi Körsatiş Almaşlarının Funktsional-Semantik Hususiyatlari* monografik bir çalışma kaleme alır. 2010 yılında U. Saidzoda *Özbek Tilida Sözning Morfologik*

Tuzilişi adlı eseri neşreder⁹. 2011 yılında H. Nematov ve R. Sayfullayeva tarafından *Zamanaviy Özbek Tili Morfologiya* ve *Sinstaksis* bölümleri olarak iki cilt halinde neşredilir.

Bağımsızlık yılları ve sonrası Özbek gramer çalışmaları, Cedit aydınlarının açtığı yolda, bağımsızlık ışığında her yıl artarak devam eder. Özbek Türkçesine verilen önemin göstergesi olarak Ali Şir Nevaî Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi'nin açılması, Özbek dil bilim alanlarının tek çatı altında toplanmasıyla ortak çalışmalara zemin hazırlar. Araştırmacılar, Özbek Türkçesinin ses, şekil, söz varlığı ve ağız gibi her alanında ortak çalışmaların yanında monografik ve lisansüstü tez çalışmaları da hazırlayarak dilin, ana dil ve devlet dili olarak kullanılmasında önemli rol oynar.

⁹ Ziyouz erişim tarihi 22.10.2022.

İKİNCİ BÖLÜM:

TEMEL KAVRAMLAR VE TERİMLER

2.1. Fiil

Fiil, hareket kavramı ile bir bütün olarak ele alınan yapısal unsurdur. Korkmaz, fiili, *Bir kılışı, bir oluşu veya bir durumu anlatan; olumlu ve olumsuz şekillere girebilen kelime* (1992: 61) olarak tanımlar ve fiili kendi içinde kılış, oluş ve durum fiilleri olmak üzere üç alt başlığa ayırır (1992: 61). Kılış ve kılınış bildiren fiiller, eylemin gösterdiği işi yapan, yapan dışında bir nesneye yönelen ve nesnenin varlığıyla oluşturulan fiillerdir ve böyle fiiller *geçişli fiiller* (transitive verb) olarak adlandırılır. Oluş bildiren fiiller, yüklemiş işaretlediği, hareketin bir olma durumunun olması ile oluşan ancak herhangi bir nesne yardımına ihtiyaç duymayan, oluşun yapana yöneldiğini belirten fiillerdir. Bu fiillere *geçişsiz fiiller* (intransitive verb) denir (Korkmaz, 2014: 490). Durum bildiren fiiller ise bir oluş veya kılışı değil, doğrudan durumu ya da varsa takınılan bir tavrı gösterir ve mütemadiyen geçişsiz kullanımları söz konusudur (Korkmaz, 2014: 491).

Ediskun, canlı veya cansız varlıkları niteleyen ve betimleyen bu yapılara literatürde isim denildiğini; bu varlıklara hareket, oluş veya kılış gibi bir eylem belirtmesi için gerekli yapıların olduğunu ve bunlara *fiil* (eylem) denildiğini dile getirir (1999: 180). Bir kelimeye fiil denilebilmesi için, kelimedeki işi gösteren bir ifadenin varlığına, zamanı ya da yapıma biçimini gösterebilmesine ve hareketi yapanın olması gerektiğine değinir. Belirttiği bu noktalara istinaden fiili, *varlıkların yaptıkları işleri zamana, biçime ve kişiye bağlayarak anlatan kelimedir* şeklinde tanımlar (Ediskun, 1999: 180; Ergin, 2013: 434).

Vardar, fiili geleneksel dilbiliminde, *öznenin yaptığı ya da konusu olduğu işi, oluşu, kılışı, vb. öznenin durumunu, varlığını ya da yüklemle özne arasındaki bağıntıyı*

kişi, sayı, zaman kavramlarını içererek belirten gösterge olarak açıklarken; yapısal dilbilimde bu kavramı, *çevresiyle belirlenen, kişi, sayı ve zaman belirtileriyle tanımlanan, dizim kurucu (eylem dizimi) öge* (2002: 97) olarak açıklar.

Özbek gramerciliğinde fiil kavramı, iş, oluş, kılış ve hareketi bildiren ve gerçekleşme durumu hakkında bilgi veren yapılar olarak karşımıza çıkar. Fiiller, bir eylemin durumu hakkında bilgi vermesinin yanı sıra bir nesnenin de durumunu ve diğer yapılarla olan ilişkisini de bildirir (Kamalov vd., 1966: 264; Hacıyev, 1985: 120; Tursunov vd., 1992: 315; Sapayev, 2009: 148; Sayfullayeva vd., 2009: 185). Hacıyev, fiilin gramerde geniş bir yere sahip olduğunu aynı zamanda hareketine, iş ve kılışına göre de ayrıldığını belirtir (1985: 120). Kısaca fiil, şahıs ya da nesnelere kim? ve ne? soruları sorularak ortaya çıkan hareketin işini, durumunu, kılışını ifade eden, belirten yapılardır (Tursunov vd., 1992: 315; Mahkamov ve Ermatov, 2013: 34; Abdurahmanov vd., 2008: 170; Sapayev, 2009: 148). Abdurahmanov, bu açıklamalara ek olarak fiilin kendine has işaretlemeleri olduğundan söz eder. Bu işaretler, fiilin görünüşü, fiilin derecesi (fiilde çatı), fiile gelen eklerin dizilimi ve fiilin sahip olduğu fonksiyonel şekilleri belirtir (2008: 171).

Fiiller, kök ve gövdelerine eklenen olumlu/olumsuzluk, geçişli/geçişsiz, çatı, kip, zaman ve şahıs ekleri alarak cümlelerin temelini oluşturur.

2.1.1. Fiil Çekimi

Fiil çekimi, bir fiilin kök veya gövdesine getirilen ekler sonucunda oluşan yapısal unsurdur. Bu ekler, fiilin çekim türü hakkında bilgi edinmemizi sağlar. Fiil çekimi, basit ve birleşik olmak üzere iki yapı üzerinden gelişir. Bu durum fiilin kök veya gövdesine getirilmiş olan eklerin fonksiyonuna göre çeşitlilik gösterir.

Fiilin söz veya cümlede diğer sözcükler ile çok yönlü ilişkiler içinde olmasına dikkat çeken araştırmacılar, fiilin dilde karşımıza yalın olarak çıkmadığını ve çekimli biçimlerinin bulunduğunu, dil bilgisel unsurlar ile verildiğini aktarır (Vardar, 2002: 97; Korkmaz, 2014: 515). Bu çekimli yapı, fiil tabanına, kendine özgü kip, zaman, şahıs ve sayı eklerinin gelmesiyle bitmiş fiil (verbum finitum) başlığı altında incelenir (Barutcu Özönder, 2011: 173; Ergin, 2013: 281; Korkmaz, 2014: 515; Banguoğlu, 2015: 441). Ediskun, araştırmacılardan farklı olarak sayı unsurunu, çekime dahil etmez ve *zaman, biçim ve kişi eki almış fiil kök veya gövdelerinin kişi sırasına göre biçimlenmeleri* olan yapıların fiil çekimine girdiğini belirtir (1999: 174).

Şçerbak, fiil çekimini *tam çekimlilik şekilleri ve tam olmayan çekimlilik şekilleri* olmak üzere iki gruba ayırır. Tam çekimlilik şekilleri kişi, zaman ve şekil eklerinin bütününe alabilen ekler olarak tanımlanır¹⁰; tam olmayan çekimlilik şekillerini ise çekim eki almayan, alsa dahi şahıs eki almadan kullanılabilen fiiller olarak tanımlar (2019: 33). Fiilin tam çekimli şekilleri bütün çekim eklerini alan fiiller olup, bildirme, istek, zorunluluk, emir, şart ve bazı diğer kip şekillerinden oluşur. Bahsedilen bu yapılar cümledeki asıl yüklem görevini üstlenirler. Diğer taraftan tam olmayan çekimli fiiller ise asıl ve bağlı yüklem görevinde kullanıldıkları gibi, sözcüksel ve dil bilgisel birleşik oluşumların bir kısmını oluşturabilirler. (2019: 33-34).

Özbek Türkçesinde fiiller, bildirdikleri leksik anlama göre müstakil fiil ve yardımcı fiiller olarak iki ayrı gruba ayrılır (Şaabdurahmanov vd., 1980: 316; Abdurahmanov vd., 2008: 171; Sapayev, 2009: 149; Sayfullayeva vd., 2009: 186). Müstakil fiiller, kullanışlarına göre *geçişli* (tüslanişli/ötimli) ve *geçişsiz* (tüshlanişsiz/ötimsiz) fiiller olmak üzere iki alt başlıkta ele alınır (Hacıyev, 1973: 79; Mirtaciyev, 1992: 123; Sapayev, 2009: 149; Sayfullayeva vd., 2009: 186). Bu geçişli

¹⁰ Bu tanım Türkiye gramerciliğinde bitmiş fiil olarak verilir (Banguoğlu, 2015: 410; Korkmaz, 2014: 515).

yapılar, fiil kök veya gövdesine getirilen kip, zaman ve şahıs ekleri ile çekimlenir. En ayırt edici özellik ise buradaki geçişli fiillerin, bir cümledeki yüklem konumunda olmasıdır. Bu sebeple bir isim cümlesinde fiil, şahıs eklerinde aranmalıdır. Geçişsiz yapılar ise, fiil çekim ekleri almayan *isim-fiil* (harakat nomi), *sıfat-fiil* (sıfatdaş) ve *zarf-fiil* (ravişdaş) dir (Hacıyev, 1973: 80).

Genel olarak fiil çekimi, şekil ve zaman eklerinin fiil tabanlarına fiilden hemen sonra getirilerek fiilin kılış, oluş gibi hareketini bildiren, fiili şekil ve zamana bağlayan kip ekleriyle ifade edilen yapılar biçiminde açıklanabilir. Çalışmanın konusunu oluşturan haber kiplerinin hem şekil hem zaman ifade ettiğini; tasarlama kiplerinin ise sadece şekil belirttiği görülür. Temelde bir fiilin zamanını belirten geçmiş, şimdiki ve gelecek zaman olmak üzere üç ana zaman vardır. Fiil zamanı, konuşma anı ile hareketin gerçekleşme zamanı arasındaki ilişkiye göre belirlenir. Fiilin ifade ettiği hareket, konuşma anından önce, konuşma anında ya da konuşma anından sonra herhangi bir zaman dilimi içerisinde gerçekleşebilir.

Bir fiilin harekete dönüşebilmesi, var olabilmesi için *zaman* (eylemin yapılma anı) ve *kişi* (eylemi yapan) olmak üzere iki temel unsur vardır. Birbirlerinin tamamlayıcısı olan bu yapılar, fiilde iş, oluş ve kılışı bildirir ancak fiil tabanında bulunan bu iki yapı da somut unsurlardır. Bu noktada, fiile gelen zaman ve kişi eklerinin, fiili bağımsızlaştırmak ve var olan kişi ile zamanı somut bir unsur haline getirmeye çalıştığı söylenebilir. Bu nedenle, bu somutlaştırma işi, bizi zaman eklerindeki bir şekil varlığına götürür. Zaman ekleri sadece bitmiş bir eylemin konuşma öncesi, sonrası ya da anlık durumunu ifade etmez. Anlatıcı, herhangi bir olayı zaman ekleri aracılığıyla ifade ederken objektif olabileceği gibi yine aynı olayı öznel yargıları ile de anlatabilir. Bu durumda, fiile eklenmiş olan zaman eklerinin şekil de bildirdiği ve bu şekil bildirme işleminin fiile gelen kişi unsuru ile yapıldığı görülür. Fiilde çekimin gerçekleşmesini etkileyen zaman ve kişi eklerine ek olarak bu yapılar üzerinde de durulması gerekir.

2.2. Fiilin Gramatik Kategorileri

Fiil yapısı diğer türlere göre çeşitlilik gösterir. Özbek Türkçesinde fiil kelime türü, diğer kategorilere göre zengin ve karmaşıktır (Hacıyev, 1973: 81). Fiilin gramer açısından esas kullanımı yüklem görevinde olmasıdır. Özbek Türkçesi üzerine yapılan çalışmalarda fiilin gramatik kategorisi şu şekilde sıralanmıştır:

1. Ötimli ve ötimsizlik kategoriyasi (Geçişli/Geçişsizlik Kategorisi)
2. Derece kategoriyasi (Çatı Kategorisi)
3. Bolişli-bolişsizlik kategoriyasi (Olumlu/Olumsuzluk Kategorisi)
4. Vid (tus, tarz) kategoriyasi (Görünüş Kategorisi)
5. Mayl kategoriyasi (Kip Kategorisi)
6. Zaman kategoriyasi (Zaman Kategorisi)
7. Shaxs-san kategoriyasi (Şahıs ve Sayı Kategorisi) (Hacıyev, 1973: 81).

Fiilin gramer kategorisinde süreklilik arz eden kategori olarak çatı, kip, zaman ve şahıs kategorileri verilir (Hacıyev, 1973: 90; Tursunov vd., 1992: 316). Çalışmada, zaman, görünüş, kip ve şahıs kategorileri incelenecek, diğer kategorilerin sadece isimleri verilmekle yetinilecektir.

2.2.1. Zaman ve Görünüş Kategorisi

Fiil çekiminde, zaman ve görünüşün durumunu incelemekten önce bu kavramları tanımlayabilmek için bildirdiği anlamlara bakılmalıdır. Zaman kavramı ele alındığında, net bir tanımın olmadığı görülür. Zaman sonsuz bir unsurdur. Zaman, sadece dil bilimi alanını değil, aynı zamanda tarih, felsefe, sosyoloji, psikoloji gibi sosyal ve bilişsel gibi pek çok bilim dalını da ilgilendirir. Zaman gerçek zaman, psikolojik zaman, biyolojik

zaman ve yönetsel zaman olmak üzere kendi içerisinde çeşitlilik gösterir. Her alan için taşıdığı anlam, ayırt edici özelliklere sahiptir.

Çalışmanın, asıl araştırma konusunu oluşturan dil bilgisel zaman, fiil kök veya gövdelerine gelen biçim birimler yardımıyla fiilin zamanı ve hareketin yapılma biçimi hakkında bilgi veren yapılardır. Hareketi karşılayan, oluş ve kılış bildiren yapılar dışında zaman ve görünüş bildiren ögeler de mevcuttur. Araştırmacılar, bu eklerin büyük bir kısmının Türkçede eskiden beri mevcut olan partisip eki olarak kullanıldığını belirtir (Ergin, 2013: 290; Banguoğlu, 2015: 442). Ergin'e göre, nadir olmakla beraber görülen geçmiş zaman eki, istek, emir ve şart bildiren şekiller daima çekimli fiiller olarak görülür. Bu unsurların dışında kalan diğer zaman ve şekil ekleri, partisip eki olup bunlarla yapılan fiil çekimlerinin isim menşeli olduğunu ifade eder (2013: 290).

Bu yapıların, isim ya da fiil menşeli olup olmadığı konusu Türkçenin çok eski dönemlerine kadar uzanır. Ergin, bu dikkat çekici durum için *şahıs, şekil veya zaman eklerinin kökeni ne olursa olsun Türkçede başlangıçtan beri bir fiil varlığından söz eder. Böylelikle Türkçede çekimli fiilin daima fiil anlamında kullanıldığını* (2013: 290) bildirir. Araştırmacı, şekil ve zaman eklerinin bir kısmının sadece şekil belirtirken bir diğer kısmının ise hem şekil hem zaman belirttiğini dile getirir. Esasen şekil ve zaman eklerini, fiilin ne şekilde yapıldığı, hareketi ve zamanı hakkında bilgi edinmemizi sağlayan ekler olarak tanımlar (2013: 290).

Vardar, zamanı *eyleme bağlı olarak gerçek ya da doğal sürenin çeşitli dil bilgisel bölümlerini belirten ulam ve bu ulama bağlı olarak ortaya çıkan alt ulamların her biri* şeklinde açıklar. Şimdiki, geçmiş ve gelecek zaman bölümlemesinin evrensel bir nitelik taşımadığını savunur (2002: 228).

Banguoğlu, *bir kılış veya oluşun içerisinde geçtiği zaman parçasını fiilin zamanı* (2015: 441) olarak belirtir. Diğer taraftan sadece haber kiplerinde değil aynı zamanda dilek kiplerinde de zamanın aranabileceğini dile getirir ve dilek-şart, istek, gereklilik

ifade eden yapıları gelecek zaman; emir yapısının ise, şimdiki zaman içinde sayıldığını ifade eder (2015: 443). Zaman eklerinin kipler üzerindeki varlığı üzerine Eraslan'da, *-ser / -sar İsim-fiil Ekinin Yapısı ve Fonksiyonları* isimli yazısında, Şçerbak'ın görüşüne yer vererek, bazı araştırmacıların şart kipinin gelecek ve geçmiş zaman işlevinde görüldüğüne değinirken¹¹; bazı araştırmacıların ise herhangi bir zamana işaret etmeyen yapı olarak tasvir ettiğini belirtir (2000: 97).

Korkmaz, fiilde zamanı, fiilin ifade ettiği hareketin nasıl ve ne zaman olduğunun belli olmadığı durumlarda zamanı belirten bir gramer kategorisi olarak tanımlar. Fiilin zamanının *basit zamanlı çekimler* ve *birleşik zamanlı çekimler* olmak üzere iki gruba ayrıldığını belirtir (2014: 517). Ediskun, fiilde bildirilen hareket ve zaman kavramını, soyut unsurlar olarak görür ve *fiilin iş, hareketini belirten, yapılmakta olduğunu bildiren soyut süre için şimdiki zaman, eylemin yapılmış olduğunu bildiren soyut süre için geçmiş zaman, eylemin yapılacağını belirten süre için de gelecek zaman* (1999: 171) biçiminde açıklar. Fiilin biçimini hareketin yapılış şekline göre izah eder ve fiil hareketi haber, şart, istek veya emir bildirebilir. Bu yapıların aynı zamanda olumlu veya olumsuz olmak üzere iki gruba ayrılabilceğini ifade eder (1999: 171).

Özbek gramerlerinde, Abdurahmanov, fiilde zamanı *fiilin bildirdiği işin konuşma anıyla olan ilgisini ifade etmeye yarayan gramatik kategori* biçiminde açıklar. Burada fiilde zaman, haber kiplerine işaret eder (2008: 199).

Sayfullayeva, zaman valensine etki eden yüklemi şekillendirmeyi sağlayan ve bundan anlaşılan hareketin konuşma anına ilgisini ifade eden yapıyı zaman kategorisi olarak tanımlar. Konuşma anına kadar olan hareket geçmiş zamanı; konuşma anında gerçekleşen hareket, şimdiki zamanı ve konuşma anından sonra gerçekleşen hareket ise, gelecek zamanı ifade eder (2009: 214).

¹¹ Çalışmada, gelecek zaman olarak verilen zaman, esasen şimdiki zamanı karşılamaktadır.

Hareketin, konuşma anına ilgisine göre Özbek Türkçesi edebî dilinde fiilin üç zaman şekli vardır. Bu zaman şekilleri de geçmiş, şimdiki ve gelecek zamandır (Kamalov vd., 1966: 287; Hacıyev, 1973: 131; Mirtaciyev, 1992: 123; Tursunov vd. 1992: 333; Sapayev, 2009: 167; Sayfullayeva vd., 2009: 215; Mahkamov ve Ermatov, 2013: 133). Fiilde zamanın bazı gramer eserlerinde geçmiş, şimdiki ve gelecek zaman olarak alt başlıklara ayrıldığı dikkati çeker.

Tursunov, Mirtaciyev gibi fiilin ifade ettiği zamanı geçmiş, şimdiki ve gelecek zaman başlığı altında, alt başlıklara bölünebildiğini ve fiilde birden fazla zamanın işaretlenebileceğini belirtir. Zaman kategorisine giren zaman şekilleri temel olarak sıfat-fiil ve zarf-fiil eklerine şahıs eklerinin getirilmesi ile yapılır (Tursunov vd., 1992: 333).

Özbek dil bilimciler, fiil zamanlarının kuruluşunun iki şekilde yapıldığını belirtir. Bu biçimlenme şu şekildedir;

1. Sintetik şekil: Bu şekilde oluşturulan zaman bildiren yapılar, fiil kök ve gövdesine getirilen biçim birimlerin şahıs ekleri ile çekimlenmesiyle yapılır. Sintetik şekil, basit çekimi karşılar.
2. Analitik şekil: Analitik şekil fiilin kök veya gövdesine zaman bildiren biçim birimlerden sonra *edi*, *ekan* ve *emiş* yapılarının şahıs ekleri ile çekimlenmesi ile oluşur. Analitik şekil, birleşik çekimi karşılar (Hacıyev, 1973: 5; Tursunov vd., 1992: 333; Sapayev, 2009: 168).

Diğer taraftan Hacıyev de fiil zamanını, hareketin konuşma anındaki durumu üzerine bizi bilgilendiren bir yapı olduğunu belirtir ve fiil zamanını kendi içinde geçmiş *o'tgan*, şimdiki *hozirgi* ve şimdiki-gelecek *hozirgi-kelasi* zaman olmak üzere üç başlıkta inceler (1973: 131, Şaabdurahmanov vd. 1980: 352). Ancak fiil hareketinin dolaylı ya da dolaysız olma durumuna göre fiil zamanını *mutlak* zaman ve *nisbiy* (göreceli) zaman olmak üzere iki türde inceler. Hacıyev, mutlak zamanı, fiilin doğrudan konuşma anını etkileyen ve bu etkiyi fiilde belirten zaman olarak açıklar (1985: 69). Mutlak zaman

unsuru, kip kategorisine dahil olan yapılardan *İcra Mayli* olarak karşımıza çıkar. Geçmiş, şimdiki ve şimdiki-gelecek zaman mutlak zaman içinde değerlendirilir. Nisbiy zaman ise, fiilin ifade ettiği hareketin yapılma zamanını dolaylı bir biçimde ifade eder. Kısaca hareketin icra edilme zamanı dışında başka bir zamanı da bildirmesine nisbiy zaman denir. Nisbiy zaman, sıfat-fiil ve zarf-fiil yapıları ile verilir (1985: 70).

İşlarni bitir**gaç**, tezda kayt**amiz**

(İşleri bitirince çabucak döneceğiz.)

Kel**ayotgan** okuvçiga ayt**di**

(Gelen öğrenciye söyledi.)

Birinci cümlede *kayt-a-miz*'de ana fiilin *-a* gelecek-şimdiki (kelasi-hozirgi) zaman eki olduğunu görüyoruz ancak zarf-fiil eki olan *-gaç* eki ise buradaki nisbiy zamanı belirten yapı olarak karşımıza çıkar. İkinci cümlede *ayt-di*'de ana fiil, geçmiş zaman bildiren *-di* eki olarak görülürken mutlak zamanı verir, *-ayotgan* eki ise nisbiy zamanı şimdiki zaman sıfat-fiili ile verir (1985: 70).

Batı literatürüne bakıldığında, fiilde zaman kavramı üzerine pek çok çalışma yapıldığı görülür. Bu araştırmacılardan biri olan Comrie, *Tense* adlı eserinde dil ve zaman ilişkisini ele alarak dilin gelişim süreçlerini ya da uğradığı fonksiyonel değişimleri, düz bir zaman çizgisinde göstererek açıklar. Bu çizgi üzerinden verdiği zamanları *mutlak zamanlar* olarak isimlendirir.

Tablo 4. *Comrie Zaman Temsili*

Comrie, şemada gösterilen sıfır noktasını şimdiki (present) zaman olarak ele alırken bir olayın geçmişte yaşandığını belirten ifadeleri sıfırın (0) sol tarafına işaretler, bu nokta geçmiş zamanı belirtir. Diğer taraftan olayın gerçekleşmediğini ancak gerçekleşme durumu ihtimal dahilindeki unsurları da sıfırın sağ tarafına yerleştirir ve bu bölümü de gelecek (future) zaman olarak verir (1985: 2). Comrie eserinde, şimdiki zamanı temel nokta olarak ele alır. Şimdiki zamanı, sıfır noktasından daha önce başlamış olabilen ve ileriye dönük devam etme olasılığı olan zaman olarak açıklar. Buradaki ihtimali, fiilin bildirdiği hareketin daha önce başlamasının veya devam etmesinin hislerle anlaşılabilceği şeklinde açıklar (1985: 38).

Geçmiş zamanı, şemada belirtildiği üzere sıfır noktasının sol tarafında gösterir. Araştırmacı, hareketin sıfır noktasından önce gerçekleşmesine ek olarak şimdiki zamandan ne kadar süre öncesini veya şimdiki zamana kadar olan zaman dilimini kapsayıp kapsamadığını belirten yapı olarak ifade eder (1985: 41). Gelecek zamanı, zaman çizgisinde sıfırın sağ tarafında işaretler. Şimdiki zamandan sonra gerçekleşmesi mümkün olan veya olmayan hareketleri belirten zaman olarak açıklar. Comrie, gelecek zamanda belirli olmayan bu hareketleri, tahmin üzerinden açıklar. Diğer bir deyişle zaman çizgisinde belirtilen geçmiş, şimdiki ve gelecek zamanı ele alındığında, geçmiş zamanda hareketin yapıldığı veya yapılmadığı net bir biçimde verilir; gelecek zamanda hareketin durumu ihtimallere bağlıdır. Comrie, geçmiş ve şimdiki zaman arasındaki bu farkın zamandan; şimdiki ve gelecek zaman arasındaki farkın ise kip unsurundan kaynaklandığını belirtir (1985: 43-44).

Blaszczak, fiilde zaman, zamansal yönelimi belirten morfolojik bir gramer yapısı olarak belirtir. Zaman, morfolojik kategori ve bir dilin sisteminde gerçekleşen dil bilgisi kategorisi olarak verilir (2016: 1). Eserinde iki dil üzerinde çalışma yapan Malte Zimmermann ve Anne Mucha'nın araştırmalarından yararlanarak fiilde görülen zamanı, zamansal işaretler, zaman, görünüş, kip ve kiplik dahil olmak üzere farklı kategorileri

içine aldığını ve zamanı tek bir açı ile incelemenin doğru olmadığı sonucuna ulaşır (2016: 3).

Fiil çekiminde görünüş ise, genellikle fiilin kılınış unsuru ile karıştırılır. Kılınış, *Fiil* başlığı altında verilirken nesnenin varlığını oluşturulan, nesneye bağımlı bir şekilde fiil kök ve gövdeleri ile ilişki içinde olan yapı olarak verilir. Fiilde görünüş ise, daha çok fiilin ifade ettiği hareketin öznel bir tutumla değerlendirilmesi ile ilgilidir. Burada, kip ve şahıs eklerini alarak çekimlenme ve bir yargı bildirme durumu söz konusudur. Bu yargı bildiren fiiller, literatürde *bitmiş fiiller* olarak verilir (Korkmaz, 2014: 522). Korkmaz, görünüşü *bir fiildeki oluş ve kılışın zaman bakımından konuşan tarafından öznel biçimde değerlendirilmesi; fiilde, dil psikolojisine ve konuşanın kendi değerlendirmesine bağlı zaman kayması durumu* şeklinde açıklar (1992: 120). Kısaca fiilde görünüş daha çok öznel bir şekilde dile getirilir. Aksan, görünüş kavramını Korkmaz gibi kişinin öznel anlatımı üzerinden verilen bir yapı olarak tanımlar. Bu durumda eylemi gerçekleştiren kişi yapılan işi ya da hareketi, eylemin çekimli haliyle kendi yargıları üzerinden verir. Araştırmacı, öznel anlatımın konuşan tarafından eyleme değer yüklediğini ve çeşitli görevler ile anlamı zenginleştirdiğini bildirir. Diğer taraftan görünüş, kılınış ile ele alındığı için bu iki unsurun karıştığını belirtir (2015: 102-103).

Özellikle, batı literatüründe *kılınış* (aktionsart) ile *görünüş* (aspect) unsurlarının birlikte incelendiği görülür. Batı literatüründeki çalışmalara bakıldığında görünüş kategorisi için farklı görüşler olduğu dikkati çeker. Görünüş üzerine araştırma yapan isimlerden biri olan Thelin, *Towards a Theory of Aspect* adlı yazısında zaman ve görünüşün ayrılması gerektiğini öne sürer. Zaman çizelgesi üzerinde işaretlenebilen iş, hareket ve duruma zaman; bu zaman çizelgesinde zaman ile ilişkili olarak ortaya çıkan ve fiildeki hareketi nitel bir biçimde ifade eden kategoriyi ise görünüş olarak açıklar (1978: 29-30).

Comrie, 1976 yılında *Aspect* adlı çalışmasında görünüş kategorisini bitmişlik ve bitmemişlik adıyla iki alt başlıkta değerlendirir. Sınıflandırmayı yaparken eylemdeki hareketin sürekliliği üzerinde durarak fiilin ifade ettiği hareketin geçmiş, şimdiki veya gelecek zamanda gerçekleşebileceğini ancak bu gerçekleşme durumunda hareketin, işin veya oluşun zamansal açıdan bir kaymaya uğrayabileceğini ifade eder. Comrie, burada fiillerde verilen anlamlardan yola çıkarak hareketin bitmişlik veya bitmemişliğine dikkat çekerek görünüşsel bir fark olduğu üzerinde durur (1976: 3). Araştırmacı, hareketin zaman çizgisinde belirli bir noktada göstermekten çok iç zamansal yapısına dikkat çeker. Görünüş kavramını, *hareketin iç zamansal biçimine farklı bakış açıları getiren yol* biçiminde açıklar.

Zaman ve görünüşte hareket, gerçek zamanda gerçekleşmesine rağmen hareketin iç gerçek zamanda olması görünüşü; dış gerçek zamanda olması zamanı bildirir (1976: 3). Comrie, bu durumu iki örnek cümle ile açıklar. *He read* (O, okudu) ve *he was reading* (O, okuyordu) örnekleri bağlam açısından geçmiş zamana işaret ederken birinci örnekteki geçmiş zaman görülen geçmiş zamandır (1976: 3). Diğer taraftan *was+ing* yapısı ile kurulan *yapıyordu* yapısı, Türkiye Türkçesinde şimdiki zamanın hikâyesine karşılık gelen bir birleşik çekim örneğidir.

Korkmaz, bu zaman unsurundaki değişiklik için, fiilde meydana gelen herhangi bir hareket veya durumun zaman çizelgesinde olabileceğini ancak bu zaman çizelgesinin başlama ve bitiş noktasının olmadığına işaret eder. Bu belirsizlik içerisinde gerçekleşen bir olayın zamanı, netlik kazanmış olsa bile bazen anlamda ve zamanda işlevleri açısından farklılık göstermeye müsait olacaklarını belirtir (2014: 523).

2.2.2. Şahıs Kategorisi

Fiilde şahıs unsuru, şekil ve zaman eklerinden sonra gelerek hareketin kim tarafından gerçekleştirildiğini belirten kılış, oluş veya durumu bildiren yapıdır (Ergin, 2013: 282; Korkmaz, 2014: 518; Bulak, 2017: 29). Bu yapılar, hareketi somutlaştırma amacı taşır (Bulak, 2017: 29). Ergin, fiil çekiminde şahıs eklerini *çekimli fiillerde hareketi yapan veya olan şahıs ifade eden ekler* olarak tanımlar (2013: 282). Fiil kök ve gövdelerine gelecek olan ekler, çekimlenirken önce şekil ve zaman ekleri alırlar. Ergin, bu şekil ve zaman eklerinin yalnızca bir çekimde ve bir kipte şahıs bildirdiğini ifade eder. Diğer çekimlerde ise, şekil ve zaman eklerinden hemen sonra gelmesi gereken bir şahıs ekinden söz eder. Bu nedenle şahıs eklerini, şekil ve zaman ifade eden hareketin, kişiye bağlanması için kullanılan ek olarak tanımlar (2013: 283). Korkmaz, bu çekimli fiil yapısını *bitmiş fiil* (verbum finitum) olarak adlandırır. Bu bitmiş fiilde şahıs, zaman, kip ve sayı olmak üzere dört öge olduğunu belirtir (2014: 518).

Şahıs unsurunun kişi zamirleri, iyelik ekleri, zamir menşeli kişi ekleri, iyelik menşeli kişi ekleri ve emir ekleri olmak üzere beş türde olduğu görülür (Bulak, 2017: 29). İncelenen kaynaklarda, fiilde şahıs kategorisinin ayırımına gidilirken farklı görüşler olduğu dikkati çeker. Bazı araştırmacılar şahıs kategorisini, birinci kategori şahıs ekleri ve ikinci kategori şahıs ekleri olarak ele alır. Birinci kategori şahıs ekleri, zamir menşeli olup şimdiki, gelecek, öğrenilen geçmiş zaman ve uzak geçmiş zaman için karakteristik özellik gösterir. İkinci kategori şahıs ekleri ise, iyelik ekleri ile gelip şart biçiminde ve -di ekli geçmiş zamanda görülür (Serebrennikov ve Gadjieva, 2018: 134-137). Şahıs kategorisini iyelik ekleri ve iyelik menşeli olmak üzere ikiye ayıran araştırmacılar, fiil çekiminde kişi unsurunu geniş zaman, gelecek zaman, şart kipi ve duyulan geçmiş zaman çekimlerine şahıs zamirlerinin eklenmesi yoluyla zamir menşeli; görülen geçmiş zamana eklenen iyelik ekleri ile iyelik menşeli olduğunu belirtir (Hacıeminoğlu, 2019: 182-190).

Bazı araştırmacılar, fiilde şahıs ve sayı kategorisini, zamir kökenli, iyelik kökenli ve emir kipindeki şahıs ekleri olmak üzere üç başlıkta (Ergin, 2013:283; Korkmaz, 2014: 518), bazı araştırmacıların ise, üç şahıs tipini belirttiğini ancak alt grupta farklılığa gittiği dikkati çeker. Ediskun ve Şçerbak araştırmacılar gibi, üç başlık altında ele alır ancak araştırmacılarından farklı olarak, Ediskun, birinci ve ikinci tipleri zamir kökenli şahıs ekleri olarak belirtirken, üçüncü tipin ya o ve onlar zamiri ya da soyut ve somut biri isim olabileceğini ifade eder (1999: 172). Şçerbak ise, üçüncü tipi emir ve istek kiplerinde iyelik menşeli görülen teklik ve çokluk şahıs ekleri alan yapı olarak açıklar (2019: 41). Şahıs kategorisinde, emir ve istek kiplerini ayırıp şahıs kategorisini dört tipte inceleyen araştırmacılar da vardır (Gencan, 1974: 154).

Özbek Türkçesi gramerlerinde *shaxs-son kategoriyasi* (şahıs-sayı kategorisi), fiilin ifade ettiği hareket ve durumun, bu hareketi gerçekleştiren ile ilgisini bildiren kategori olarak tanımlanır. Bu hareketi yapan kişi konuşan, dinleyen veya konuşma sürecine katılmayan üçüncü kişi olabilir. Şahıs anlamı, özel eklerle ifade edilir. Bu ekler, aynı zamanda hareketi yapanın sayısını da bildirdiği için *shaxs-son kategoriyasi* olarak adlandırılır (Kemal, 1957: 411; Kamalov vd., 1966: 280; Hacıyev, 1973: 161; Tursunov vd., 1992: 347). Özbek Türkçesi gramerlerinde, genel kabul gören gramer anlayışına göre şahıs kategorisi üç grupta ele alınır. Kişi kategorisini detaylı bir şekilde ele alan Hacıyev, şahıs kategorisini şu alt gruplara ayırarak inceler (1973: 162-163).

1. Haber kiplerinin sıfat-fiil ve zarf-fiil eklerinden oluşan geçmiş zaman, şimdiki zaman, şimdiki-gelecek zaman ve gereklilik (*maqsad mayli*) kipine eklenen zamir kişi unsuru;

Geçmiş zaman;

I. borgan+**man** / **borgan+miz**

II. bor+gan+**san** / **siz**

III. bor+gan / **(lar)**

Şimdiki zaman;

I. bor+yap+**man** / **miz**

II. bor+yap+**san** / **siz**

III. bor+yap / **(lar)**

Şimdiki-gelecek zaman;

I. bor+a+**man** / **miz**

II. bor+a+**san** / **siz**

III. bor+a / **(lar)**

Gereklilik kipi;

I. bor+moqchi+**man** / **miz**

II. bor+moqchi+**san** / **siz**

III. bor+moqchi / **(lar)**

2. Geçmiş zamanın *-di* biçim birim ve *-edi* yapısının gelmesiyle oluşan yapılar ile şart kipine gelen iyelik ekleriyle oluşan kişi unsuru;

Geçmiş zaman *-di* ve *-edi* yapısı;

I. bor+di+**m** / **k**

II. bor+di+**ng** / **ngiz**

III. bor+di / **(lar)**

I. bor+gan edi+**m** / **k**

II. bor+gan edi+**ng** / **ngiz**

III. bor+gan edi / **(lar)**

Şart kipi;

I. bor+sa+**m** / **k**

II. bor+sa+ **ng** / bor+sa+**ngiz**

III. bor+sa / bor+sa+**(lar)**

Kişi kategorisi fiilin bildirdiği iş, oluş ve hareketin gerçekleştiricisi yani faili ile olan ilişkisini ortaya koyar. Şahıs kategorisini oluşturan yapılar, kişi ile beraber hareketi gerçekleştirenin sayısı ile ilgili de bir fikir verir. Bu nedenle de Özbek gramerlerinde bu kategori *şahs-san kategorisi* olarak verilir. Fiil çekiminde kişinin, zamir menşeli şahıs ekleri, iyelik menşeli şahıs ekleri ve emir kipine getirilen şahıs ekleri olmak üzere üç tipi olduğu kaydedilir. Ancak, emir kiplerinde her şahıs için ayrı bir biçim birim söz konusudur. Bu nedenle bazı araştırmacılar, fiil çekiminde kişiyi, geldikleri yapılara göre iki tipte inceleyerek emir kipine gelen şahıs eklerini, farklı bir biçim olarak değerlendirmez ve zamir menşeli şahıs ekleri ile iyelik menşeli şahıs ekleri olarak ayırdıkları iki biçim içerisinde emir kipine yer verir.

2.2.3. Kip Kategorisi

Fiil çekiminde kip, zamanı karşılayan ve hatta zaman unsuru olarak ifade edilir. *Kip* (mood) unsurunun, *kiplik* (modality) ile karıştırılarak birbirinin yerine kullanıldığı dikkati çeker. Kip ve kiplik, birbirinden farklı yapılar olduğu için birbirinin yerine kullanılma durumu, karışıklığa yol açarken yanlış bir söyleme de neden olur. Araştırmacılar, kipi gramer kategorisinde; kiplik yapısını ise, daha çok özneye bağlı olarak gelişen anlam bilim kategorisinde değerlendirildiğini belirtir (Kılıç, 2004: 2; Erk Emeksiz, 2008: 57). Kılıç, kiplik unsurunu, daha çok bir olay karşısında anlatıcının fikrini, bakışını, bildirimle ilgisi ve ilişkisini gösteren bir anlam bilimi kategorisi olarak açıklar. Kiplik yapısının, fiilin şekil bilgisi ile ilgilenmesinin dışında iddia, şart gibi farklı cümle türleriyle de doğrudan alakalı olduğuna da dikkat çeker. Böylece kiplik, çeşitli söz dizimi araçlarıyla ifade edilir. Kip ise, fiilin morfo-sentaktik bir gramer kategorisidir (2004: 2). Palmer ve Bybee, kiplik ve kip arasındaki ayrımı *Kiplik, önerme boyutunda yalnızca yüklemi değil, tüm tümceyi kapsayan ve bakış açısı yansıtan anlamsal bir*

ulamdır ve bu nedenle tek bir dil bilgisel yapıya indirgenemez. Kip ise, bu anlamsal ulamın dil bilgiselleşmiş biçimidir şeklinde yapar. Bybee ve Fleischman kip kavramını Kip, kipsel işlevi olan eylemin biçimsel olarak dilbilgiselleşmiş bir ulamıdır. Kiplik ise dil ile aktarılan anlam üyeleri ile ilgili anlamsal alandır (semantic domain) biçiminde açıklar (Erk Emeksiz, 2008: 57).

Kiplik yapısının alt başlıkta çeşitlendiğini belirten araştırmacılardan Kiefer, kiplik kavramını, bir önermenin doğruluk değerinin olası dünyalarda göreceli geçerliğinin sağlanması olarak tanımlar. Buna göre kiplik mantığında, kiplik önermesi ya *olasılık* (bilgisel kiplik) ya da *gereklik* (yükümlülük) yansıtır. Lyons'a göre, önermenin içerdiği yargının, görece doğruluğunu yansıtan bilgiselliğin kaynağı bilgi ve inançlardır. Yükümlülük ise, bir eylemin bir otorite tarafından görevli kılınan kişilerin uygulaması beklenen eylemlerin olasılığı ya da gerekliliği ile ilgilidir. Bu nedenle, bilgisellik yargılarla; yükümlülük, eylemlerle yansıtılır. Yükümlülüğün kaynağı bu durumda otorite olan kişilerin, ahlakın, toplumun, dinin belirlediği ilkelerdir (Erk Emeksiz, 2008: 57).

Araştırmacılardan farklı olarak, kip ve kiplik yapısını birlikte inceleyen Palmer, dil bilgisinde kip unsurunu *modal sistem* (modal system) ve *kip* (mood) olmak üzere iki alt başlıkta ele alır (2001: 4). Kip ya da kiplik olarak almış olduğu kip yapısını, zaman ve görünüş ile karşılaştırarak bu iki yapıdan daha belirsiz olduğuna işaret eder. Diğer taraftan bu belirsizliğin yoruma açık olduğunu da belirten araştırmacı, dillerin hepsinde geçerli olmak üzere kipliği, *bilgi kipliği* (epistemic modality) ve *izin-yükümlülük kipliği* (deontic modality) olarak iki alt başlık altında inceler (Kılıç, 2004: 5). Bu yapısal unsuru *önerme* (propositional) ve *olay/eylem* (event) kipliği olmak üzere de iki alt başlıkta ele alır (Palmer, 2001: 7-10; Demirel ve Kerimoğlu, 2015: 1273).

Filin kip kategorisi değerlendirildiğinde, batı literatüründeki kaynaklarda, fiilin ifade ettiği harekette ifade edilen kip ve zaman unsurları üzerine fikir birliğine varılmadığı görülür. Bazı araştırmacılar, her iki unsurun birbirinden ayrı olması gerektiği

düşüncesiyle, iki ayrı başlık altında zamanı ve kipi inceler. Ancak bu yapıların, birbiri ile olan ilgisi de tamamen yok sayılmaz (Kornfilt, 1997: 336; Blaszcak vd., 2016: 3). Bazı araştırmacıların ise, zamanı ve kipi incelerken ayrıma gitmediği dikkati çeker. Fiilin ifade ettiği hareketin, geçmiş zamanı bildirdiğinde net olarak anlaşıldığını; şimdiki zaman ile gelecek zaman arasındaki farkın, kip unsurundan ayırt edilebildiğini ifade eder (Comrie, 1985: 44).

Kononov, 1956 yılında neşretmiş olduğu *Grammatika sovremennogo Turetskogo literaturnogo yazıka* adlı eserinde, *kip konuşanlarca tesis edilen hareketin gerçekliğe ilgisini ifade eder ve emir dışında her kipin hareketin zaman içinde gerçekleşmesini tesis eden formlar vardır* biçiminde açıklayarak kip ile zaman arasındaki duruma işaret eder (Barutcu Özönder, 2011: 173).

Kornfilt 1997 *Turkish* adlı eserinde, kip unsurunu, *tense* (zaman) ve *mood* (kip) olmak üzere, iki başlık altında ele alır. Çalışmasında, zaman unsurunu, kip içinde tamamen göz ardı etmeyerek incelediği dikkati çeker. Türkçede, zamanın görünüşsel işlevlere sahip olduğunu ve bazı zaman türlerinin ruh hali belirteçleri olarak işlev gördüğünü aktarır. Bu ikili veya üçlü işlevler olduğu için zaman ve kipi birbirinden tamamen ayırmanın ya da kipte zamanı yok saymanın doğru olmadığını belirtir. Araştırmacı, geçmiş anlatım, uyarı, istek gibi yapıları ele alarak kip unsurunu inceler (1997: 366-378):

Kategori	Ek
Bildirme (Indicative)	-
Şart ve istek işaretleyicisi (Conditional and wish marker)	-(y)sA, -Sa
Emir (Imperative)	-Ø / -In / -sIn(lAr)

İstek (Optative)	-A (-AyIm, -Asın, -A)
Niyet (Intentional)	-(y)sA, -sA
Gereklilik (Debitive)	-mAll
Yeterlilik (Potential)	-(y)Abil
Kesinlik dereceleri (Degree of certainty)	-mAll, -(y)Abil, -DIr
İddiayı onaylama (Authority for assertion)	-DI, -mIş
Teşvik etme (Hortatory)	-mAll, -(y)Abil
Uyarı (Monitory)	-
Anlatım/Rivayet (Narrative)	-mIş
Ardışık (Consecutive)	-(y)ıp, (için, dolayı)
Varsayım (Contingent)	-(y)Abil-

Tablo 5. Kornfilt Kip Tasnifi

Kornfilt, bu sınıflandırmasında genellikle duygular üzerinden yansıtılan kipleri ele alır. Çalışmada, zaman ve kip ayırımına giderek zaman eklerinden sadece *-DI* öğrenilen ve *-mIş* duyulan geçmiş zamanı ele alır.

Türkiye Türkçesi gramerciliğinde, Kornfilt'in kip anlayışına benzer olarak kip unsurunu bireyin ruhsal durumu üzerinden açıklayan araştırmacılar da vardır (Dilaçar, 1971: 107; Aksan, 2015: 101). Dilaçar, kip yapısının zaman veya şekil ile ilgisi olmadığına sadece ruh durumu üzerinden işaretlenebileceğine işaret eder. Aynı zamanda kipin, herhangi bir morfeme bağlı olmasının düşünülemeyeceğini ve zorunluluğunun da olmadığını bildirir. *Kip çeşitli eklerle yapılabilir burada önemli olan ruh durumunun herhangi bir anlatım kalıbına girerek belirtilmesidir* diyerek çalışmasında, toplam 61 tane kip türü olduğunu dile getirir. *Git-* fiili örneğinde kipin türlü eklerle anlatılabileceği anlamı, tek bir ek yardımıyla da ifade edilebileceğine işaret eder (1971: 107).

Aksan, kip kategorisini *Her Yönüyle Dil-Ana Çizgileriyle Dilbilim* adlı çalışmasında eylemin bildirdiği devinim, oluşun, kılışın konuşan açısından ne tarzda olduğunu ifade eden yapı olarak açıklar (2015: 101). Dilaçar ve Kornfilt gibi kipin, ruh durumu ile de ilişkisi olabileceğini belirtir. Eğer, cümlede herhangi bir bildirme işaretleniyorsa, buna bildirme kipi ya da haber kipi; bir isteği, tasarlamayı ya da koşullanma yansıtılıyorsa tasarlama ya da isteme kipi denir (Aksan, 2015: 101).

Fiil kip çekiminde, zamanın esas olduğunu vurgulayan ve bundan dolayı zaman ve kip unsurunu birlikte ele alan araştırmacılar da vardır (Gencan, 1974: 145; Banguoğlu, 2015: 442). Banguoğlu zamanları, asıl zaman kipleri başlığı altında toplar ve ana zamanlar ve yan zamanlar olmak üzere iki grupta inceler. Ana zamanları geçmiş, şimdiki ve gelecek zaman olarak verirken, yan zamanları dolaylı geçmiş ve geniş zaman olarak belirtir. Bunların dışında, bir zamanın içinde geçen ve bir kişiye ait eğilim ifade eden dilek-şart, istek, gereklilik ve buyuru olmak üzere dört uyarı kipi vardır (2015: 442). Gencan, bu kiplerin zamanları dışında yansıttıkları anlamlara göre isimlendirildiğini de ifade eder. Gencan, kipleri *-DI*'lı geçmiş zaman kipi, *-mİş*'lı geçmiş zaman kipi, şimdiki zaman kipi, gelecek zaman kipi, geniş zaman kipi, gereklilik kipi, istek kipi, dilek-şart kipi ve emir kipi olmak üzere dokuz fiil kipi olarak verirken bu kipleri fiilin anlatımına göre haber kipleri ve dilek kipleri olarak kendi içinde ikiye ayırır (1974: 145-154).

Zamanı kip ile ilişkilendiren araştırmacılardan farklı olarak bu iki yapının doğrudan doğruya bir bağı olmadığını belirten Korkmaz ise, *girmiş oldukları çekim kalıpları aynı zamanda zaman kavramını da taşımadığından dolayı bir iç içe girme durumu vardır* şeklinde açıklar. Zaman ile kip unsurunun birbirine karıştığını, halbuki kipteki şekil ve zaman kavramlarının, birbirinden oldukça farklı olduğunu ifade eder. Korkmaz, kip unsuru, zaman ekleri olmadan çekime giremeyeceği için bu durumu, *Fiildeki kipin kendi varlığını ancak zaman ekleri ile ortaya koyabildiği* şeklinde belirtir. Fiil çekiminde kipi, *kök veya gövde durumundaki fiilin bildirdiği hareketin, oluş ve*

kılışın, konuşan, dinleyen ya da kendisinden söz edilen açısından ne biçimde ne tarzda yansıtıldığını gösteren bir gramer kalıbı olarak açıklar (2014: 517).

Özbek gramerlerinde kip kategorisi, *Mayl Kategoriyasi* başlığı altında ele alınır. Bu kategori, *hareket, iş ya da oluşun eylem ile ilgisini bildiren gramer kategorisi* olarak tanımlanır (Hacıyev, 1985:60; Tursunov vd., 1992: 327; Mahkamov ve Ermatov, 2013: 70). Hacıyev, kip kategorisini *Hareketin, zamanla ilişkisini konuşan açısından belirten gramatik kategoridir* şeklinde açıklar (1985: 60). Bu ilişki kendi içerisinde çeşitlilik göstererek farklı eklerin fiile eklenmesi yoluyla ifade edilir. Hacıyev, hareket ile nesne arasındaki bağlantının gerçekleşmesine bağlı olarak ortaya çıkan ilgiyi ifade ettiğini bildirilir. Bu ortaya çıkan ilginin, çeşitli şekillerde olmasına göre de kipin farklı türleri vardır. Bu türler de kendine özgü anlamlara sahiptir ve özel şekiller yardımı ile ifade edilir (1975: 463).

Kip kategorisi, zaman ve kişi eklerine bağlı olarak fiildeki hareketin şekli ve biçimi hakkında bilgi verir. Bu şekil ve biçim, yapısına göre kip kategorisi, iş ya da hareketin durumla ilgisinin yanı sıra işi yapanın hareket ile arasındaki ilişkiye de işaret edebilir. *Gel-, oku-, çalış-* ya da *gelse, okusa, çalışsa* örneklerinde henüz gerçekleşmeyen hareket, işi yapan veya yapacak olan kişi için emir ve şart anlamlarını ifade eder. Diğer taraftan *geldi, okumuş, çalışıyor, geleceğim* örneklerinde ise eylemde işin yapıldığı, yapılmadığı veya yapılacak olduğuna dair zaman bilgisi verilir. Öyleyse kip kategorisi eylemde iş, oluş veya kılışın buyruk, istek, tavsiye ve şart anlamlarını ifade ederken diğer taraftan işin ne zaman yapıldığı hakkında da bilgi veren gramer kategorisidir. Kip kategorisi, anlam ve morfolojik özellikleri değerlendirilerek bazı gramer çalışmalarında, *buyruq-istak mayli* (buyruk-istek meyli), *shart mayli* (şart meyli), *xabar/icro/darak/aniq mayli* (haber/icra/darak/anık meyli) olarak üç başlık altında (Kamalov vd., 1966: 282; Tursunov vd., 1992: 327; Abdurahmanov vd., 2008: 200; Mahkamov ve Ermatov, 2013: 70); bazı çalışmalarda ise bu üç kip türüne ek olarak *shartli mayli* (şartli meyli) ve *maqsad*

mayli (maksad meyli) (Hacıyev, 1973: 115; Şaabdurahmanov vd., 1980: 341; Mirtaciyev, 1992: 126; Sapayev, 2009: 162) de verilir.

Abdurahmanov, kip kategorisinin zaman kategorisinden daha geniş olduğunu ve kip şekillerinin zaman anlamına göre gruplara ayrıldığını belirtir. Fakat tüm kip şekillerinde gramatikal bir zaman anlamının olmadığına da işaret eder. Kip veya zaman bildiren bir eylemde iş ve oluş için iki ek kullanılmadığını, tek bir ek ile eylemin aynı anda hem zamanı hakkında hem de eylemin tasarlanış biçimi hakkında bilgi sahibi olunacağını belirtir. Haber kipleri, fiilin ifade ettiği iş ve hareketin hangi zamanda olduğu hakkında bilgi verir. *Al-sa* fiilindeki *-sa/-se* eki, bir taraftan şart kipini gösteriyorken diğer taraftan şimdiki-gelecek zamanı bildirir. Bu sebeple *alsa* sözcüğü şart kipinin şimdiki-gelecek zamanı olarak verilir (Abdurrahmanov vd., 2008: 199). Bu kip şekillerinden sadece *aniqlik* veya *icra-xabar* kipi olarak bildiğimiz haber kiplerinde zaman süreklilik gösterir. Şart kipinde ise zaman işaretleyicisi olmadığından zaman anlamı mevcut değildir (Abdurahmanov vd., 2008: 200).

-gay biçim biriminin, Abdurahmanov'un bu fikrini destekleyecek nitelikte tarihî bir gelişime sahip olduğu görülür. *-gay* biçim birimi, Özbek Türkçesinin belli dönemlerinde haber kipinin alt grubu olan gelecek zaman şekline işaret eder; ancak zamanın yanı sıra buyruk-istek şekillerine özgü olan istek, dilek, tavsiye ve buyruk gibi anlamları bildirmek için de kullanılır. Sonraki dönemlerde ekin gelişimi ve kullanım alanı değişerek Özbek edebî dilinde kullanımı, zaman ve istek işlevinin iç içe geçtiği görülür. Buyruk-istek kiplerinin henüz yapılmayan ve konuşma anı dikkate alındığında öncesinde ya da o anda icra edilmeyen yapılar olduğu bilinir böylelikle bu açıdan gelecek zamana benzediği söylenebilir.

Kipin tanımında, araştırmacılar arasında bir birlik; gruplandırılmasında ise ayrılık olduğu görülür. Bazı araştırmacılar kipi, fiilin ifade ettiği hareket ile nesne arasındaki ilişkiyi gösteren yapı olarak işaretlerken; bazıları ise, hareketi gerçekleştiren (özne) ile

hareket arasındaki bağlantıya dikkat çeker. Buna ek olarak kipi, zamanla iç içe değerlendiren araştırmacılar da vardır. Temelde fiile getirilen şahıs, zaman ekleri ile kip yapısı oluşturulur. Fiil kök veya gövdesine getirilen *şekil+zaman* biçim birimlerinin birleşmesi ile oluşan gramatikal unsur, Türkçe de haber ve tasarlama olmak üzere iki alt başlıkta incelenir.

Türkiye Türkçesinde kip, haber kipleri ve tasarlama kipleri olarak ikiye ayrılır: Haber kipleri, *yapılmış, yapılmakta veya yapılacak olan işlerin haberini vermeye yarayan kipler* olarak açıklanır (Gencan, 1974: 153; Ergin, 2013: 289; Korkmaz, 2014: 527; Bulak, 2017: 55). Bu haber kip ekleri, şekil bildirirken zaman bildiren ekler olarak verilir. Olumlu veya olumsuz, geçişli veya geçişsiz kök ve gövde halindeki bütün fiillere gelirler (Ergin, 2013: 289; Bulak, 2017: 55). Türkiye Türkçesinde haber kipleri, görülen geçmiş zaman, duyulan geçmiş zaman, şimdiki zaman, gelecek zaman ve geniş zaman olmak üzere beş gruba ayrılır (Engin, 2013: 289; Korkmaz, 2014: 527).

Banguoğlu, diğer araştırmacılardan farklı olarak Türkçe de fiil çekiminde 30 kip olduğunu belirtir. Fiil kiplerini, eklenen fiil kişi ekleri aynı olmadığı için kendi içinde üç gruba ayırır: 1. Geçmiş ve dilek kipleri, 2. Şimdiki zaman, dolaylı geçmiş zaman, gelecek zaman, geniş zaman, istek ve gereklilik kipleri, 3. Buyuru kipi. Asıl zaman kipleri olarak adlandırdığı haber kiplerini ise geçmiş kipleri ve dolaylı geçmiş kipleri, geniş zaman kipleri, şimdiki zaman kipleri ve gelecek kipleri olmak üzere kendi içinde beş grupta inceler (2015: 445-458).

Tasarlama kipleri ise, henüz gerçekleşmemiş iş, hareket veya oluş hakkında istenilen, gerekli görülen, yapılması bir şarta bağlı olan veya emir unsurlarını içeren kiptir. Haber kiplerinden ayrı olarak sadece şekil bildiren eklerle kurulan bu yapı, genellikle emir, istek, şart ve gereklilik işlevlerine sahiptir. Zaman ifadesi ise doğrudan, net bir şekilde verilmez, zarflarla belirtilir. Korkmaz, tasarlama kiplerini *fiilin olumlu veya olumsuz yönde gelişen, tasarlanan istek, emir, şart ve gereklilik kavramları içinde*

veren kipler biçiminde açıklar (2014: 576-577). Ergin ve Bulak da Korkmaz gibi tasarlama kipi (Ergin, 2013: 289; Bulak, 2017: 280); Gencan ve Ediskun, dilek kipi (Gencan, 1974: 154; Ediskun, 1999: 182), Tahsin Banguoğlu uyarı kipi (2015: 443), Aksan ve Vardar ise isteme kipi (Aksan, 2015: 101; Vardar, 2002: 121) terimini kullanır.

Bu kip türü, yaşanmamış olmasına rağmen yaşanması istek, emir, gereklilik ve şart ekleri ile oluşturulan kiplerdir. Tasarlama kiplerini, haber kiplerinden ayıran en önemli fark, bu kiplerin belirli bir zamanı bildirmemesidir. Korkmaz, tasarlama kipleri için zaman kavramını tamamıyla yok saymayarak bu eklerin netlik belirtmemek şartıyla bir şimdiki zaman ya da gelecek zamanı içerdiklerini belirtir (2014: 577). Bu kipteki her biçim birimin kendine özgü işlevi vardır ve tasarlanan bir dileğe yönelik olmaları ortak noktalarıdır.

Ergin, tasarlama kipi terimini kullanmış olmasına rağmen Korkmaz'ın aksine bu yapılarda zaman aranmayacağını belirterek zamanı yok sayar: *Bu kiplerin beli başlı şekiller ifade edebileceğini bunların da tasarlamanın şart, istek, gereklilik veya emir şekli ile ortaya çıkacağını* biçiminde ifade eder (2013: 289). Bulak, tasarlama kipleri için sadece şekil bildirdiklerini ve zaman kaygısı taşımadıklarını belirtir ve *Fiilin bildirdiği kılış, oluş veya durumun nasıl gerçekleşeceğini ve bu gerçekleşmede kiplerinin niyet anlamı taşıdıklarını belirtir. Bu gerçekleşme durumuna göre de isimlendirildiğini ifade etmiştir* şeklinde açıklık getirir (2017: 280).

Banguoğlu, bu tanımlardan ayrı olarak fiilin çekim tablosundan söz eder ve bu tablo da hem asıl zaman kipleri diye belirttiği haber kipleri hem de uyarı kiplerinin bu tabloyu tamamladığını belirtir. Burada toplam dört kip türü olduğunu belirtilir diğer taraftan araştırmacıların aksine bu kip türlerinin zamanlarını da net bir şekilde verilir. Banguoğlu'na göre uyarı kiplerinden (temps injonctif) *bil-se* dilek-şart (desideratif conditionnel), *bil-e* istek (optatif) ve *bil-meli* gereklilik (necessitatif) kipleri gelecek zaman

içinde sayılabilirken; *bil-sin* buyuru (imperatif) şimdiki zaman içerisinde sayılır (Banguoğlu, 2015: 443).

Türkiye Türkçesinde tasarlama kipleri olarak verilen yapı, Özbek Türkçesinde *mayl kategoriyasi* (kip kategorisi) üst başlığında *shart* (şart), *buyruq-istak* (buyruk) ve *maqsad* (maksat) olmak üzere üçe ayrılarak verilir (Mirtaciyev, 1992: 126; Sapayev, 2009: 162; Sayfullayeva vd., 2009: 213). Ancak bazı kaynaklarda bu kiplere ek olarak bir *shartli mayl* (şartlı kip) (Hacıyev, 1973: 123) de verilir.

Türkiye Türkçesi gramerlerinde kip, haber kipleri ve tasarlama kipleri olarak iki başlıkta verilir. Özbek Türkçesinde *mayl kategoriyasi* başlığı altında kipler incelenir ancak tasarlama kipleri ayrı başlık altında ele alınmaz. Çalışmanın konusunu, Özbek Türkçesinde haber kipleri oluşturduğu için tasarlama kipleriyle ilgili ayrıntılı bilgi verilmeyecektir. Haber kipleri, 3. bölümde ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM:

ÖZBEK TÜRKÇESİNDE HABER KİPLERİ

Özbek dil bilimcileri, haber kipini, *xabar* (haber) veya *ijro* (icra) kipleri adı altında zaman kategorisi içerisinde ele alır. Haber kipi, fiilin zaman üzerinden gerçekleşip gerçekleşmediği hakkında bilgi verir. Özbek edebî dilinde, fiilin ifade ettiği hareket zaman ve şahıs ekleri ile birlikte verilir. Özbek Türkçesinde *kip* (mayl) kategorisi altında buyruk-istek, şart ve icra mayli ele alınır. İcra mayli başlığı altında haber kipleri ayrıntılı olarak incelenir.

Haber kipi, hareketin bir zamana bağlı olarak icra edilmesine ya da icra edilmemesine bağlıdır. Dolayısıyla kendilerine özgü bir eke sahip olmadıkları için zaman ve şahıs ekleriyle çekimlenerek bir bütün oluşturur. Bu kip iş, hareket veya kılışın üç zamanın birinde yapıldığına, yapılıyor oluşuna veya yapılacağına ya da bu hareketin yapılmadığını ve inkâr, şüphe, olasılık gibi anlamları ifade ettiğine işaret eder (Mirtaciyev, 1992: 126; Sayfullayeva, 2009: 213). Sayfullayeva, bu kipte verilen fiillerin, zaman bildirmekle yükümlü olduklarını belirtir (2009: 213). Mirtaciyev, zamanla birlikte şahsı da bildirmesi gerektiğini vurgular (1992: 126). Tursunov, Muhtarov ve Rahmatullayev haber kipinin anlamının fiile gelen zaman ekinden anlaşılacağını ifade eder. Zaman kategorisinde bulunan tüm eklerin hepsinin de haber kipleri için geçerli olacağına işaret eder. Kipte bildirilen modal anlamlar ise yine zaman ekleri, edatlar ve modal sözler ile verilir (1992: 332).

Fiilin bildirdiği hareket, doğrudan zaman ile ilgilidir. Zaman eklerinin temel işlevi, fiildeki hareketin yapıp yapılmadığına dair objektif bir açı oluşturmaktır. Bu açı, konuşma anına göre belirlenir. Buna göre bilim insanları, konuşma anından önce gerçekleşen hareketi o *'tgan zamon* (ötgen zaman), konuşma anında gerçekleşen hareketi

hozirgi zamon (hazirgi zaman), konuşma anından sonra gerçekleşen zamanı ise *kelasi zamon* (kelesi zaman) olarak adlandırır (Kamalov vd., 1966: 287; Mirtaciyev, 1992: 123, Tursunov vd. 1992: 333, Sapayev, 2009: 167, Sayfullayeva, 2009: 215; Mahkamov ve Ermatov, 2013: 133). Burada Abdurrahmanov, diğer araştırmacılara ek olarak haber kiplerine *hozirgi-kelasi zamon* (hazirgi-kelesi zaman) yapısını da ekleyerek dört başlık altında inceler (2008: 199). Hazirgi-kelesi zaman yapısı, bu eserde hazirgi zamanın alt başlığı olarak verilirken bazı eserlerde hem şimdiki zamanı hem de gelecek zamanı işaretleyen yapı olarak verilir (Hacıyev, 1985: 131, Şaabdurahmanov vd. 1980: 352).

Fiil konusunda, uzun yıllar araştırmalar yaparak bilimsel teoriler ortaya koyan, Hacıyev ve Şükürov'un monografileri, makaleleri çalışmamızın temelini oluşturmuştur. Araştırmacılara ek olarak, tezi oluşturan kaynaklardan Abdurrahmanov, Şaabdurahmanov ve Hacıyev'in ortak hazırladığı 1975 yılında *Özbek Tili Grammatikasi* adlı eserde, hareket veya durumunun yapılma durumu, haber kipleri aracılığıyla bildirilirken zaman ve şahıs eklerinin yardımına işaret edilir. Hacıyev, zamanı mutlak ve nisbiy zaman olarak ikiye ayırır. Haber kipleriyle verilen hareketler, mutlak zamana işaret ederken; isim-fiil, sıfat-fiil ve zarf-fiil, fiil hareketinin gerçekleştiğini bildirmesine rağmen nisbiy zamanı ifade eder. Yukarıda değinilen araştırmacılardan farklı olarak bu çalışmada, konuşma anında gerçekleşen hareketin zamanı *o'tgan zamon* (ötgen zaman), konuşma anında devam eden hareket *hozirgi zamon* (hazirgi zaman), konuşma anından sonra gerçekleşen hareket ise *hozirgi-kelasi zamon* (hazirgi-kelasi zaman) başlığı altında verilir (1975: 476; Şaabdurahmanov vd., 1980: 352).

Araştırmacıların tanımlarından yola çıkarak haber kipi, eylemin iş, oluş ve hareketini zaman ve şekil ekleri yoluyla bildiren yapılar olarak tanımlanabilir. Özbek Türkçesinde haber kipleri, sentetik ve analitik çekimli yapıların fiil kök veya gövdesine gelerek şahıs ekleriyle çekimlenmesi ile yapılır. Sentetik çekim, fiil kök veya gövdesine -*di*, -*gan* ve -(*i*)*b* biçim birimleri geçmiş zamanı, -*yap*, *yotir*/ -*yotib* ve -*moqda* biçim

birimleri şimdiki zamanı, *-a/-y* ve *-(a)r* biçim birimleri gelecek zamanı şahıs ekleri ile çekimlenerek işaretler.

Analitik çekimler ise, basit çekimleri oluşturan bu biçim birimlere *edi*, *ekan* ve *emiş* yapılarının eklenmesi ve şahıs ekleriyle çekimlenmesi ile oluşur (Hacıyev, 1973: 135; Mirtacıyev, 1992: 124; Tursunov vd., 1992: 333; Sapayev, 2009: 168). Abdurahmanov, geçmiş zamanı *sodda* (basit) ve *murakkab* (birleşik) olmak üzere iki biçimde inceler ve *edi* yapısı ile oluşan çekimi *murakkab* yapılar adı altında verir (2008: 233).

Geçmiş zamanın analitik kuruluş yoluyla oluşan yapılarını, fiil kök veya gövdesine eklenen geçmiş zaman biçim birimleri *-di*, *-gan* ve *-(i)b* biçim birimlerine *edi*, *ekan* ve *emiş* yapılarının eklenmesi ve şahıs ekleri ile çekimlenmesiyle oluşur. Şimdiki zamanın sentetik biçimleri olan *-yap*, *-yotir/ -yotib* ve *-moqda* biçim birimleri, *edi*, *ekan* ve *emiş* yapıları ile çekimlendiğinde, genellikle konuşma anından önce gerçekleşmiş bir hareketin, konuşma anında veya sonrasında sürekliliğini bildirir. Alışkanlıklar ya da tekrar eden olaylar bu analitik kuruluş yoluyla verilir. Gelecek zamanın birleşik çekimleri de geçmiş ve şimdiki zamanda belirtildiği üzere *edi*, *ekan* ve *emiş* yapıları ile kurulur. Bu yapılar, fiil tabanına gelecek zamanı bildiren biçim birimler ile gelerek konuşma anından önce, konuşma anında ve konuşma anından sonra da yapılan iş, hareket veya durumu ifade eder.

Bu yapılar ötgen, hazır ve kelesi olmak üzere üç grupta incelenir. Bu üç zaman şeklinin, kendi içinde gruplandırılmasında farklılıklar olduğu dikkati çeker. Bu farklılıklar tezin ilgili bölümlerinde ayrıntılı olarak verilecektir.

3.1. Geçmiş Zaman Kipi

Geçmiş zaman, herhangi bir olay ya da durumun zaman çizelgesi üzerinde geriye işaret eden, yaşanmış veya yaşanmamış olayları bildiren kip unsurudur. Konuşma anına kadar gerçekleşmiş olan hareketi bildirir (Comrie, 1985: 41). Bu yapı, konuşan ve dinleyene göre çeşitlilik gösterir. Türkiye Türkçesinde geçmiş zaman kipi, görülen ve duyulan geçmiş zaman olarak ikiye ayrılır. Bu yapılar, kendi içerisinde birleşik çekime girerek duyulan geçmiş zamanın hikâyesi ve rivayeti; görülen geçmiş zamanın hikâyesi ve rivayeti şeklinde alt başlıklara bölünür.

Korkmaz, görülen geçmiş zamanı, hareketin yapıldığı veya yapılmadığı konuşan tarafından kesin olarak ifade edilen yapı olarak açıklarken duyulan geçmiş zamanı, fiilin görülen geçmiş zamandaki gibi konuşma anından önce gerçekleştiğini ancak farklı olarak konuşanın hareketini, durumunu bilmediği ve başka biri tarafından duyarak öğrenmesini sağlayan veya konuşanın sonradan görmesi, fark etmesi gibi durumları da anlatan kip unsuru olarak açıklar. Bu kipi görülen geçmiş zaman eki *-DI* iken, duyulan geçmiş zaman eki *-mİş/-mUş* olarak işaretlenir (2014: 540).

Duyulan geçmiş zaman, fiildeki kılış, oluş ve durum gibi bildirdiği unsurların şimdiki zamandan önce olduğunu ancak konuşanın bunu görmediği, öznenin eylem hareketini bir başkasından duyduğunu bildiren zaman unsurudur. Görülen geçmiş zaman ve duyulan geçmiş zaman arasında en ayırt edici nokta, konuşanın verdiği bilgidir. Eğer konuşan, eylemin durumunu biliyor, görüyor ya da görmese bile eylemin bildirdiği hareketten eminse, dinleyene aktarırken herhangi bir şüphe, gerçekliğine dair soru işaretine sahip değilse görülen geçmiş zaman kipi ile durumu izah eder. Ancak yapılan hareketten konuşan tanık değilse, eylem hareketini dolaylı yollardan öğreniyorsa aktarma işlemi duyulan geçmiş zaman kipi üzerinden gerçekleşir (Ergin, 2013: 300; Bulak, 2017: 56).

Özbek Türkçesi gramerlerinde, fiil zamanlarının çekimleri, basit çekimler için sentetik; birleşik çekimler için analitik olmak üzere iki biçimde verilir (Hacıyev, 1973: 135; Mirtaciyev, 1992: 124; Tursunov vd., 1992: 333; Sapayev, 2009: 168). Türkiye Türkçesinde fiil zamanları basit ve birleşik çekim olarak ayrı başlık altında ele alınırken Özbek Türkçesinde, sentetik ve analitik ayrımına değinilmesine rağmen hangi zamanı bildiriyorsa o yapı altında tek bölüm halinde verilir. İncelenen çalışmalardan sadece *Özbek Tilining Tarihiy Grammatikasi* adlı eserde, sentetik biçimlerin *sadda*; analitik biçimlerin *murakkab* adı ile değerlendirildiği dikkati çeker (Abdurahmanov vd., 2008: 243). Çalışmada geleneksel anlayış benimsendiğinden, sentetik ve analitik yapılar, ayrı bölümler halinde değil, birlikte ele alınacaktır.

3.1.1. Özbek Türkçesinde Geçmiş Zaman

Özbek Türkçesinde, geçmiş zaman konuşma anından önce gerçekleşen veya gerçekleşmeyen hareketi bildiren yapı olarak tanımlanır. Özbek gramer anlayışında ötgen zaman terimi ile verilen bu yapı, hareketin gerçekleştiği/gerçekleşmediği zaman dilimine göre adlandırılır. Geçmiş zaman şekillerinin ele alınması ile ilgili dil bilimciler arasında fikir birliğine varılmadığı görülür. Bazı araştırmacılar geçmiş zamanı sadece biçim birimler üzerinden incelerken (Hacıyev, 1973: 131; Mirtaciyev, 1992: 124), bazıları bu biçim birimleri ötgen zamanın şekilleri olarak adlandırır ve alt başlıklara ayırır (Kamalov vd., 1966: 288; Tursunov vd., 1992: 334; Sapayev, 2009: 169). Bazı çalışmalarda ise, sade ve birleşik çekim ayrımına gidildiği görülür (Abdurahmanov vd., 2008: 243).

Hacıyev *Fiil* adlı eserinde, geçmiş zamanı *O'tgan Zamon* (1973: 131) başlığı altında inceler. Bu eserde, diğer araştırmacıların aksine ötgen zaman yapılarını sınıflandırılmadan sadece ekler üzerinden inceler. Hacıyev, fiil hareketinin bildirdiği zaman dilimine göre geçmiş zaman şekillerinin adlandırılmasını eleştirir. Ekin tek bir

işlevde kullanılmadığından yola çıkarak tek başlık altında geçmiş zamanı incelemenin daha doğru olduğunu ifade eder (Hacıyev, 1973: 132). Araştırmacı, *-di*, *-gan*, *-ib* biçim birimleri ve *edi* yapısı ile oluşturulan geçmiş zaman yapıları olmak üzere Özbek Türkçesinde dört yapı olduğunu ifade eder (1973: 133). Çalışmasında sentetik ve analitik yapıların oluşumundan söz eder. *-di*, *-gan* ve *-ib* biçim birimlerinin oluşturduğu sentetik yapıların, konuşma anında değil, konuşma anından önceki zamana işaret ettiğini; *edi* yapısı ile oluşan analitik yapının ise şimdiyi değil, daha önceki zamanı belirttiğini ifade eder (1973: 135).

Mirtaciyev de Hacıyev gibi zamanların bildirdikleri zaman dilimine göre kendi içinde alt başlıklara ayrılmasını eleştirir. Zamanın uzak ya da yakınlığı sadece ekler üzerinden değil, cümlelerin bağlamından yola çıkarak ekin işlevinden anlaşılabileceğini belirtir. Araştırmacı da belirli adlandırmalara gitmeden, ötgen zaman adı altında biçim birimleri inceler (1992: 124).

Bazı Özbek dil bilimcileri, hareketin gerçekleştiği veya gerçekleşmediği zaman dilimine göre geçmiş zamanı adlandırmadan zamanın uzak ya da yakınlığının cümlelerin bağlamından yola çıkarak biçim birimin işlevinden anlaşılabileceğini belirtir (Hacıyev, 1973: 132; Mirtaciyev, 1992: 124). Bu araştırmacıların aksine, bazı Özbek dil bilimcilerinin geçmiş zamanı, bildirdikleri zaman dilimine göre sınıflandırdıkları görülür. Geçmiş zaman, konuşma anından önce olan iş, hareket veya durumun bildirilme haline göre sınıflandırılır. Tursunov, geçmiş zamanı, *aniq o'tgan* (anık ötgen), *uzoq o'tgan* (uzak ötgen), *o'tgan zamon hikoya* (ötgen zaman hikâye), *o'tgan zamon davom* (ötgen zaman devam) ve *o'tgan zamon eshitilganlik* (ötgen zaman eşitilganlik) olmak üzere beş grupta inceler (1992: 333; Sapayev, 2009: 169).

Sapayev, geçmiş zamanın, şimdiki ve gelecek zaman yapılarına göre çok daha fazla türünün olduğunu bildirir. Bu çeşitliliği, geçmiş zamanın hem analitik hem sentetik yapılar ile oluşmasına bağlar. Sapayev, geçmiş zaman için en sık kullanılan *-di*, *-gan* ve

–(i)b olmak üzere üç ekten ve *edi* yapısının yardımıyla oluşan yapılardan söz eder ancak bu yapılar dışında *-moqda* ve *-yotgan* yapılarından da söz ederek, bu eklerin hem geçmiş zamandaki bir hareketin anlatımında kullanıldığını hem de eklerin kattıkları anlamın, hareketin geçmiş zaman da devam ettiğini belirterek bu gruba dahil eder (Sapayev, 2009: 169).

Abdurahmanov'un 2008 yılında neşrettiği *Özbek Tilining Tarihiy Grammatikasi* adlı eserde, diğer araştırmacılardan farklı olarak geçmiş zaman kipini ve *o'tgan zamon fe'lining sodda shakllari* (ötgen zaman fiilining sadde şekilleri) *o'tgan zamon fe'lining murakkab shakllari* (ötgen zaman fiilining mürekkeb şekilleri) olmak üzere iki biçimde incelenir (2008: 233). Sözü edilen basit yapılar daha çok *-DI*, *-mIsh*, *-GAn*, *-b* (*-Ib/Ub*), *-DUk* (2008: 233) ekleri ile gerçekleşirken; birleşik yapılar ise basit yapıların oluşmasını sağlayan eklere getirilen *-erdi* ekinin gelmesi ile meydana gelir (2008: 243).

3.1.1.1. -di Biçim Birimi

Özbek Türkçesinde, iyelik menşeli şahıs eklerinin fiile eklenmesi sonucunda bu geçmiş zaman yapısı meydana gelir. Fiil kök veya gövdesine *-di* zaman eki + iyelik menşeli şahıs ekinin eklenmesi ile oluşur. Şekil açısından bakıldığında bildirme, zaman unsuru açısından bakıldığında da görülen geçmiş zamanı ifade eder. Ekin gelişim süreci ile ilgili çeşitli görüşler bulunur.

Korkmaz, görülen geçmiş zamanı bildiren *-DI* eki ile ilgili olarak, özel yapıları ve kullanımlarını dikkate alınmazsa eylemde bildirilen hareketin, durumun, oluşun mevcut yaşanan zamandan daha önce olduğunu ya da olmadığını gösteren zaman kipi şeklinde açıklar. Kipte konuşan, eylemin durumundan haberdardır ya da eylemi görmemiş olsa bile eylemin icra edilip edilmemesi konusunda şüpheye yer vermeyerek kesinlik bildirir

(2014: 527). Ergin, bu kipe görülen geçmiş zaman denmesinin sebebini *hareketin geçmiş zamanda ve konuşanın gözü önünde yapılmış olması* olarak açıklar (2013:298).

Tekin, Eski Türkçenin gramer yapısını incelediği *Orhun Türkçesi* adlı eserinde görülen geçmiş zamanı, kesin geçmiş zaman olarak verir. Bu şekilde adlandırmasının sebebini, geçmişte yapılmış hareketin bittiğine dair şüpheyi yer verilmemesi ve kesin yapılmış olan hareketi bildiriyor olması olarak açıklar (2003: 181). Araştırmacıların, görülen geçmiş zamanı, yapılan veya yapılmayan hareketin belli olmasına ve konuşanın doğrudan gözünün önünde gerçekleşmesini ifade etmesi durumu ile açıklık getirdikleri görülür.

Tekin, bu zaman kipinin aynı zamanda önsesi olan ötümlü /d/ ve dişsili olan /l/, /n/, /r/ ünsüzlerinden sonra da ötümsüzleşerek /t/ ünsüzüne dönüştüğünü belirtir (2003: 182). Eski Türkçe de -DI'lı biçimi sadece III. kişi tekil ve çoğul eklerinde görürüz. Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* adlı çalışmasında ekin tabanının -t ya da -d eklerinden meydana geldiğini belirtir. Aynı zamanda -t görülen geçmiş zaman ekinin fiilden isim yapan bir yapım eki olduğuna ve ekin kökünün de yapım ekinden meydana geldiğine dikkat çeker (2003: 80). Diğer taraftan bu eklerin aynı son ses ünsüzlerinin ötümlü veya ötümsüz şekiller alabileceğini üstelik bu eklerin, aynı fiil tabanına geldiğinde ekseriyetle ünlü ile bitenlerin -d ekini aldığını, ünsüz ile bitenlerin ise -t eki ile çekimlendiğini belirtir (2003: 80).

Diğer taraftan bazı araştırmacılar, ekin yapım ekinden ziyade sıfat-fiil ekinden gelişmiş olabileceğini ileri sürer. Böhtlingk, bu ekin -dik sıfat-fiil ekine şahıs eklerinin eklenmesiyle kaynaşma sonucu oluştuğunu belirtirken; Deny, Potseluevskiy ve Dmitriev ise, -DI ekli geçmiş zaman bildiren bu ekin, başta fiilden türeyen -It ekli isimden gelişen bir ek olduğunu bildirir. Deny ve Potseluyevskiy, daha sonra ekin -dUk sıfat-fiil ekinden geldiğini belirtir. Brockelmann, çalışmasının başında geçmiş zaman eki -t'nin fiilden isim yapma ekinden geldiğini belirtirken daha sonra -dUk sıfat-fiilinden geldiğini ifade eder.

Çağatay Türkçesi yazı dilinde *-dUk* eki, I. kişi çokluk geçmiş zaman bildiren yapı olarak görülür (Serebrennikov ve Gadjieva, 2018: 154-155).

Çağatay Türkçesinde zaman işareti *-D*’nin, *-t* ile biten fiil kök veya gövdelerinde her zaman; *ç, k, p, k, s* ve *ş* ile biten fiil kök veya gövdelerinde ise ekseriyetle *-t* olduğu görülür (Eckmann, 1988: 120). Banguoğlu, *-DI/-DU* ekinin sıfat-fiil ekinden geldiğini düşünse de diğer araştırmacılardan farklı olarak *-dUk* sıfat-fiil ekinden değil *-it* sıfat-fiil ekinin bağlama yanlısı olarak ekin oluştuğu görüşündedir (Korkmaz, 2014: 528).

-d ve *-t* eklerinin */l/, /n/* ve */r/* ünsüzlerinden sonra ötümsüzleşerek *-t* olması üzerine Malov *l, n, r* ünsüzlerinden sonra *-tim* ve *-tim*, diğer ünsüzlerden sonra ise *-dim* ve *-dim* biçimlerinin görüldüğüne dikkat çeker. Bu ifadesini de */l/, /n/* ve */r/*’den sonra *olurtım, iltim, urtım* ve sadece *bardıg* örneğini istisna olarak göstererek destekler. Diğer seslerden sonra da *yorıtdım, tikdim, etdim* örnekleriyle tanıklar (Ercilasun, 2000: 191). *Bardıg* örneğinin *-d* ile yapılması üzerine Ercilasun, Ligeti’nin uzun ünlüler üzerine yapmış olduğu çalışmasından yola çıkarak */a/*’nın uzun bir ünlü olabileceği görüşündedir (2000: 193). Kononov *-t* ve *-d* değişiminin olmasını ünsüz uyumundan ortaya çıkmasına bağlar ve yine *bar-* fiilinin Malov gibi istisna olduğunu belirtir (Ercilasun, 2000: 192).

Tarihî Türk lehçelerinde hem ötümlü hem ötümsüz ünsüz şekli ile görülen *-di* geçmiş zaman eki, Özbek Türkçesinde, tek biçimli olma özelliği gösterir. Hacıyev, eserinde *-di* ekinin, diğer gramer eserlerinde *o ‘tgan zamon aniq fe‘li* (ötgen zaman anık fiili) olarak verildiğini belirtir. *-di* ekinin bildirdiği anlam açısından, diğer geçmiş zaman eklerine göre daha kesin bir geçmiş zaman olduğunu belirten diğer araştırmacıların aksine, kesinlik ifadesini doğru bulmayarak diğer geçmiş zaman eklerinin de kesinlik ifade ettiğini vurgular (1973: 131-132). Bu biçim birimin, belirli geçmiş zamana denk geldiğini bildiren isimlerden Boeschoten de özellikle *-di* ekinin mükemmel bir görünüş değeri olduğuna dikkat çeker (Johanson, 1998: 367).

Bu yapı, bazı araştırmacılar tarafından *aniq o'tgan* (anık ötgen) zaman başlığı altında ele alınırken (Kamalov vd., 1966: 287; Tursunov vd., 1992: 333; Sapayev, 2009: 169), bazı araştırmacılar *o'tgan zamon* (ötgen zaman) (Hacıyev, 1973: 131; Şaabdurahmanov vd. 1980: 352; Mirtaciyev, 1996: 124; Sayfullayeva, 2009: 215) adı ile inceler. Bu zaman ekinin olumsuzu yine tek biçimli *-ma* eki ile yapılır.

Geçmiş zamanın olumlu şekli, fiil kök veya gövdesine *-di* biçim biriminin eklenmesi ve zamir menşeli şahıs ekleriyle çekimlenmesi ile; olumsuz biçimi ise, fiil kök veya gövdesine *-ma* olumsuzluk ekine ve *-di* biçim birimin eklenmesi ve zamir menşeli şahıs eklerinin çekimlenmesi ile yapılır:

Teklik/Çokluk	Teklik	Çokluk
I. Kişi	kel-di-m / kel-ma-di-m	kel-di-k / kel-ma-di-k
II. Kişi	kel-di-ng / kel-ma-di-ng	kel-di-ngiz / kel-ma-di-ngiz
III. Kişi	kel-di / kel-ma-di	kel-di-(lar) / kel-ma-di-(lar)

-di biçim birimi ile oluşturulan zaman eki, aşağıdaki anlamları bildirir:

1. Yapılan iş, hareket ya da durumun, konuşma anından önce yapıldığını ifade eder.

Bu hareket, genellikle konuşanın tanıdığı olduğu, gördüğü bir harekettir. *-di* eki ile yapılan yapılarda en ayırt edici özellik iş, hareket ve oluşların hiçbir soru işaretine yer vermeden kesin bir biçimde icra edildiğine/edilmediğine veya tamamlanmış olduğuna/olmadığına işaret etmesidir (Hacıyev, 1973: 135; Şaabdurahmanov vd., 1980: 353; Tursunov vd., 1992: 334).

(1) *Sandiqdan xotinimning kiyim kechagini **chiqardim**, uyni bezashdan boshqa narsaga yaramaydigan asboblarni **yig'ishtirdim**, borini sotib **pul qildim**.* (Aybek,

1969: 6) “Sandıktan eşimin kıyafetlerini **çıkardım**, evi süslemekten başka hiçbir işe yaramayan eşyalarını **topladım**, hepsini satıp paraya **çevirdim**.”

(2) *Qarindoshlardan ketadigani **ketdi**, qoladigani **qoldi**. Tun osoyishta **o'tdi**. Bemor faqat ikki marta uyg'onibdi, o'shanda ham zaif tovush chiqaribdi-yu, Marg'ubaning so'rog'iga javob bermay yana uyquga ketibdi.* (Kahhar, 1988: 303). “Akrabalardan gidenler **gitti**, kalanlar **kaldı**. Gece sakin **geçti**. Hasta, sadece iki kez uyanmış o zaman da çok zayıf sesler çıkarmış. Marguba'nın sorularına cevap vermeden tekrar uykuya dalmış.”

(3) *Anvar borib chinar ostidagi so'riga **o'tirdi**, ich-ichidan xuruj qilib kelayotgan yig'ini jonining boricha bosishga harakat qildi. Yig'i uning tomog'ida pixillagan tovushga, ko'zidan tirqirab chiqqan yoshga **aylandi**.* (Kahhar, 1988: 302). “Enver çınar ağacının altına **oturdu**, içinden gelen ağlama isteğini var gücüyle bastırmaya çalıştı. Ağlama, boğazında hırıltılı bir sese, gözlerinden hızla dökülen yaşlara **dönüştü**.”

2. Fiilin bildirdiği iş veya duruma konuşanın tanık olduğu durumlarda veya bildiği ancak dinleyenin bilmediği bir durumu ya da bir düşünceyi aktarırken kullanılır (Hacıyev, 1973: 136; Şaabdurahmanov vd., 1980: 353).

(4) *Ziyoli: Janob boy, sizni kayfsiz ko'raman, mumkinmi sababini bilsam?*

*Boy: Bir mullo kelib edi, o'g'lingni o'qutmaysan deb juda jonimni **oldi**, quvlagandek qilib zo'rg'a **qutuldim**, faqat **mushtlashmadik**.* (Behbudiy, 1913: 42). “Aydın: Sayın beyim, sizi keyifsiz görüyorum, sebebini öğrenmem mümkün mü?

Bey: Bir Hoca gelmişti, oğlunu okutmuyorsun diye çok canımı sıktı. Kovalar gibi zar zor **kurtuldum**, ama **dövüşmedik**.”

(5) *Mard bo'ling, Anvarjon, - dedi qiz ham, picha turib ilova qildi: - Dadangiz dunyoga nuqul odam orttirgan ekanlar, qarang butun shahar yosh-u qari... Bu*

so‘zlar Anvarning huvullab qolgan qop-qorong‘i qalbiga go‘yo uchqun sohib kirdi, uning ko‘nglinigina emas, butun olamni yoritdi. (Kahhar, 1988: 304). “Kız da “Metin olun, Envercan.” dedi ve biraz durup ekledi: “Babanız bu dünyada dost kazanmış. Bakın bütün şehir, genci yaşlısı...” Bu sözler, Enver’in yalnız kalan kapkaranlık kalbine sanki kıvılcım saçtı, sadece onun gönlünü değil, bütün dünyayı **aydınlattı.**”

(6) *Qaysi qushni ko‘rsam sen deb xayol qilar edim, ammo sira o‘xshatolmasdim. Mana, aytgan vaqting keldi, nihoyat, seni topdim.* (Sultan, 2011: 135) “Hangi kuşu görsem sen diye hayal ederdim, ama asla benzetemezdim. İşte dediğin vakit **geldi**, nihayet seni **buldum.**”

3. Hareketin veya durumun içinde bulunulan zaman dilimine yakın bir noktada, konuşan tarafından görülmesiyle ifade edilmesini sağlar (Şaabdurahamanov vd., 1980: 353).

(7) *Chol o‘pkasini zo‘rg‘a tutib o‘rnidan turdi, inqillab-pishillab tushib ketdi. Anvar va Muhayyo jim qolishdi.* (Kahhar, 1988: 340) “Yaşlı adam, ağlamamak için kendini zor tuttu yerinden kalktı, inleye inleye aşağıya indi. Enver ve Muhayya **sessiz kaldılar.**”

(8) *Siz tomondagilar qarshi. Kelishdikmi? Qani, qaysi tomondagilar gap boshlaydi?* (Ahmad, 1986: 4) “Siz ön taraftakiler, karşı tarafsınız. Anlaştık mı? Haydi, hangi taraftakiler söze **başlıyor?**”

(9) *Cora : Mana, biz keldik. Hizmat-pizmating bo‘lsa aytaver.*

Gani : Samovarga o‘zing qara. Men qozonga qaray. (Ahmad, 1986: 22) “Cora: İşte, biz **geldik.** Hizmet mizmet edilecek bir şey olursa söyleyiver.

Gani : Semavere sen bak. Ben kazana bakayım.”

4. Hareketin ve durumun geçmişte gerçekleşmediğini, konuşanın düşüncesini oluşturan hareketi ifade eder. Burada hareket, şimdiki zamana işaret eder

(Kamalov vd., 1966: 289; Şaabdurahmanov vd., 1980: 366; Tursunov vd., 1992: 334).

(10) *Xo 'p bo 'ladi. Qani, **kettik**, -Gulchehra Nazirani qolidan ushlab hovliga olib tushdi. Shu mahal qayerdadir it huridi, tovuq qaqilladi.* (Umarbekov, 2013: 9)

“Tamam olur. Haydi **gidiyoruz**. Gülçehre Nazire’yi elinden tutup avluya çıktı. O sırada bir yerde köpek havladı, tavuk gıdıkladı.”

(11) *Tizzalarim haliyam qaltirab ketyapti. Ammo, opajon, bir falokatdan qutulib qoldik-da! Qani, **kettik**!* (Umarbekov, 2013: 164) “Dizlerim hâlâ titreyip duruyor.

Fakat ablacığım bir felaketten kurtulduk ya! Haydi **gidiyoruz**.”

(12) *İnsonlarga hayotlaridan rozilik tuyyg 'usini hadya etuvchi senmisan? deb so 'radi Ozod engashib. Biram nozik, biram hurkak gul ekansan-ku? **Bilmadim** – dedi Lola, bosh egib.* (Sultan, 2011: 133) “İnsanlara hayatlarından memnun olma duygusunu hediye eden sen misin? diye sordu Azad eğilip. Çok nazik, çok ürkek gülsün ya değil mi? **Bilmiyorum**, dedi Lale, başını eğip.”

5. Genellikle *-di*’li geçmiş zaman ile bildirilen iş, oluş ve hareketler bazen günler, aylar ya da yıllar öncesine ait olabilir. Ancak kastedilen zaman aralığı, uzak geçmişi değil, yakın geçmişi bildirir. Bu durumda hareketin arka arkaya gerçekleştiği dikkati çeker. Belirli bir zaman içinde gerçekleşen ancak tekrarlanmayan, durum ve hareketi bildirir (Kamalov vd., 1966: 288; Hacıyev, 1973: 136).

(13) *Yigit supa oldiga to 'xtab, xaltasini **qo 'ydi**, uzun, baquvvat qo 'llarini cholga cho 'zdi. Supaning chetiga omonatgina o 'tirib, boshini quyi **soldi**.* (Aybek, 1969:

3) “Delikanlı, oturağın önünde durup torbasını **koydu**, uzun kuvvetli ellerini ihtiyara **uzattı**. Oturağın kenarına emanet bir şekilde oturup, başını aşağıya **eğdi**.”

(14) *Qulog 'i eshitmaydiganlarga apparat **olib berdik**, bu bir. Tishi yoqlarga protez **qoydirib berdik**, bu ikki. Ko 'zi xira tortganlarni ko 'rikdan o 'tkazib,*

fransuzcha gardishli ko'zoynak qildirib berdik, bu uch. (Ahmad, 1986: 26)

“Kulağı duymayanlara işitme cihazı **aldık**, bu bir. Dişi olmayanlara protez **yaptırdık**, bu iki. Gözü az görenleri muayene ettirdik, Fransız camından gözlük **yaptırdık**, bu üç.”

(15) *Yig'i-sig'i ko'tarildi. Uning yon-verida tib xodimlari, o'rtoqlari turishgan edi, darrov chetga olib chiqib baland qabr toshining soyasiga o'tirg'izishdi; biri dori iskatib yelpidi, kimdir galsturgini yechib yoqasini ochib yubordi.* (Kahhar, 1988: 304) “Ağlama sesleri **yükseldi**. Yanındaki sağlık görevlileri ve arkadaşları duruyordu. Onu hemen kenara alarak yüksek mezar taşının gölgeliğine **oturtular**. Biri ona ilaç verirken bir başkası da kravatını çözüp yakasını **açtı**.”

6. Fiil kök veya gövdesine gelen *-di* biçim birimi, çokluk II. şahıs eki ile çekimlendiğinde saygı bildirir (Kemal, 1957: 396; Kamalov vd., 1966: 288). Siz hitap biçimi, Özbek Türklerinde gelenek haline geldiği için Özbek Türkçesinde günlük ve standart dilde de yaygınlık gösterir.

(16) *Yo'lchiboy aka, qayerga qochasiz, zerikmadingizmi yolg'iz? Yol'chining yuragi qattiq urib, quloqlari jarangladi, taraddut ichida to'xtadi, lekin orqasiga qaramadi.* (Aybek, 1969: 21) “Yolçı ağabey, nereye **kaçıyorsunuz**? Tek başına sıkılmadınız mı? Yolçı’nın kalbi hızlıca atıp, kulakları çınladı. Tereddüt içinde durdu ama arkasına bakmadı.”

(17) *Anvarjon aka, nega unaqa dedingiz? Nega xotinim dedingiz! Lekin bu bilan meni shuncha odamning oldida ammingizning oyog'i ostidan tortib oldingiz, boshingizga ko'tardingiz! Rahmat!* (Kahhar, 1988: 328) “Envercan ağabey, neden öyle **konuştunuz**? Neden karınız olduğumu **söylediniz**? Böylece beni, o kadar insanın önünde halanızın ayakları altından çekip alarak başınıza **taç ettiniz**. Teşekkür ederim.”

3.1.1.2. -gan Biçim Birimi

Özbek Türkçesinde -gan eki, fiil kök veya gövdesine gelerek zamir menşeli şahıs ekleri ile çekimlenir. Bu biçim birimin kullanımı en başta sıfat-fiil işlevinde görülür ve *Kutadgu Bilig* ve *Divan-ı Lügat-it-Türk* adlı eserlerde tanıklanır (Abdurahmanov vd., 2008: 238; Ercilasun, 2020: 224) Dolayısıyla ekin, sıfat-fiilden anlam zenginleşmesi sonucunda geçmiş zaman fonksiyonunda kullanımlarına daha sonraki dönem eserlerinde rastlanır. 13-14. yüzyıl eserlerinde -gan ekinin, geçmiş zaman fonksiyonunda kullanımı dikkat çeker. Özellikle kullanım sahası değerlendirildiğinde 14. yüzyıla kadar -gan+turur eki ile beraber çekimlendiği görülür. 15. yüzyıl ve sonrasında *Şecere-i Terakime* ve *Şecere-i Türk* adlı eserlerde kullanılan -turur eki ile kullanımı görülür.

Ulug' atalarimiz Turkistandin kelgan tururlar. (Şecere-i Terakime)

“Atalarımız Türkistan’dan gelmiştir.”

Padshahlıq atangdın senga meras qalg'an turur. (Şecere-i Türk)

“Padişahlık sana babandan miras kalmıştır” (Abdurahmanov vd., 2008: 238).

Tarihî eserlerde, sözcüğün son sesine göre -gan eki, -kan ve -qan biçimleriyle; -turur biçiminin ise *dur* // *durur* şekilleri ile görülür. Çağatay Türkçesinde -GAn ekine paralel bir -mIsh eki de mevcuttur (Abdurahmanov vd., 2008: 239). Bazı kaynaklarda -GAn ve -mIsh eklerini bir arada alarak bu iki yapının işlevselliğinin aynı olduğunu sadece ilerleyen süre zarfında eklerin bölgesel şekilde dağıldığı görüşünü savunan araştırmacılar da vardır (Şçerbak, 2019: 103).

Çağatay Türkçesine kadar sıfat-fiil işlevinde kullanımı yaygın olan -gan biçim biriminin, geçmiş zaman işlevindeki kullanımının artması ile dikkat çeker. Çağatay Türkçesinde düzenli olarak hem sıfat-fiil işlevinde hem de geçmiş zaman bildirme işlevinde olduğu görülür. Eckmann, -GAn ekli geçmiş zamanı, fiil kök veya gövdesi + -

GAn + şahıs zamirlerinin eklenmesiyle oluşan ve etkisi devam etmesine rağmen tamamlanmayan hareketlerin ifade edilmesini sağlayan yapı olarak açıklar (1988: 132). Ekin, almış olduğu ek fiil ile işlevselliği de zenginler. Eckmann, *-GAn + e(r) +miş/di* kullanımını dikkate alarak *+ermiş* yapısının öğrenilen geçmiş zamana işaret ettiğini belirtir. Bu kullanım, konuşanın şahsen bilmediği ve muhtemelen sonradan öğrenmiş olduğu harekete işaret eder. *+erdi* kullanımında ise geçmiş zamanın hikâyesi işlevi ile görüldüğünü belirtir. Burada da hareketin biraz önceki durumu aktarılırken ifade edildiğini bildirir (1988: 133). Boeschoten ise *-gan* ekini, geçmiş zamanda yakınlık veya uzaklık bildirmesi anlamı dışında yapılan iş, hareket veya oluşun halihazırda mevcut olduğu durumlar için kullanıldığına dikkat çekerek ekin duyulan geçmiş zaman şeklinde aktarıldığına işaret eder (Johanson, 1998: 367).

Özbek Türkçesinde, fiil kök ve gövdelerine gelen *-gan* sıfat-fiil ekinin şahıs ekleri ile çekimlenmesi ile oluşturulan yapı, duyulan geçmiş zamanı ve genellikle fiilin ifade ettiği hareketin sonradan duyulduğuna, fark edildiğine işaret eder. *-gan* ekinin çekimlenmesiyle oluşturulan zaman şekli, bazı Özbek gramerlerinde *uzoq o'tgan zamon* (uzak ötgen zaman) (Tursunov vd., 1992: 334; Sapeyev, 2009: 169) ve *tarixiy o'tgan zamon* (tarihiy ötgen zaman) (Kemal, 1957: 389; Kamalov vd., 1966: 289) şeklinde verilir. Bazı araştırmacılar ise, *-gan* biçim birimini duyulan/öğrenilen geçmiş zaman başlığı altında ele alır (Serebrennikov ve Gadjeva, 2018: 162).

Fiil konusunu her yönüyle inceleyen, fiil zamanları ile ilgili ise ayrı çalışma yapan Hacıyev, *-gan* biçim birimini, iki cümleyi karşılaştırarak uzak geçmişi ifade etmesinden ziyade hareketin geçmiş bir zaman diliminde yapılan fiil hareketini bildirdiğine dikkat çeker. *Uchinchi asrda yashagan* örneğini Türkiye Türkçesine aktarıldığında “Üçüncü yüzyılda yaşamış” olarak verirken *Majlis soat to'rtida bashlangan* örneğini “Toplantı saat dörtte başladı” olarak verilir (1973: 132). Böylelikle bu cümlelerde, fiil hareketinin

günümüzde devam etme durumu görülmezken geçmiş zamanda olduğu ancak *-di* biçim biriminin aksine konuşma anına göre daha uzak bir zamanda yapıldığı dikkati çeker.

Bu zaman kipinde konuşanın, dinleyene doğrudan gördüğü bir durumu aktarması söz konusu değildir. Dolayısıyla *-di* biçim birim ile yapılan geçmiş zamanı bildiren fiil hareketi *-gan* biçim birim yapısı ile verilmez çünkü *-gan* biçim birim ile verilen fiil hareketi nispeten uzak geçmiş zamana işaret eder (Hacıyev, 1973: 136). Bu biçim birimin fiil kök veya gövdesine gelen şahıs ekleri ile oluşturulan kip biçiminin olumsuzluğu, fiil kök veya gövdesine *-ma* ekinin veya *emas* ve *yoq* yapılarının eklenmesi ile yapılır (Kamalov vd., 1966: 289).

Özbek Türkçesinde, geçmiş zamanın olumlu şekli, fiil kök veya gövdesine *-gan* biçim biriminin eklenmesi ve zamir menşeli şahıs ekleriyle çekimlenmesi ile; olumsuz biçimi ise, fiil kök veya gövdesine *-ma* olumsuzluk ekine ve *-gan* biçim birimin eklenmesi ve zamir menşeli şahıs eklerinin çekimlenmesi ile yapılır:

Teklik/Çokluk	Teklik	Çokluk
I. Kişi	yoq-gan man/ yoq-ma-gan man	yoq-gan miz/ yoq-ma-gan miz
II. Kişi	yoq-gan san/ yoq-ma-gan san	yoq-gan siz/ yoq-ma-gan siz
III. Kişi	yoq-gan/ yoq-ma-gan	yoq-gan (lar)/ yoq-ma-gan (lar)

-gan biçim birim ile oluşturulan zaman eki, aşağıdaki anlamları bildirir:

1. *-gan* biçim biriminin eklendiği fiilin ifade ettiği hareket, konuşma anından önceki bir zaman dilimine işaret eder. Bu zaman dilimi, duruma göre iki şekilde görülür (Kamalov vd., 1966: 289; Hacıyev, 1973: 136).
 - a) Cümlede *-gan* biçim biriminin eklendiği fiilin ifade ettiği hareket, duruma göre yakın geçmişte yani belirli geçmiş zamanı bildirebilir. *Kecha* (dün), *o'tgan* (geçen)

ve *oldin* (önce/önceden) gibi zaman bildiren zarflar ile kullanıldığında yakın geçmişini bildirir.

(18) *Boyo 'qish ko 'p yaxshi odam edi; insofli, hamiyatli edi. Bir vaqtlar o 'rtada bordi-keldi bo 'lib turar edi. Dadang bu yerda ham, shahar hovlimizda ham bo 'lgan.* (Aybek, 1969: 3) “Zavallı, çok iyi insandı; insafli, onurlu biriydi. Bir zamanlar birbirimize gider gelirdik. Baban, buraya da şehirdeki avlumuza da **geldi.**”

(19) *Kecha opam yopib ketganlar. Ichida piyozligi ham bor.* (Umarbekov, 2013: 236) “Dün ablam yapıp **gitti.** İçinde soğanı da var.”

(20) *Men buni oldin ham eshitganman, – dedi Ozod, hayron qolib. Bu bir shoirning she 'ri edi.* (Sultan, 2011: 57) “Ben bunu önceden de **duymuştum,** dedi Azad şaşırarak. Bu bir şairin şiiriydi.”

b) *-gan* biçim biriminin eklendiği fiilin ifade ettiği hareket, yapılma zamanından daha uzun bir zamana yani belirsiz bir geçmiş zamana işaret edebilir.

(21) *Seldan keyin g 'o 'zalnı o 't bosgan, hasharot oralagan. Kolxozchilar juda shosib qolishibdi.* (Şaabdurahmanov vd., 1980: 352) “Selden sonra pamuklar otlanmış, haşere **basmış.** Çiftçiler, ne yapacağını bilememiş.”

(22) *Nimaga tushunmaysiz, oyi? Besh marta sovchi yuborish degan qonun qayerda yozilgan? Anvar aka Qashqadaryodan kelgan.* (Haşimov, 2001: 566) “Neden anlamıyorsunuz anne? Beş kez dünürücü gönderme kanunu nerede **yazılmış?** Enver ağabey Kaşkarderya'dan geldi.”

2. Olasılık, tahmin bildirir (Abdurahmanov vd., 2008: 239).

(23) *Ahmoq bo 'lma! Men senga bo 'ladigan savdoni aytib qo 'ya qolay! Sening peshanangga Muattar yozilgan. Muattarning peshanasiga sen yozilgansan!* (Kahhar, 1988: 316) “Ahmak olma. Ben sana kaderinin ne olduğunu söyleyeyim. Senin alnına Muattar **yazılmış.** Muattar'ın alnına da sen yazılmışsın.”

(24) *Yo 'q Anvarjon, qars ikki qoldan chikadi. Erka o'sganman deyapsiz, ehtimol o'rtaqlaringizga siz ham faqat o'rtaq bo'lgandirsiz. Ota-onasi erta o'stirgan bola ko'pincha xudbin bo'ladi...* (Kahhar, 1988: 326) “Hayır Enverciğim. Bir elin nesi var iki elin sesi var. Şımarık **yetişmişim** diyorsunuz. Muhtemelen arkadaşlarınıza siz de sadece bir arkadaş **olmuşsunuzdur**. Anne ve babası tarafından şımarık yetiştirilen çocuklar genellikle bencil olur...”

(25) *Hali uxlamovmiding? – dedi u zinadan enkayib chiqayotganida surilib ketgan ro'malini qayta o'rab. -Ko'rmaysizmi, chaqaloq tinchimayapti. O'zim itday charchaganman.* (Haşimov, 2001: 658) “Hâlâ uyumadın mı? dedi o merdivenden eğilerek çıkarken açılan başörtüsünü örterek: Görmüyor musun, bebek durmuyor. Ben de it gibi **yoruldum**.”

3. *-gan* biçim birimi ve şahıs ekleri ile oluşturulan geçmiş zamanın teklik ve çokluk III. şahsı *-dir* eki ile çekimlendiğinde iki anlamı ifade eder (Kamalov vd., 1966: 289; Tursunov vd., 1992: 335).

a) Fiilin ifade ettiği hareketin konuşma anından önce yapıldığı/yapılmadığı konusunda kesinlik bildirir (Kamalov vd., 1966: 289; Tursunov vd., 1992: 335).

(26) *Ziyoli: Hozir yangi va boshqa bir zamondir. Bu zamonga ilm va hunarsiz xalqni boyligi, yeri va asbobi kundan-kun qo'ldan qetgandek, axloq va obro'yi ham qo'ldan chiqar, hatto, dini ham zaif bo'lur. Buning uchun biz musulmonlarni o'qutmoqg'a sa'y qilmog'imiz lozimdur, vaholanki, dini sharifimiz har nav naflik ilm o'qumoqni beshikdan mozorigacha bizlarga farz qilgandir.* (Behbudiy, 1913: 43)

“Aydın: Şimdi yeni ve başka bir zamandayız. Bu zamanda bilimsiz ve işsiz halkın zenginliği, yeri ve varı yoğu günden güne elinden çıkar gibi ahlak ve itibarını da kaybeder hatta dini de zayıflar. Bunun için biz Müslümanların okumaya çalışması gerekir. Üstelik dinimiz, bize her türlü yararlı bilgiyi okumayı beşikten mezara kadar farz **kılmıştır**.”

(27) *Kindik qoni shunda to'kilgandir; bizning suyagimiz qotgan shu yerda.*

(Tursunov vd., 1992: 335) “Biz burada **doğduk**, göbek bağımız burada kesildi.”

b) Fiilde ifade edilen hareketin yapılıp/ yapılmadığı konusunda ihtimal ve belirsizlik bildirir (Kamalov vd., 1966: 289; Tursunov vd., 1992: 335).

(28) *Men, rostini aytsam, kelin ko'rgani ketyapman. Mashhur doktor Murad Ali deganini eshitgandirsiz?* (Kahhar, 1988: 348) “Ben, doğrusunu söylersem gelin görmeye gidiyorum. Ünlü Doktor Murat Ali’yi **duymuşsunuzdur.**”

(29) *Xolmatjon degan kishi... Yuraklaringiz shuv etib ketgandir...* (Niyaziy, 1918: 127) “Halmetcan denilen kişi... Yüreğiniz cız **etmiştir...**”

(30) *Endi boy ata, siz bizning vali nematimizsiz. Sizga har qancha xizmat qilsak ham oz! Lekin, biz shunchalik o'ylaganimiz yo'q edi! O'zingizning ichingizdagi kishi, albatta, yoq demas, xotin bo'lsa shundoq bechora kishi bilan noiloj turgandir.* (Niyaziy, 1918: 153) “Şimdi Bay Ata, siz bizim velinimetimizsiniz. Size ne kadar hizmet etsek de azdır! Ancak, bu kadar olacağını düşünmemiştik! Kendi içinizden biri, tabi ki yok demez. Kadın ise böyle zavallı biriyle çaresizlikten **yaşıyordur.**”

4. *-gan* biçim birimi ile yapılan geçmiş zamanın olumsuz şekli *-ma* veya *yoq* ile yapılabilir. *yoq* ile yapıldığında daha geniş bir zaman dilimini bildirir (Rahmatullayev, 2006: 176).

(31) *Domulla: O'z hovlingizda o'qutaturg'onsiz?*

Boy: Yo'q, yo'q. Men o'g'lumni o'qutmoqg'a o'ylaganim yo'q.

Domulla: Ajoyib, sabab nedurki, o'qutmaysuz? Vaholanki, o'qumoq qarz va ilm sababi izzati dunyo va sharofati oxiratdur (Behbudiy, 1913: 40) “Hoca: Kendi evinizde mi okutuyorsunuz?

Bey: Yok, yok. Ben oğlumu okutmayı düşünmedim.

Hoca: Çok tuhaf, neden okutmuyorsunuz? Oysaki okumak hem insan için bir borç hem de bu dünyanın itibarı, ahiretin şerefidir.”

(32) *Men hamma yahshi tilaklarga qo‘shilaman, shu bilan birga o‘zim ham kichkina bir tilakni aytmoqchiman. Men oila ko‘rganim yoq lekin ko‘p oilalarga razm solib bir fikrga keldim.* (Kahhar, 1988: 310) “Ben de bütün iyi dileklere katılıyorum. Ayrıca küçücük bir dileğim var. Ben **evlenmedim** ama pek çok aileyi inceleyerek bir fikir edindim.”

3.1.1.3.-(i)b Biçim Birimi

Fiil kök veya gövdesine gelen zamir menşeli şahıs ekleri ile çekimlenir. Özbek Türkçesinde tek biçimli olarak *-(i)b* biçiminde görülür. Konuşma anından hemen önce gerçekleşen veya gerçekleşmeyen iş, oluş ve kılışı anlatırken kullanılır. *-(i)b* eki ile çekimlenen geçmiş zaman yapısı genellikle konuşma anından kısa bir zaman önce başlayan ve biten olaylar için kullanılır (Şaabdurahmanov vd., 1980: 357; Tursunov vd., 1992: 337).

Çağatay Türkçesinde, yapının *-b+turur+men*, *-b+tur+men* ve *-b+men* biçimlerine rastlanır. *-b+turur+men* biçimi, daha çok 13. ve 14. yüzyıl eserlerinde görülür. *-b+tur+men* ya da *-b+dur+men* olarak karşılaşılan bu yapılar, 15-19. yüzyıllar arasında işlek olarak kullanılırken 14. yüzyılda Nevâî ve Munis gibi dönemin önemli temsilcilerinin eserlerinde daha fazla görüldüğü dikkati çeker (Abdurahmanov vd., 2008: 240).

Eckmann, bu yapıyı geçmiş zaman II başlığı altında ele alır. Fiil kök veya gövdesine + *-p* (*dur/ tur*) nadiren de *-p* (*durur/ turur*) + zamir menşeli şahıs ekleri olarak çekimlendiğini belirtir. Bu kullanımda genellikle hareket bitmiş ancak etkisi halen devam

eden bir durumdadır. Araştırmacı, bu nedenle *-p Dur* kullanımının şimdiki zaman ile aktarıldığını belirtir (1988: 140-141).

Özbek Türkçesinde, geçmiş zaman kullanımı *-(i)b* ile ifade edilmesine rağmen günümüzde tek biçim birime ulaştığı görülür. Çağatay Türkçesinde kullanılan *-b+turur+men*, *-b+tur+men* ve *-b+men* biçimleri birbirinden gelişen yapılardır. Başlangıçta *-b+turur+men* biçimini gördüğümüz yapı, *hozirgi-kelesi* (hazirgi-kelesi) zamana işaret eden *-ur* ekinin devam eden yıllarda düşerek *-b+tur+men* biçimli kullanımının yaygınlaşması ile yeni bir şekil alır. Sonuçta, I. ve II. şahıslarda *-tur* ekinin kullanımının tamamen düşmesi ve III. şahıslarda nadiren kullanılmasıyla beraber Özbek Türkçesinde mevcut olan *-b+men* biçimi işlek olarak kullanılır. Böylelikle geçmiş zaman bildiren *ol-ib+man* ifadesinin temelde *alib turur men* biçiminden geliştiği görülür (Abdurahmanov vd., 2008: 241).

Özbek Türkçesinde bu yapı, gramerlerde farklı adlarla verilir. Bazı araştırmacılar *o'tgan zamon hikoya shakli* başlığı altında ele alırken (Kamalov vd., 1966: 290; Tursunov vd., 1992: 337; Sapayev, 2009: 171), Kamalov, *-(i)b* ekini iki biçimde inceleyerek diğer araştırmacılardan ayrılır. *edi* yapısı ile çekimlenen yapıyı *o'tgan zamon hikoya fe'li* olarak; *-(i)b* tek biçimli kullanımını *o'tgan zamon eshitilganlik fe'li* adı altında inceler (1966: 291).

Geçmiş zamanın olumlu şekli, fiil kök veya gövdesine *-(i)b* biçim biriminin eklenmesi ve zamir menşeli şahıs ekleriyle çekimlenmesi ile; olumsuz biçimi ise, fiil kök veya gövdesine *-ma* olumsuzluk ekine ve *-b* biçim birimin eklenmesi ve zamir menşeli şahıs eklerinin çekimlenmesi ile yapılır:

Teklik/Çokluk	Teklik	Çokluk
I. Kişi	ol-ib man/ ol-ma-b man	ol-ib miz/ ol-ma-b miz
II. Kişi	ol-ib san/ ol-ma-b san	ol-ib siz/ ol-ma-b siz
III. Kişi	ol-ib-di/ ol-ma-b-di	ol-ib-di-(lar)/ ol-ma-b—di-(lar)

-(i)b biçim birimi ile oluşturulan zaman eki, aşağıdaki anlamları bildirir:

1. Hareketin yapılıp/yapılmadığına konuşanın tanık olmadığı, daha sonra haberdar olduğu durum aktarılırken kullanılır (Kamalov vd., 1966: 291; Hacıyev, 1973: 137; Abdurahmanov vd., 2008: 242).

(33) *Kecha fakultetga borgan edim, o‘qish boshlanmasdan studentlar paxtaga ketadi, degan gap **yuribdi**.* (Kahhar, 1988: 344) “Dün fakülteye gitmiştim. Ders olmadığı için öğrenciler pamuğa gidecek diye bir laf **yayılmış**.”

(34) *Butun shaharda duv gap! Nima deysan: “Solihboy xizmatkorini to‘y tomosho bilan uylantirib **qo‘yibdi**.* (Niyaziy, 1918: 135) “Bütün şehrin dilinde, Salih Bey hizmetçisini büyük bir düğün ile evlendirmiş **diyorlar**.”

(35) *G‘ofir: Gapir!*

Birov: Nima gap, nima bo‘ldi?

*Maston: Ayam... Ayam... Gülbahor... ayam o‘zini olmurutga **osib qo‘yibdi**.*

(Niyaziy, 1918: 145) “Gafir: Konuş!

Birisi: Ne oldu?

Mestan: Anne... Anne... Gülbahar... Anne, kendisini armut ağacına **asmış**.”

2. Fiilde ifade edilen hareketin bir başkasından duyulmadığını, konuşanın kendisinin sonradan fark ettiğini ifade eder (Kamalov vd., 1966: 291; Hacıyev vd., 1975: 480; Tursunov vd., 1992: 337).

- (36) *Bu qanday savdoki, umrimning yillarini suruvlarga **almashtiribman?***
(Sultan, 2011: 52) “Bu nasıl sevda ki, ömrümü sürülerle **değişmişim?**”
- (37) *Anchagacha indamay ketishdi. Xurshida yigitning ro‘paradagi oynachadan o‘ziga qarab qo‘yayotganini his qilar, ataylab ko‘chalarni tomosha qilib borar edi. Issiqqa **qolib ketibsiz**, dedi yigit orqaga burilib.* (Haşimov, 2001: 563) “Bir süre sessizce gittiler. Hurşide delikanlının önündeki küçük aynadan kendine baktığını hisseder, özellikle sokakları izleyerek giderdi. Sıcağa **kalmışsınız** dedi delikanlı arkasına dönüp.”
3. Fiil kök veya gövdesine gelen *-i(b)* eki *qo‘y-* yardımcı fiili ile çekimlendiğinde yapılan iş, hareket veya durumun sonradan duyulduğunu değil, bu durumun konuşma anındaki varlığını bildirir (Hacıyev, 1973: 138; Şaabdurahmanov vd., 1980: 355).
- (38) *Rahmat, davlatimizga, yetarli mashina berib **qo‘yibdi.*** (Şaabdurahmanov vd., 1980: 355) “Sağ olsun devletimiz, yeterince araba **verdi.**”
- (39) *Menga kompliment qilyapti, soplyak! Brilliantni sen sovg‘a qip **qo‘yibsanmi?** Ayol boshim bilan biznes qilyapman.* (Haşimov, 2001: 684) “Bana iltifat ediyor, sersem! Pırlantayı sen mi **hediye ettin?** Kadın başım ile iş yapıyorum.”
4. Yan cümlede verilen hareketin yüklemine *-ki* bağlacının kullanılmasıyla, ana cümledeki iş, hareket veya durumun yapıldığı andan itibaren devam ettiğini bildirir (Şaabdurahmanov vd., 1980: 355).
- (40) *Nimaga titraysan bolam?, - Ayta qalsang-chi. Ketibsanki, ikki ko‘zim eshikda, ana kelar deyman - yo‘q, mana kelar deyman yo‘q. Necha marta guzarga chiqib **keldim.*** (Aybek, 1969: 180) “Neden titriyorsun yavrum? Söylesene. Gittiğinden beri gözüm kapıda. İşte şimdi gelir diyorum yok, birazdan gelir diyorum yok. Kaç kez yola **çıktım.**”

5. *Tur-*, *o 'tir-*, *yot-*, *yur-* yardımcı fiilleri ile çekimlendiğinde bağlama göre şimdiki zamana işaret eder (Kemal, 1957: 402).

(41) *U krovatda yotibdi* “O yatakta **yatıyor**” (Kemal, 1957: 402).

6. Cümlelerin bağlamına göre fiilde ifade edilen iş ve hareketin konuşan tarafından görüldüğü, bilindiği zaman dilimine işaret eder. Kimi zaman *-di* ekli geçmiş zamanı ifade eden yapı, *-(i)b* ekli yapı ile de karşılanabilir (Hacıyev vd., 1975: 481).

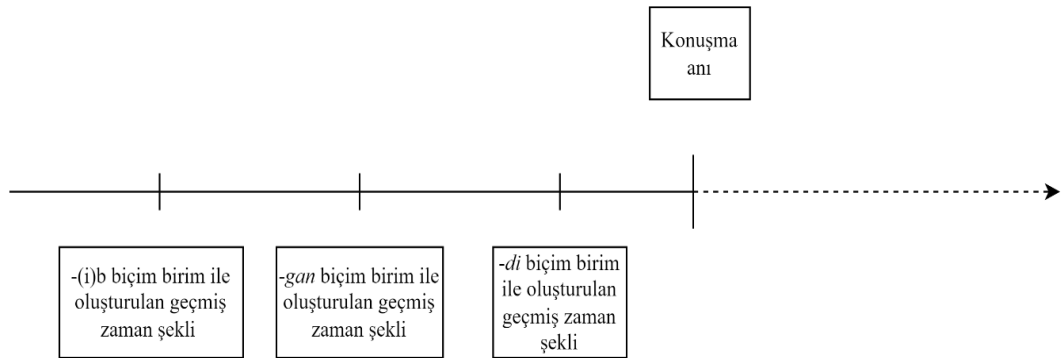
(42) *Siz nima deysiz, Anvarjon? – dedi Rahimjon. –Men ham shu... To 'g'rilikcha yurgan edik... -Nega bo'lmasa o'shanda Muhayyoxonni “xotini” debsiz?*

(Kahhar, 1988: 331) “Siz ne diyorsunuz Envercan, dedi Rahimcan... Ben de şöyle... Düzgünce yaşıyorduk. Neden o zaman Mühayya’ya karım **dediniz?**”

(43) *Xush **kelibsiz!** dedi Anvar “yana nima deyishim kerak” degan ohangda.*

(Kahhar, 1988: 353) “Hoş **geldiniz!** dedi Enver “Şimdi ne demem gerek” anlamında bir tonlamayla.”

Fiilin kök veya gövdesine eklenip şahıs ekleri ile çekimlenmesiyle geçmiş zamanı ifade eden *-di*, *-gan* ve *-(i)b* biçim birimlerinin, zaman çizelgesinde işaretlediği zaman aşağıdaki gibi verilebilir:

3.1.1.4. edi Yapısı

Eski Türkçede *i-* ek fiili, geniş zaman çekimindeki *er-* yardımcı fiili ile geniş zaman gösteren *-ür* ekinin kaynaşması sonucu oluşur (Korkmaz, 2014: 620). Erdal, *er-* fiilinin bütün çekimleri olan düzenli bir sistemi olduğunu belirtir ve geniş zaman çekimli *erür* yapısının Orhun yazıtlarında nadir görüldüğüne işaret eder (2004: 322). Clauson *er-* ek fiilini *ol-* anlamında verir. Ancak *ol-* fiilinin tek başına kullanılmayacağını belirtir ve genellikle sıfat-fiiller ile birlikte kullanıldığına dikkat çeker (1972: 193). Tekin ise, cümlede bir fiil sıfat öbeğine dönüştüğünde *er-* ek fiilinin bu durumda yerini *bol-* fiiline bıraktığını ifade eder (2003: 192).

Çağatay Türkçesinde bu ek fiil, *-er* ya da *-e* biçimiyle görülür. 14. yüzyıl sonlarına kadar *-er* biçimi ile 15. yüzyıl başları ve sonraki devirlerde hem *-er* biçimi hem de *-e* biçiminin kullanımı dikkati çeker. Zamanla *-er* ya da *-e* biçimi geçmiş zamanı bildiren eklerden *-di* eki ile çekimlenmesi sonucu *edi* olarak karşımıza çıkar. 13. ve 14. yüzyıl Çağatay Türkçesi eserlerinde, *-mish+erdi*, *-di+erdi*, *-duq+erdi*, *-g'an+erdi*, *-b+turur+erdi* / *-b+dur+erdi* / *-b+erdi*, *-a+turur+erdi* / *-a+dur+erdi* / *-a+erdi*, *-r+erdi* (*mas+erdi*), *-g'ay+erdi* biçimlerinin kullanımları görülür. Bu çekimler dışında yardımcı fiile eklenerek de oluşan *almış erdim*, *alduq erdim*, *alg'an erdim*, *alur erdim* (*almas erdim*), *alg'ay erdim*, *alıb turur erdim*, *alıbdur erdim*, *alıb erdim*, *ala turur erdim*, *aladur erdim*, *ala erdim* gibi *edi* yapısının kullanımları vardır. Bu yapılarda dikkat çekici nokta, *-di erdi* biçiminin tekil birinci ve ikinci kişi şahıs ekleriyle çekimlendiğinde sürekli ana fiile eklenmesidir. Çokluk üçüncü kişi şahıs eki aldığı anda *-lar* çokluk eki sıklıkla yardımcı fiile eklenirken ana fiile eklenme durumu nadirdir (Abdurahmanov vd., 2008: 243).

Özbek Türkçesinde, *edi* yapısı, *edi < erdi // erti* gelişimi görülür ve bu ek fiil, çeşitli zaman yapılarına eklenerek farklı anlamlar bildirir (Hacıyev, 1970: 15). *Edi*

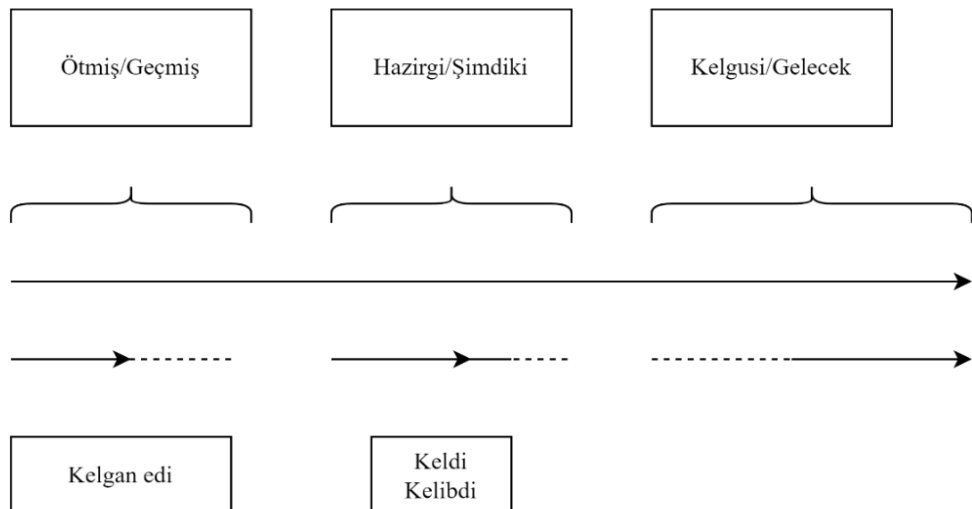
analitik biçim ile oluşan bu geçmiş zamanı, diğer yapılardan ayıran en önemli özellik, yapılan ya da yapılmayan iş, hareket ve durumun şimdiki zamana işaret etmiyor oluşudur.

Edi yapısı, *-gan*, *-ib*, *-yotgan*, *-yotib*, *-moqda*, *-ar* ve *-guvchi* ekleri ile birlikte gelip şahıs ekleriyle çekimlenir.

3.1.1.4.1. -gan edi Yapısı

Eski Türkçede, *-gan edi* biçimine paralel, *-miş* ekli geçmiş zamana biçimine eklenen *ar-* ek fiili mevcuttur. Bu yapı, *ar-* ek fiilinin *-miş* ekli geçmiş zaman biçiminin eklenmesi ile kurulur. Bu yapıyı Tekin, uzak geçmiş zaman başlığı altında verir ve geçmişte meydana gelen bir eylemden önceki eylemi anlatmak için kullanıldığını ifade eder (2003: 191).

Çağatay Türkçesi döneminde *-gan edi* biçimi, 13. ve 14. yüzyılda görülmeye başlar ancak o dönem kullanımı, Özbek Türkçesine göre daha azdır. Özbek Türkçesindeki kullanımını 19. yüzyılda artmaya başlayan ek, anlamı ve görevleri açısından *-mish+erdi* biçimi ile paralel kullanılır. Bu geçmiş zaman bildiren yapı, fiilin kök veya gövdesine eklenen, *-di* ve *-(i)b* biçim birimleri göre daha uzak bir geçmiş zamana işaret eder. Bu yapı, zaman çizgisinde şu şekilde gösterilir (Hacıyev, 1973: 135):

Tablo 6. Hacıyev Zaman Temsili

-gan edi ile oluşturulan şekil aşağıdaki anlamları bildirir:

1. Hareketin konuşma anında değil, daha önceki bir zamanda yapılp, yapılmadığı hakkında bilgi verir. Genellikle uzak zamanı bildirir (Hacıyev vd., 1975: 482; Şaabdurahamanov vd., 1980: 356).

(44) *Meni ham naqd o'lim changalidan yulib olgan edilar. Dunyoda shifokorlardan ham insanroq inson bormikin!* (Kahhar, 1988: 305) “Beni de ölümün kucağından **almışlardı**. Dünyada doktorlardan daha adam gibi adam var mıdır ki?”

(45) *Anvar Muattarning internatda o'qiganini, keyin çet tillar institutiga ketganini bilar, lekin ko'rganida hech qachon e'tibor qilmagan edi.* (Kahhar, 1988: 317) “Enver Muatter’in yatılı okulda okuduğunu, daha sonra yabancı dil enstitüsüne gittiğini bildi, ancak gördüğünde hiç **dikkat etmemişti**.”

(46) *Shunaqa derdi-yu, hayotida qandaydir o'zgarish ro'y berishini kutib yurardi. Shunaqa o'zgarish to'rtinchi iyun kuni bo'ldi. Shu kuni u o'n to'qqiz yoshga to'lgan edi.* (Haşimov, 2001: 562) “Öyle derdi, hayatının ne zaman değişime uğrayacağını bekleyip dururdu. Böyle değişim haziranın dördüncü günü gerçekleşti. O gün o on dokuz yaşına **girmişti**.”

2. -gan edi ile verilen yapı durum bildiriyorsa, bu durumun şu anda da devam ettiğine işaret edilir (Şaabdurahamanov vd., 1980: 356)

(47) *Anvar suvni olib ikki-üch xo'pladi. Kimdir uning yelkasi osha shishadan suv quyib stakanni to'ldirdi. Anvar orqasiga qarab bir qo'lida galstuk, bir qo'lida shisha tutib turgan nozikkina qizni ko'rdi. Uning qovoqlari yig'idan shishgan, qizargan edi.* (Kahhar, 1988: 304) “Enver, suyu alıp iki üç yudum içti. Birisi onun omzunun üzerinden, şişedeki suyu bardağına doldurdu. Enver, arkasına bakıp bir

elinde kravat bir elinde şişe tutan zarif bir kız gördü. Onun göz kapakları ağlamaktan **şişmiş ve kızarmıştı.**”

(48) *Ona shoshib mis barkashni tutdi. Gulorning ko‘zlari dahshatli ravishda yonib, yuzi, lablari ko‘kimtir tusga kirgan edi.* (Aybek, 1969: 170) “Annesi aceleyle bakır kabı tuttu. Gülnar’ın gözleri korkunç bir şekilde yanıp, yüzü ve dudakları mavimsi bir renge **dönüşmüştü.**”

3. -di ekli geçmiş zaman bildiren yapıya yakın bir anlamda kullanılır (Kemal, 1957: 400).

(49) *Ulardan biri oq podsohning “oliy irodasi”ni tushuntirish uchun titroq lablari bilan so‘zlashga urindi. Ammo ezilgan xalq bu yerga so‘z tinglah uchun kelmagan edi.* (Aybek, 1969: 187) “Onlardan biri ak padişahın “yüce iradesi”ni anlatmak için titreyen dudaklarıyla konuşmaya niyetlendi. Fakat ezilen halk buraya söz dinlemek için **gelmemişti.**”

(50) *“Devonbegi” mahallasiga qayrilib, bu yerda bir tashlandik hovliga kirishdi. Bir tomoni bosib qolgan kulbaga Yo‘lchini ohista yotqizishdi: “Inim, qalaysan, suv beraymi?” Qoratayning savoliga hech qanday javob ishorasi bo‘lmadi, Yo‘lchi o‘lgan edi.* (Aybek, 1969: 189) “Divanbeyi mahallesinden dönüp burada terk edilmiş bir avluya girdiler. Bir tarafı çökmüş olan kulübeye Yolçı’yı, sessizce yatırdılar. “Kardeşim, nasılsın, su vereyim mi? Karatay’ın sorusuna hiçbir cevap işareti olmadı. Yolçı **ölmüştü.**”

4. Konuşma anından önce olan belirsiz bir zamanı bildirir. Genellikle net olmayan durumlar hakkında tahmin, varsayım bildirir (Tursunov vd, 1992: 337).

(51) *Siz bilmaysiz, aytsam balki ishonmassiz... Vaqtida bu xotin o‘zining jinoyatini mening o‘limim bilan yo‘pmoqchi bo‘lgan edi.* (Kahhar, 1988: 320) “Siz bilmiyorsunuz, söylesem belki inanmazsınız... Zamanında bu kadın, kendi cinayetini benim ölümüm üzerinden **kapatmak istemişti.**”

(52) *Men ham bir vaqtlar shu sho‘ring qurg‘ularni boyning darvozasidan urib haydagan, quvlab solgan edim! Ularning dardu hasratini tushunmagan, sezmagani edim!* (Niyaziy, 1918: 181) “Ben de bir zamanlar bu zavallıları beyin kapısından döverek kovmuş, defetmiştim! Onların derdini, sıkıntısını anlamamış ve sezmemiştim!”

Edi yapısındaki *e-*, vurgusuz ve dar olduğu için genellikle konuşma dilinde düşer ve *-gandi* < *-gan edi* gelişimi gerçekleşir. Bu durum, yazı dilinde ve bazı edebî eserlerde de görülür.

(53) *Tabib: Rahmatli otamiz juda katta tabib edilar, U kishining kitoblari menga meros qolgandi. Shularni ko‘p o‘qib amirning tabibi bo‘ldim.* (Fıtrat, 2000: 131) “Tabip: Rahmetli babamız büyük, saygıdeğer bir tabipti. Onun kitapları bana miras kalmıştı. Bunları çok okuyup emirin tabibi oldum.”

(54) *Buni yosh qiz vaqtimda, hu, mundan qancha yil ilgari, oyim sotib olib bergandi, - madorsizlanib yig‘i aralash so‘zladi Gulnor, - shundan buyon har vaqt taqdim. Endi, sizga topshiraman, taqib yuring, keyin... Agar akangiz chiksa, unga bering, yonida saqlasin...* (Aybek, 1969: 161) “Bunu genç kızken bundan bilmem kaç yıl önce annem almıştı. Gülnar, halsizleşerek ağlamaklı söyledi: O zamandan bu zamana kadar her zaman taktım. Şimdi size teslim ediyorum, takın, sonra... Eğer ağabeyinizi görürseniz ona verin, yanında taşıyın...”

3.1.1.4.2.-(i)b edi Yapısı

Çağatay Türkçesinde *b+turur+ erdi*, *-b+dur+erdi*, *-b+erdi* biçimleri olmak üzere üç şekilde görülür (Abdurahmanov vd., 2008: 248). Bu şekillerin de kullanımlarına 13. ve 14. yüzyıl eserlerinde rastlanır. Çağatay Türkçesindeki *-mish+erdi* ve *-gan+erdi* geçmiş zaman ekleri ile aynı grup altında incelenir. Bu yapı, Kononov tarafından

предпроедшее время (old ötgen zaman) (1960: 224), Gulamov ve Usmanov tarafından ise, *o'tgan zamon hikoya fe'li* (ötgen zaman hikâye fiili) başlığı altında incelenir (Hacıyev, 1973: 144). Bu ekin kullanım alanları şu şekildedir:

1. Hareketin çok eski zamanda gerçekleştiğini bildirir. Bu biçim *-gan edi* ile aynı paralel şekilde kullanılır. Bu nedenle hareketin çok önceden olduğu verilirken hem *-gan edi* hem de *-i(b) edi* yapıları verilebilir (Hacıyev vd., 1975: 488).

(55) *Men ham tepato 'nimni teskari kiyib olib, ajab qildim, shaylandim. Ustimga kelib meni **kuydirib edi**, men ham uni kuydirib kulparcha qildim.* (Niyaziy, 1918: 125) “Ben de sinirlendim çok iyi yaptım, hazırlandım. Üzerime gelip beni **sinirlendirmişti**, ben de onu yakıp küle çevirdim.”

2. *-i(b) eki edi* yapısı ile çekimlendiğinde hareketin yapıp, yapılmadığı hatırlatılır veya hareket hikâye biçiminde anlatılabilir (Kamalov vd. 1966: 290; Tursunov vd., 1992: 337).

(56) *Ziyoli: Yo 'q, men asli boshqa ish uchun **kelib edim** va lekin ilm bahsining ustidan chiqib qoldim. Ushbu sababli muddaoni tabdil qilib, ilm to 'g'risidan sizga bayon qilmoqni qasd etdim.* (Behbudiy, 1913: 43) “Aydın: Hayır, aslında ben başka bir iş için **gelmiştim** ama bilim bahsi üstüne gelmişim. Bu yüzden amacı değiştirip, bilim hakkında size bilgi vermeyi uygun gördüm.”

(57) *Arzaning bir yeriga zakotchining oti tushar ekan, necha qayta so 'rasa ham bilmadim, undan keyin afti-basharasini **uqdirib edim**, tasmollab bittasining otini yozdi, chog'i. “Endi keta bering, arzani o 'zim topshiraman”, dedi.* (Kadiriy, 1967: 63) “Dilekçenin bir tarafına zekâtı verenin adı yazılırmış, ne kadar sorduysa da bilemedim, ondan sonra dış görünüşünü **tarif etmiştim**, muhtemelen o vakit birinin adını yazdı. “Şimdi gidin, dilekçeyi ben teslim ederim” dedi.”

Edi yapısındaki *e-*, vurgusuz ve dar olduğu için genellikle konuşma dilinde düşer. *-ib edi* biçimindeki *e-* ek fiilindeki *e*'nin konuşma dilinde düştüğü ve *-uvdi* < *-ib edi* gelişiminin olduğu görülür (Hacıyev, 1970: 79).

(58) *O'zi kechagina qirdan qaytuvdi.* (Umarbekov, 2013: 18) “Kendisi daha dün tarladan **dönmüştü.**”

(59) *Boy: Xolmat!*

Xolmat: Ha, labbay aka!

Boy: G'ofirni ko'rdingmi?

Xolmat: Boya shu o'rtada o'ralashib yuruvdi, falakat! Bir zumda yo'qolib qolibti! (Niyaziy, 1918: 148) “Bey: Halmet!

Halmet: Buyrun ağam!

Bey: Gafur'u gördün mü?

Halmet: Az önce burada **dolaşp duruyordu**, uğursuz! Bir anda ortadan kaybolmuş.”

3.1.1.4.3. -yotgan edi ve -yotib edi Yapısı

Özbek dil bilimcileri arasında *-yotgan edi* biçimi hakkında fikir birliğine varılmadığı dikkati çeker. Bazı eserlerde, geçmiş zaman bildiren bir yapı olarak incelenmediği görülür. Mirzayev, Usmanov ve Rasulov, *o'tgan-hozirgi zamon fe'li* başlığı altında inceler (Hacıyev, 1973: 146). Anlam açısından aynı olan bir fiilin ifade ettiği hareket hem *-yotgan edi* yapısı ile hem de *-yotib edi* yapısı ile verilebilir (Hacıyev, 1973: 148).

1. Hareketin, geçmişte bir zaman diliminde yapılmakta olduğunu (bitmediğini ve devam eden bir hareket olduğunu) bildirir (Hacıyev vd., 1970: 70; Şaabdurahmanov vd., 1980: 358).

(60) *Maktabga ketayotganimda, dadamlar bilan xayrlasha olmadim, **uxlab yotgan edilar.*** (Umarbekov, 2013: 49) “Okula giderken babamlarla vedalaşamadım, **uyuyorlardı.**”

2. *-yotgan edi* biçimi ile verilen hareket ile ilgili olan başka bir hareket ve durumun da bulunduğu bir ilgi bildirir. Bu durumda, hareketin gerçekleşmesi çok önceki bir zamanda değil, konuşma anında olabilir. Bu açıdan işlevi *-yap* şimdiki zaman eki ile birbirinin yerine kullanılabilir. Bu durum, bağlamdan anlaşılabilir (Hacıyev, 1970: 71-72).

(61) *Avval sevindi, keyin hayron bo'ldi. Tinchlikmi?*

- Sizni **kutayotgan edim**, - dedi Komil uni chetga tortib. (Umarbekov, 2013: 129)

“Önce sevindi, daha sonra şaşırdı. Hayır mı?

- Sizi **bekliyordum**, dedi Kâmil, onu kenara çekip.”

(62) *Nahotki ko'rmadingiz mashinani? Buning ustiga, tez **kelayotgan edik**, dedi mashinadan tushgan ikkinchi yigit.* (Umarbekov, 2013: 164) “Nasıl oldu da arabayı görmediniz? Bunun üstüne hızlı **geliyorduk**, dedi arabadan inen ikinci delikanlı.”

-yotgan edi ve *-yotib edi* arasındaki fark ise, *-yotib edi* yapısındaki *edi* yapısının, *e-* ünlüsünü vurgusuz ve dar olduğu için genellikle konuşma dilinde düşmesi ve *-yotuvdi* < *-yotib edi* biçiminin de olmasıdır. Bu kullanım, aynı zamanda yazı dilinde de görülür (Hacıyev, 1973: 148).

(63) *Men kirganda qiziq bir narsani hikoya **qilayotuvdingiz.*** (Hacıyev, 1973: 149) “Ben girdiğimde ilginç bir şeyi **anlatıyordunuz.**”

(64) *Nasiba juda hijolatli ahvolda qoldi. – Shundoq o'tib **ketayotuvdim**, dedi ovozi zo'rg'a chiqib.* (Haşimov, 2001: 678) “Nesibe zor durumda kaldı. Öylesine buradan **geçiyordum**, dedi sesi zar zor çıkıp.”

3.1.1.4.4. -moqda edi Yapısı

-moqda edi ile yapılan şekil -yotgan edi de olduğu gibi geçmişte bir zaman diliminde devam etmekte olan, bitmeyen bir hareketi ifade etmek ve aynı zamanda ilgi bildirmek için kullanılır. Bu biçim, hareketin özelliğini bildirmesi açısından -yotgan edi ve -yap ekleriyle yapılan biçime işlevsel açıdan benzer (Hacıyev, 1973: 149; Tursunov vd., 1992: 340).

(65) *Qop-qora is bosgan shipidan qamishlar osilib yotardi. Qamalgan tutun juda sekin taralmoqda edi. Yo 'lchi nafasini rostlash uchun, eshikka chikdi.* (Aybek, 1969: 58) “Kapkara is kaplamış olan tavandan, kamışlar sallanıyordu. Sıkışan tütün, çok yavaş yayılıyordu. Yolçı, nefes almak için kapıya çıktı.”

(66) *U katta o 'g'lini imo bilan onasining yoniga, ayvonga chikardi. Kichiklari esa tancha atrofida birin-sirin cho 'zilishib uxlab qolishdi. Faqat, bittasigina qora ko 'zlariga kirgan uyquni kipriklari bilan quvmoqda edi.* (Aybek, 1969: 119) “O, büyük oğlunu ima ile annesinin yanına, eyvana çıkardı. Küçükleri ise, sobanın etrafında bir bir uzanıp uyuya kaldılar. Sadece, bir tanesi, kara gözlerine giren uykuyu kirpikleri ile dağıtıyordu.”

(67) *“Olmozor”da, politsiya mahkamasining hovlisi oldida, xalq qalin to 'plangan edi. Yana tevarakdan odamlar to 'xtovsiz ravishda bu yerga oqmoqda edi. Aksari eski-tuski paranji-chanchvonga o 'ralgan ayollar.* (Aybek, 1969: 186) “Almazar, mahkeme kapısının önünde, insanlar kalabalık şekilde toplanmıştı. Yine etraftaki insanlar, durmadan bu yere doğru geliyordu. Özellikle eski püskü çarşaf giymiş kadınlar...”

-moqda ile yapılan bu biçim, edebî dile özgüdür ve konuşma dilinde kullanılmaz. (Hacıyev, 1973: 150).

İncelenen *-yotgan edi*, *-yotib edi* ve *-moqda edi* ile çekimlenen yapılarda süreklilik anlamı görülür. Yapılan hareketin zamanı ifadesi açısından *-yap* ekinin işlevleri ile örtüşür. Belirli bir süreçte meydana gelen iş, oluş veya hareketlerin devamlılığına işaret eder. Burada sözü edilen hareket, kimi zaman alışkanlık veya tekrar eden olayları ifade ederken kimi zaman da sadece bir kereliğe mahsus süregelen bir hareket olabilir.

3.1.1.4.5. -(a)r edi (-mas edi) Yapısı

-(a)r edi biçim birimi, tarihî bir yapı olma özelliği taşıırken aynı zamanda Özbek Türkçesinde, en çok kullanılan yapılar arasındadır (Hacıyev, 1970: 86). Eski dönemlerden beri kullanılmasına rağmen yapının işlevleri hakkında Özbek dil bilimcileri arasında fikir ayrılığı görülür. C. Corayeva, bu biçimin işlevini geçmişte belli bir zaman içinde zaman zaman tekrarlanan fiilin ifade ettiği hareket olarak açıklar. Hacıyev ise, *-(a)r edi* yapısının kendi işlevinin tekrar anlamı katmadığını belirtir. Buradaki tekrar anlamını, bağlamda geçen başka bir sözcükle veya fiilde bildirilen hareketin özelliğine göre anlaşılabilceğini ifade eder (Hacıyev, 1970: 90).

1. Hareketin, geçmişte bir zaman diliminde bitmediğini, yapılmaya devam edildiğini bildirir. Hareketin, geçmişte sürekli yapıldığını/yapılmadığını, bu durumun mevcut zamanda geçerliliğini koruduğunu bildirir (Hacıyev, 1973: 150; Şaabdurahmanov vd., 1980: 359).

(68) *Uning kunchiligi kundan-kun avjiga **chiqar edi***. (Kahhar, 1988: 311) “Onun kıskançlığı günden güne artmaya **devam ederdi**.”

(69) *Umri boricha Sibir va bandg’a va qiyomatg’a jahannamg’a **qolmas edi***. *Agarda bular ichkilik ichmasa edi, dunyo va oxiratda ilalabad azob va mehnatda **qolmas edi***. (Behbudiy, 1913: 49) “Ömür boyu Sibiry’a da tutsak ve kıyamette

cehenneme **gitmezdi**. Eğer bunlar içki içmeselerdi dünya ve ahirette ilelebet azaba ve eziyete **kalmazlardı**.”

(70) *Men uch kunlik umrimni tinchgina yotib o'tkazmoqchi bo'lmasa edim, shularning birortasi bo'lmas edi.* (Fıtrat, 2000: 34) “Ben üç günlük ömrümü sakince geçirmemiş olsaydım, bunların bir tanesi **olmazdı**.”

2. Geçmişte belli bir zamanda yapılmakta olan hareketi ifade etmek için kullanılır (Hacıyev, 1970: 94).

(71) *Maxdum, oilasini ham kiyim-kechak vajidan o'zi kabi tutar edi.* (Kadiri, 1967: 17) “Mahdum, ailesini de kılık-kıyafet açısından kendi ile bir **tutardı**.”

(72) *Turkistonning har go'shasida podshoh hokimiyati bunday mahkamalarga suyalar edi. Politsiya mahkamasi oldidan o'tarkan, har kimni titroq bosar, uning jabrini, dahshatini xalq har kun, har soat, har minut totib tutar edi.* (Aybek, 1969: 185) “Türkistan’ın her köşesinde padişahın hakimiyeti, böyle idarelere dayanırdı. Emniyetin önünden geçerken herkes korkudan titrer, onun baskısını, zulmünü halk, her gün, her saat hatta her dakika **tadardı**.”

3. *-ar edi* biçimi, geçmişte yapılan bir hareketi bildirirken *hozirgi-kelasi* (şimdiki-gelecek) zamana işaret eder (Hacıyev vd., 1975: 495; Abdurahmanov vd., 2008: 259).

(73) *Ruzvon, eshik panasiga yashirinib, bir oz javobsiz turdi va bir-ikki tomoq qirib qo'ydi: Uch kundan beri mirzo Anvar otlig' yigit bizning mehmonxonada yotib turar edi, aylanay...* (Kadiri, 1967: 218) “Ruzvan, kapının arkasına saklanıp, bir süre cevapsız durdu ve bir iki kez boğazını temizleyip: Üç günden beri Enver Mirza adlı delikanlı, bizim misafirhanemizde **kalıyor**, kurban olayım...”

(74) *Xotin-xalaj, bola-chaqa orasida o'tirishni yoqtirmagan Salimboyvachcha haligi bog'dan endigina kelib, supada chiroqqa yaqin yonboshlab, tunov kun*

kechasi majlis qilgan mehmonlar qoldirib ketgan musulmoncha gazetalarga ko'z yugurib o'tirar edi. (Aybek, 1969: 166) “Kadınlar, çocuklar ve bebekler arasında oturmayı sevmeyen Selim Bey, bahçeden şimdi gelip, sekide ışığa yakın bir yere yan yatıp, dün akşam sohbeta gelen misafirlerin bıraktığı Müslüman gazetelerine göz **gezdiriyordu.**”

4. *-ar edi* yapısı ile fiilde bildirilen hareket, konuşanın tanık olduğu ve konuşma anında gerçekleşen bir hareket ise, *aniq hozirgi* (şimdiki) zamanı bildirebilir (Hacıyev, 1970: 94).

(75) *Etigi, shimi, kalta kamzuli eski bo'lsa ham, lekin hali unchalik to'zimagan edi. Uning ko'zlarida, yuzida va butun harakatlarida sokinlik, jiddiyat va kuch yaqqol sezilib turar edi.* (Aybek, 1969: 174) “Çizmesi, pantolonu, kısa kemzulu¹² eski olsa da henüz o kadar da yıpranmamıştı. Onun gözlerinde, yüzünde ve bütün davranışlarında sakinlik, ciddiyet ve güç apaçık **seziliyordu.**”

Edi yapısındaki *e-*, vurgusuz ve dar olduğu için genellikle konuşma dilinde düştüğü görülür. Bu yapı, konuşma dilinde ve yazı dilinde *-ardi* < *-ar edi* gelişimi sonucu *-ardi* olarak telaffuz edilir.

(76) *Ziyoli: Ilm va tarbiyasiz bolalarni(ng) oqibati shuldir. Agarda bularni otasi o'qutsa edi, bu jinoyat va padarkushlik alardan sodir bo'lmas va bular ichkilikni bo'yla ichmasdi, xun beg'ayri haqqin qilmas edi.* (Behbudiy, 1913: 49) “Aydın: Bilimsiz ve eğitimsiz çocukların sonu budur. Eğer bunları, babaları okutsaydı, bu cinayet ve baba katiliği meydana gelmez ve bunlar içkiyi böyle **içmezdi.** Başkasının hakkını almaz idi.”

¹² Dize kadar uzun olan ceket.

3.1.1.4.6. -guvchi edi Yapısı

-*guvchi edi* ile yapılan şekil, az da olsa konuşma dilinde ve yazı dilinde kullanılır. – Bazı işlevlerinin paralellik göstermesi açısından *-(a)r+edi* biçimli geçmiş zaman yapısı ile birbirlerinin yerine kullanılma durumu vardır. Bu yer değiştirme hali *-guvchi edi* yapısının daha az kullanılmasına neden olmuştur (Hacıyev, 1973: 154).

-*guvchi edi* yapısı ile oluşturulan şekil aşağıdaki anlamları bildirir:

1. Konuşanın, her zaman yaptığı hareketi ifade eder (Hacıyev, 1973: 154).

(77) *Mahdum o'z ishida qancha pishiq bo'lsa ham, lekin do'st bilan dushmani ajrata olmas, yana to'g'risi – necha yillik adovatlarni ikki og'iz shirin so'z yoqi besh pullik manfaat evaziga unutib yuborguvchi edi.* (Kadiriy, 1967: 35)
“Mahdum, kendi işinde ne kadar usta olsa da ama dost ile düşmanı ayıramaz; daha doğrusu kaç yıllık husumeti, iki güzel söz ile ya da iki kuruşluk menfaat uğruna **unuturdu.**”

(78) *U buvisining odatlarini o'ylab ko'rganda, ko'pi unga yoqardi. Faqatgina bittasi Quadratning ham, onasining ham g'ashini keltirguvchi edi.* (Hacıyev, 1970: 136)
“O, ninesinin alışkanlıklarını düşündüğünde çoğu onun hoşuna giderdi. Sadece bir tanesi Kudret'in de annesinin de canını **sıkardı.**”

2. Konuşanın yaptığı hareketi, alışkanlık haline getirdiğini bildirir (Hacıyev, 1973: 154).

(79) *Mulla Abdurahmon ham valine'mati bo'lgan Anvarning rioyasini unutayozdi. Chunku mazkur ikki muftining ta'sirlari kuchli bo'lishi ustiga, o'zi ham ularga moyil, hatto bu kamsitishlardan lazzat olguvchi edi.* (Kadiriy, 1967: 156)
“Abdurrahman molla da velinimeti olan Enver'in hürmetini unutuverdi. Çünkü adı geçen iki müftünün etkisinin güçlü olmasının yanında, kendi de onlara meyilliydi, hatta bu küçümsemelerden haz **alırdı.**”

3.1.1.5. ekan Yapısı

Özbek dil bilimcileri arasında, *ekan* yapısının fiilde bildirdiği hareketin işlevi üzerine fikir birliğine varılmadığı görülür. Gulamov ve Kononov, fiil kök veya gövdesine eklenen *ekan* yapısına, *-gan* ve *-r* eklerinin eklenmesi yoluyla oluşan yapının, şart kipini bildirdiğine işaret eder (Kononov, 1960: 272-276). Hacıyev ise *ekan* yapısının, şart kipi bildirmesinin yanında *-di* ve *-(i)bdi* eklerinin eklenmesiyle geçmiş zamanı, bağlama göre şimdiki ve gelecek zamanın da işaretlenebileceğini ifade eder (Hacıyev, 1970: 167). Tursunov, Hacıyev gibi *ekan* yapısının belirli ekler ile kullanıldığında fiilde ifade edilen hareketin yapılp/yapılmadığını ve bu hareketin zaman dilimini bildirdiğine dikkat çeker (1992: 336).

Ekan yapısı ile oluşan yapılar ise şu şekildedir:

3.1.1.5.1. -di ekan Yapısı

Fiilin kök veya gövdesine eklendiğinde, fiilde bildirilen hareketin *-di* biçim birim ile geçmiş zamanı işaretlediğine yukarıda değinilmişti. Özbek Türkçesinde *ekan* yapısı ile *-di* biçim birimi çekime girdiğinde sadece soru cümleleri ile kullanımı görülür. Bu kullanım, *-di ekan* biçimi ile verilebilirken aynı zamanda soru zamirleri ve *-mi* soru eki ile de sağlanabilir (Hacıyev, 1970: 179). Bu *-di ekan* yapısının, daha çok şaşırma ve belirsizlik ifade ettiği görülür.

(80) *Ha, ha... Katta domlalar qachon **kelishdi ekan**?* (Kadiriy, 1967: 166) “Evet, evet... Büyük hocalar ne zaman **gelmişler acaba?**”

(81) *Shu xotinning o'rtog'i bor edi. Yahsi jonon. Qayoqqa yo'qoldi ekan?*

(Aybek, 1969: 47) “Bu kadının arkadaşı vardı. Güzel bir kadın. Nereye **kaybolmuş ki?**”

(82) *Suruv-suruv qo'ylarim orasida aylanib yurib, shularni o'ylar edim. Bu suruvlarga umrimning necha yilini berdim ekan?* (Sultan, 2011: 52) “Koyun sürülerim arasında dolaşarak bunları düşünürdüm. Bu sürülere ömrümün ne kadar yılını **vermişim acaba?**”

-di ekan yapısının bu fonksiyonu, -gan ekan biçimi ile de verilebilir. -di+ekan ile verildiğinde anlam, net ifade edilir. -gan+ekan biçimi, çok anlam bildirdiği için onun -di+ekan şeklinin bildirdiği anlamda kullanılması, genel bağlamın dışında net anlaşılmaz. Bundan başka -gan+ekan ve -di+ekan yapıları arasında fark vardır. -gan+ekan biçiminde zamanda öncelik ve daha uzun bir süre hissedilir (Hacıyev, 1970: 179).

Hacıyev, -di ekan ve -gan ekan yapılarının zamansal farklılıklarına işaret etmek için *Bu yerlarda qor nega erib ketdi ekan?* “Bu yerlerde kar niçin eridi ki?” örneğini verir. Araştırmacı, örnek cümlede geçen -di ekan yapısı ile başka yerlerdeki karların erimeğine dikkat çeker ve daha çok yakın zamanda gerçekleşen bir durumu ifade ettiğini belirtir. Aynı cümlenin -gan ekan biçimi ile verilmesi durumunda fiilde ifade edilen hareketin daha önceki bir zamanı yani uzak geçmişi bildireceğini vurgular (1970: 179).

3.1.1.5.2. -gan ekan Yapısı

Bu yapı, fiil kök veya gövdesine -gan sıfat-fiilinin ekan yapısına eklenmesi ile oluşur. Şahıs ekleriyle çekimlenmesiyle fiilin ifade ettiği hareket, çeşitli anlamlar bildirir.

1. Fiilin ifade ettiği hareket ve durumun, önce bilinmeyip daha sonra öğrenildiğini bildirir. Bu hareketi konuşan, daha sonra kendisi öğrenmiş veya başkasından duymuş olabilir (Hacıyev, 1970: 180; Tursunov vd., 1992: 336).

(83) *Ana shu toblarda so 'rag 'lab arzachi mirzonikiga borsam, hozir o 'rdadan kelib, endi to 'nini yechib turgan ekan.* (Kadiriy, 1967: 63) “İşte şu zaman sorarak arzuhalciye gittiğimde, henüz saraydan gelmiş ve tonunu¹³ **çıkartıyormuş.**”

(84) *Bir xotin “jon er, jon olov” degan ekan. To 'g 'ri aytgan* (Aybek, 1969: 59) “Bir kadın, “eş candır, alev candır” **demişmiş.** Doğru söylemiş.”

2. Konuşma anından önce yapılan/yapılmayan hareketi bildirir. Burada kesinlik anlamı vardır (Tursunov vd. 1992: 336).

(85) *Enasi o 'lipti, - dedi Yarmat, -kecha kechqurun xat kelgan ekan. Hozir qishloqqa jo 'natdik.* (Aybek, 1969: 104) “Dadısı öldü, dedi Yarmat. Dün akşamüstü mektup **geldi.** Şimdi köye gönderdik.”

3. Fiilin ifade ettiği hareket, şart anlamını bildirir (Hacıyev, 1970: 182).

(86) *Charchamayman menga siz bilan borish nasib qilgan ekan, dunyoning narigi burchagiga ham ketaveraman.* (Hacıyev, 1970: 182) “Yorulmam bana sizinle gitmek **nasip olsaydı,** dünyanın en ucuna kadar da giderdim.”

4. Fiilin ifade ettiği hareket, neden-sonuç anlamını bildirir (Hacıyev, 1970: 183).

(87) *Domlaning gapiga qaraganda, boshqa taraflar bitkan ko 'rindi, - dedi Sultonali davom etib, - faqat u mening vositamda to 'yni boshlash uchun sizdan izn olgali kelgan ekan.* (Kadiriy, 1967: 93) “Hocanın sözüne göre, başka taraflar bitmiş göründü, dedi Sultonali, sözüne devam edip sadece o, benim vasıtamla düğünü başlatmak için sizden izin almaya **gelmişmiş.**”

¹³ Özbek Türklerine özgü, önü açık ve uzun erkek millî kıyafeti.

3.1.1.5.3. -yapti ekan/ -yotgan ekan/ -yotir ekan/ -yotibdi ekan / -moqda ekan

Yapısı

Şimdiki zamanı bildiren *-yap*, *-yotgan*, *-yotir*, *-yotir* ve *-moqda* biçim birimleri, *ekan* yapısı ile kullanıldığında çeşitli anlamları bildirir. Bu eklerin, fiilde bildirilen harekete kattığı anlamlar bakımından da farklılıklar görülür. *-gan+ekan* ve *-yotgan+ekan* birbirinin yerine kullanılabilen yapılardır. *-gan+ekan* bitmiş olan hareketi ifade ederken; *-yotgan ekan*, konuşma anında bitmeyen sonra da devam edecek olan hareketi bildirir (Hacıyev, 1970: 183). Soru cümlelerinde ise hayret etme, şaşırma gibi anlamlar *-yapti ekan* ve *-yotibdi ekan* yapıları ile verilir (Hacıyev, 1970: 185). Bu yapılardan *-yotir ekan* ve *-moqda ekan* ise edebî eserlerde az kullanılan biçimlerdir (Hacıyev, 1970: 184).

(88) *Hozir bog‘da nima qilayotgan ekan? Bir ko‘rsam, jilla bo‘lmasa, ovozini eshitsam* (Aybek, 1969: 179) “Şimdi bahçede **ne yapıyor ki?** Bir görsem hiç olmazsa, sesini duysam.”

(89) *Bu tikilgan katta-katta ko‘zlar bizdan nimani umid qilyapti ekan?* (Hacıyev, 1970: 184) “Bu bize dikilen kocaman kocaman gözler, bizden neyi ümit **ediyor ki?**”

3.1.1.5.4. -(a)r ekan Yapısı

Gulamov ve Kononov *-r ekan* yapısı ile ilgili olarak, fiilde bildirilen hareketin daha önceden olmadığı ancak sonra gerçekleşeceği anlamını bildirdiğini ve buna ek olarak şart anlamını da verdiğini belirtir. *Ekan* yapıları arasında en işlek kullanılan *-r ekan* biçimidir (Hacıyev, 1970: 185).

1. Fiilin ifade ettiği hareket veya durumun, önce bilinmeyip daha sonra öğrenildiğini bildirir. Bu hareketi konuşan, başkasından duymuş olabilir (Hacıyev, 1970: 185).
(90) *Boy: Mana shularning borki hammasi bo‘lib bir ming yetti yuz so‘m pul bo‘lar ekan...* (Niyaziy, 1918: 135) “Bey: İşte bunların hepsi bin yedi yüz Som **oluyormuş...**”
(91) *Kim uni har kuni yarim kechagacha olib o‘tirar ekan.* (Haşimov, 2001: 677) “Kim onunla her gün gece yarısına kadar **otururmuş.**”
2. Fiilin ifade ettiği hareket, gelecek zamanı işaret edebilir (Hacıyev, 1970: 186). Bu anlamda kullanıldığında, *-r ekan* yapısı, *ko‘rasan* “görürsün” veya *keyin bilasan* “sonra anlarsın” anlamlarını da ifade eder. Bu durum, *ekan* yapısının “hareketin sonra ortaya çıkma” anlamını bildirmesinden kaynaklıdır. Bu, özellikle konuşma dilinde çok görülür (Hacıyev, 1970: 187).
(92) *Negasini surishtirma, kechqurun xalqni yig‘ib eshittirar ekan, sababini o‘shanda so‘raysan.* (Hacıyev, 1970: 186) “Nedenini soruşturma, akşam halkı toplayıp **anlatacakmış**, sebebini o zaman sorarsın.”
(93) *Pastlatilgan chiroq uzoq lipillaganidan keyin butkul so‘nish oldida bir lopillab yog‘du sochgani singari, tugab qolgan kasal ham abadiy ko‘z yumish oldida shunaqa quvvat paydo qilib chehra ochar ekan.* (Kahhar, 1988: 303) “Kısılmış olan lamba, bir süre titrek şekilde yandıktan sonra, bütünüyle sönmeden önce güçlü bir ışık yayması gibi tamamen tükenmiş olan hasta da ölmeden önce, böyle bir kuvvete gelip yüzü iyi **görünürmüş.**”
3. *Ekan* yapısı, *-da* eki ile kullanıldığında, fiilde ifade edilen hareketin konuşana makul gelmediği ve konuşanın doğru bulmadığı durumları belirtir (Hacıyev, 1970: 186).
(94) *Mehmonni ishga solar ekanmiz-da – dedi Yo‘lçini birga olib jo‘narkan Yarmat, - ha, qari kelsa oshga, yosh kelsa ishga.* (Aybek, 1969: 7) “Misafiri de

çalıştıracakmışız, dedi Yolçı ile birlikte giderken Yarmat, “Evet, yaşlı gelirse yemeğe, genç gelirse işe.”

4. Fiilin ifade ettiği hareket, şart anlamını bildirebilir (Hacıyev, 1970: 186).

(95) *İlm- hikmat bilan har nimani qilsa bo‘lar ekan.* (Aybek, 1969: 14) “İlim irfan ile neyi **yaparsa yapsın olurmuş.**”

3.1.1.6. emiş Yapısı

Özbek Türkçesinde *emiş* yapısı, eklendiği fiil kök veya gövdesinin ifade ettiği harekete çeşitli anlamlar katar. Konuşma dilinde bu ek fiilin *-imiş*, *-ymiş* ve *-miş* gibi varyantlarının olduğu görülür (Hacıyev, 1970: 246). Bu varyantlara yazı dilinde de rastlanır. *Emiş* yapısı, *edi* ve *ekan* yapısına göre daha az kullanılır. *Emiş* yapısı, genellikle konuşanın başkasından duyduğu iş, hareket veya durumları aktarırken kullanılır. Bu anlamda *kelibdi emiş*, *kelgan emiş*, *kelayotgan emiş*, *kelar emiş* ve *kelmoqchi emiş* yapıları işlevsel açıdan paralellik gösterir (Hacıyev, 1970: 247).

Emiş yapısının işlevleri şu şekildedir:

1. Konuşma anından önce gerçekleşen hareket, *-ibdi emiş* ve *-gan emiş* yapıları ile verilir. Geçmiş zamanı işaretleyen bu yapıda, *eshitishimcha* “duyduğuma göre” ve *aytishicha* “söylenene göre” anlamları vardır (Hacıyev, 1970: 246). *-ibdi emiş* kullanımının diğer yapılara göre daha az kullanıldığı dikkati çeker. Hacıyev, bu durumu, *-ibdi* yapısı *emiş* yapısını kullanmadan fiil kök veya gövdesine eklendiğinde, fiilde bildirilen hareketin duyulan geçmiş zamana işaret etmesiyle açıklar (1970: 247).

(96) *Sovchilar Nigor oyimdan bo‘lmagan uzrni olib keldilar: “Qizlari hali yosh emiş, endi o ‘n ikki yoshqa kirgan emish...”* (Kadiriy, 1967: 39) “Dünürler, Nigâr

anadan olmadık özür duydular: “Kızları daha küçükmüş, yeni on iki yaşına **girmişmiş...**”

(97) *Eshitishimcha, Toshkentdan, Buxoradan, Qo‘qondan va boshqa joylardan bir qancha yigit-qizlar Moskvaga o‘qishga ketgan emish.* (Hacıyev, 1970: 246) “Duyduğuma göre, Taşkent’ten, Buhara’dan, Hokand’dan ve başka yerlerden birçok kız ve erkek, Moskova’ya okumaya **gitmişmiş.**”

(98) *Rais, ham rozi bo‘libdilar emiş.* (Hacıyev, 1970: 247) “Başkan da **razı olmuşlarmış.**”

2. *Emiş* yapısı, II. şahısla kullanıldığında, genellikle dinleyenin bu davranışı kabul etmemesi veya konuşanın kırılması, alınması gibi anlamları ifade eder (Hacıyev, 1970: 251).

(99) *Eshitishimga qaraganda, sizlar ishga bir oz sovuqqanliq bilan qarayotgan emishsiz.* (Hacıyev, 1970: 251) “Duyduğuma göre, sizler işi biraz ihmal **ediyormuşsunuz.**”

3. Gelecek zamanda gerçekleşecek hareketin, duyularak aktarılması *-r emiş* ve *-moqchi emiş* yapıları ile verilir (Hacıyev, 1970: 246).

(100) *Javobini ham ikki kundan keyin o‘zidan olar emishman.* (Kadiriy, 1967: 63) “Cevabını da iki gün sonra kendisinden **alacakmışım.**”

(101) *Eshitishimga qaraganda, janobg‘a bir ariza yozib, uzr bayon qilmoqchi emishsan.* (Kadiriy, 1967: 21) “Duyduğuma göre, beye bir dilekçe yazıp özür **dileyecekmişsin.**”

4. *Emiş* yapısı, rüya anlatımında kullanılır (Hacıyev, 1970: 251).

(102) *Men tushimda osmonga, arshi a‘loga chiqibman, ollo bilan suhbatlashib o‘tirgan emishman.* (Hacıyev, 1970: 251) “Ben, rüyamda gökyüzünde arşîâlâya çıkmışım, Tanrı ile sohbet ederek, **oturuyormuşum.**”

3.2. Şimdiki Zaman Kipi

Şimdiki zaman kipi, bildirdiği anlam açısından zaman çizelgesinde konuşma anını karşılayan kip türüdür. Fiilin ifade ettiği iş, oluş veya kılış, mevcut zamanda gerçekleşiyorsa ve bu gerçekleşen hareket, devam ediyorsa bu kip şimdiki zaman kipidir. Konuşma anında gerçekleşen hareketi bildirir (Comrie 1985: 37; Fleishmann 1995: 34; Ediskun, 1999: 177; Ergin, 2013: 296; Korkmaz, 2014: 548; Banguoğlu, 2015: 464).

Şimdiki zaman kipinin Eski ve Karahanlı Türkçesi dönemlerinde genellikle geniş zaman adı altında verildiği dikkat çeker. Gabain, bu kipi geniş zaman başlığı altında ele alarak incelenen eklerin genellikle şimdiki zamana işaret ettiğini, içeriğe göre bazen gelecek zamanı bildirdiğini belirtir (2003: 80). Tekin, *geniş zaman-şimdiki zaman* olarak inceler (2003: 185). Ercilasun ise, Karahanlı Türkçesi dönemine ait olan *Atabetü'l-Hakayık* ve *Kutadgu Bilig*'de geniş zamana işaret eden eklerin, aynı zamanda şimdiki zamanı da işaretlediğini bildirir. Karahanlı Türkçesinde gelecek zamanı bildiren ekler bulunmasına rağmen geniş zaman bildiren bu ekler de nadiren gelecek zamana işaret eder (Ercilasun, 2020: 164). Buradan hareketle şimdiki zamanın, bu üç tarihî yazı dilinde geniş zaman başlığı altında incelendiği söylenebilir. Şimdiki zaman olarak işaretlenmesi daha çok Harezmi döneminin başlarında görülür.

Çağatay Türkçesi döneminde şimdiki zaman fonksiyonunda görülen yapının işlevlerine göre ayrıldığı görülür, diğer taraftan bu üç tarihî yazı dilinde tespit edilen geniş zaman eklerinin de şimdiki zaman görevinde kullanımına rastlanır (Eckmann, 1988: 127). Çağatay Türkçesinde, şimdiki zaman iki biçimde görülür: 1. Fiil kök veya gövdesine + -a/-e/-y (-dur) + şahıs eklerinin gelmesi ile. Bu yapı, işlek kullanılmaz. 2. -mAktA ekinin şahıs ekleriyle çekimlenmesi ile (Eckmann, 1988: 136).

Şimdiki zaman kipinin Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesi'nde geniş zaman başlığı altında ele alındığı ve şimdiki zaman için ayrı bir başlık açılmadığı görülür. Harezmi Türkçesinden itibaren ayrı bir başlık altında incelenmeye başlanır.

3.2.1. Özbek Türkçesinde Şimdiki Zaman Kipi

Şimdiki zaman, fiilin ifade ettiği iş, hareket veya durumun konuşma anından önce başladığını ve konuşma anında devam ettiğini bildirir (Hacıyev, 1973: 155; Mirtaciyev, 1992: 124; Sapayev, 2009: 173; Sayfullayeva, 2009: 216). Bu hareket, konuşma anından sonra da devam edebilir (Tursunov vd., 1992: 340; Sapayev, 2009: 175).

Bazı araştırmacılar, şimdiki zamanı *aniq hozirgi zamon* (anık hazır gi zaman) ve *hozirgi-kelasi zamon* (hozirgi-kelasi zaman) (Tursunov vd., 1992: 340; Sapayev, 2009: 174), bazıları ise *konkret hozirgi zamon* (konkret hazır gi zaman) ve *hozirgi-kelasi zamon* (hazır gi-kelesi zaman) (Kemal, 1957: 404) terimleri başlığı altında değerlendirir. Herhangi bir gruplandırma yapmadan biçim birimler üzerinden şimdiki zamanı inceleyen araştırmacılar da vardır (Hacıyev, 1973: 155; Şükürov, 1976: 96; Mirtaciyev, 1992: 124; Şaabdurahmanov vd., 1992: 361; Sayfullayeva vd., 2009: 216).

Şimdiki zaman kipi, iki şekilde yapılır. 1. Fiil kök veya gövdesine, *-a* ve *-y* zarf-fiil eklerine getirilen *-yap*, *-yotir* / *-yotib* ve *-moqda* biçim birimlerinin zamir menşeli şahıs ekleri ile çekimlenmesiyle oluşturulur. Bu yapı, bilim insanları tarafından sentetik yol olarak adlandırılır (Hacıyev, 1973: 155; Mirtaciyev, 1992: 125; Tursunov vd., 1992: 340-342; Sapayev, 2009: 174-175; Sayfullayeva vd., 2009: 216). 2. *yot-*, *tur-*, *yur-* ve *o'tir-* yardımcı fiillerinin *-(i)b* zarf-fiili ve şahıs eklerinin çekimlenmesi ile oluşturulur (Hacıyev, 1973: 156; Mirtaciyev, 1992: 125; Rahmatullayev, 2006: 185; Sayfullayeva, 2009: 126). Bazı araştırmacılar bu yapıyı, *tasviriyy hozirgi zamon fe'llari* (tasviriyy hazır gi zaman fiilleri) başlığı altında inceler (Kamalov vd., 1966: 294).

Özbek Türkçesinde, şimdiki zaman başlığı altında incelenen yapıların ortak ve en temel özelliği, fiilin ifade ettiği iş ve hareketin sürekliliğidir. Yapılan veya yapılmayan hareket, konuşma anında da devam eder.

3.2.1.1. Şimdiki Zamanın Biçim Birimlerle Çekimi

Özbek Türkçesinde, şimdiki zamanın iki yol ile yapıldığına yukarıda değinildi. Bu yollardan ilki sentetik yoldur. Bu yapı, fiil kök veya gövdesine eklenen *-yap*, *-yotir*, *-yotib* ve *-moqda* biçim birimlerinin şahıs ekleri ile çekimlenmesi sonucu oluşturulur. Özbek edebî dilinde, en işlek biçim birimin *-yap* olduğu görülür (Hacıyev, 1973: 155; Sayfullayeva, 2009: 216). *-yap* eki *-yotib* ekinden gelir. *-yotib* ekinin kullanımı daha eski bir tarihe dayanır (Hacıyev, 1973: 156). *-yotir* eki ise daha çok gazete ve dergilerde karşılaşılır. *-moqda* ise edebî eserlerde görülen biçim birimidir (Hacıyev, 1973: 156; Şaabdurahmanov vd., 1980: 361-363; Sayfullayeva, 2009: 216).

3.2.1.1.1. *-yap* Biçim Birimi

Şimdiki zaman kipi içinde en sık kullanılan eklerden biri *-(a)yap* biçim birimidir. Bu biçim birimin, şimdiki zaman işlevinde kullanımı 20. yüzyılın başlarında görülür (Şükürov, 1976: 98). Bu ek, *-(a)yotib* ve *-(a)yotir* ekleri gibi *-yotmoq* fiilinden gelişmiştir (Kamalov vd., 1966: 292). Rahmatullayev, *-yap* biçim biriminin bağımsız bir ek olmadığını *-yotib* ekinin ses değişimi sonucunda *-yap* < *-yotib* haline geldiğini belirtir. Araştırmacı, *-yap* ekindeki *-y* sesinin korunduğunu, sonundaki *b*- sesinin *p*-‘ye *p*- < *b*-; *-o*- sesinin *-a*- sesine *-a*- < *-o*- değiştiğini ve *-ti*- kısmının telaffuz edilmeyerek *-yap* < *-yotib* biçiminde kullanılmaya başlandığını belirtir (2006: 184).

-*yap* biçim birimi, fiil kök veya gövdesine eklenerek zamir menşeli şahıs ekleri ile çekimlenerek şimdiki zamanı işaret eder. Ek, ünlü ve ünsüzle biten fiil köklerine -*a* zarf-fiil ekinin düşmesi sonucunda -*yap* şeklinde eklenir. Özbek Türkçesinde -*yap* biçim biriminden önce gelen -*a*- (-*y*-) zarf-fiil eki ile gelen örneklerle çok az rastlanır. Genel kullanım fiil kök veya gövdesine eklenen -*yap* biçim birimin şahıs ekleriyle çekimlenmesi sonucunda oluşur: *oqiyapman* (oqi-yap-man < oqi-y-yap-man), *kelyapman* (kel-yap-man < kel-a-yap-man).

Şimdiki zamanın olumlu şekli, fiil kök veya gövdesine -*yap* biçim biriminin eklenmesi ve zamir menşeli şahıs ekleriyle çekimlenmesi ile; olumsuz biçimi ise, fiil kök veya gövdesine -*ma* olumsuzluk ekine ve -*yap* biçim birimin eklenmesi ve zamir menşeli şahıs eklerinin çekimlenmesi ile yapılır:

Teklik/Çokluk	Teklik	Çokluk
I. Kişi	kel-yap-man / kel-ma-yap-man	kel-yap-miz / kel-ma-yap-miz
II. Kişi	kel-yap-san / kel-ma-yap-san	kel-yap-siz / kel-ma-yap-siz
III. Kişi	kel-yap-ti / kel-ma-yap-ti	kel-yap-ti-(lar) / kel-ma-yap-ti-(lar)

-*yap* biçim birimi ile oluşturulan zaman eki, aşağıdaki anlamları bildirir:

1. Konuşma anında gerçekleşen hareketi ve hareketin devamlılığını bildirir (Hacıyev, 1973: 156; Şaabdurahmanov vd., 1980: 361; Sapayev, 2009: 175).

(103) *Xizmatkorlari bari yahshi ishlaydi. Mana sen bo'lsang, ovqat yeyishdan boshqani bilmaysan. Ana, **kelyapti**, - ketmonni yelkaga olib, og'ir kadam bosib kelayotgan Yo'lchini ko'rsatdi Qambar.* (Aybek, 1969: 31) “Hizmetçilerin hepsi, iyi çalışıyor. İşte sen ise, yemek yemekten başka bir şey bilmiyorsun. İşte **geliyor**, çapasını omzuna alıp, ağır adımlarla yürüyen Yolçı'yı gösterdi Kamber.”

(104) *Tomda nima qilasiz, dada, desam, uyga chakka tomyapti, shuni suvayapman, derdilar.* (Ahmad, 1986: 11) “Çatıda ne yapıyorsunuz baba, desem “eve su **damlıyor**, onu **sıvıyorum**” dedi.”

2. Hareketin konuşma anından önce başladığına ve hareketin devamlılığına işaret eder (Hacıyev, 1973: 155).

(105) *Sen, oti nima Gulnorni sevasan, a? U ham sani sevadi. Shundaymi? Misoli Tohir-Zuhro... Qarabsanki, qizil bilan oq gul o'rtasidan chaqirtikanak o'sib chiqyapti.* “(Aybek, 1969: 120) “Sen, adı neyse Gülnar’ı seviyorsun değil mi? O da seni seviyor. Öyle mi? Tahir ile Zühre gibi... Bakarsın ki, kırmızı ve beyaz gül arasından diken **büyüyor**.”

(106) *Shu vaqta kimdir uning yelkasini qoqdi. Yo'lchi yalqovgina qaradi, qarshisida Qambar cho'loq. Uni ko'pdan beri ko'rmagan bo'lsa-da, o'rnidan turmasdan, bo'shang so'rashdi. Qambar kulib kuppa-kunduzi, shuncha g'alva orasida uxlayapsizmi, deb o'tirdi.* (Aybek, 1969: 128) “Bu zamanda birisi onun omzuna vurdu. Yolçı uyuşuk bir şekilde baktı, karşısında çolak Kamber. Onu uzun zamandan beri görmemiş olsa da yerinden kalkmadan öylesine hâl hatır etti. Kamber, gülerek güpegündüz bunca hengâme arasında **uyuyor musunuz**, diyerek oturdu.”

3. Şimdiki zaman bildiren -yap biçim birimi, gelecek zamana ait bir hareketi genellikle *bor-*, *yubor-*, *ket-* ve *boshla-* fiilleri ile çekime girdiğinde bildirir (Hacıyev, 1973: 160; Şaabdurahmanov vd., 1980: 366).

(107) *Endi tilagimiz shuki, bizlarga javob bersalar, joyimizga tinchgina ketsak...İlohi mana shu o'ltirganlarga xudoyim insof bersin... Yuragimiz judayam chiqib ketyapti!* (Kadiy, 1967: 151) “Şimdi dileğimiz şu ki, bize izin verseler, yerimize rahatça gitsek... Allah’ım işte şu oturanlara insaf versin... Kalbimiz yerinden **oynayacak!**”

(108) *Sizdan fotiha olay deb keldim, bugun terimni boshlayapmiz.* (Hacıyev, 1973: 160) “Sizden dua alayım diye geldim, bugün hasata **başlayacağız.**”

3.2.1.1.2. -yotib/-yotir Biçim Birimi

Bu biçim birimi, -yap ekine göre daha az kullanılır. Bu biçim birim, eski bir ektir. Günümüzde, işlevsel açıdan fark bulunmadığı için -yap eki, -yotib ekinin kullanım alanında da verilir. Bu kullanıma istinaden yukarıda -yap ekinin -yotib ekinden geliştiğini ifade eden araştırmacılar vardır (Hacıyev, 1973: 156; Rahmatullayev, 2006: 184). Buradan hareketle, eserlerde bu biçim birimlerin, birbirinin yerine kullanımının yaygın olduğunu dikkati çeker. -yotib ekinin, en işlevsel kullanımı hareketin konuşma anından önce başlamış ve halen devam eden süreci bildirmesidir (Hacıyev, 1973: 155).

-yotir biçim birimi, daha çok edebî eserlerde, şiirlerde, gazete ve dergilerde veya tercüme eserlerde kullanılmasıyla diğer şimdiki zaman bildiren biçim birimlerden ayrılır. Diğer taraftan kullanım işlevine bakıldığında -yap ve -yotir ekleri ile ortaklık gösterir ve aynı grup altında incelenir (Hacıyev, 1973: 156). Bu biçim birimler, fiil kök ve gövdesine -a/-y zarf-fiil eklerinin getirilmesi ve zamir menşeli şahıs ekleriyle çekimlenmesiyle şimdiki zamanı ifade eder.

Şimdiki zamanın -yotib biçim birimli şekli, fiil kök veya gövdesine -yotib biçim biriminin eklenmesi ve zamir menşeli şahıs ekleriyle çekimlenmesi ile yapılır:

Teklik/Çokluk	Teklik	Çokluk
I. Kişi	kel-a-yotib-man	kel-a-yotib-miz
II. Kişi	kel-a-yotib-san	kel-a-yotib-siz
III. Kişi	kel-a-yotib-di	kel-a-yotib-di-(lar)

Şimdiki zamanın -yotir biçim birimli şekli, fiil kök veya gövdesine -yotir biçim biriminin eklenmesi ve zamir menşeli şahıs ekleriyle çekimlenmesi ile yapılır:

Teklik/Çokluk	Teklik	Çokluk
I. Kişi	kel-a-yotir-man	kel-a-yotir-miz
II. Kişi	kel-a-yotir-san	kel-a-yotir-siz
III. Kişi	kel-a-yotir	kel-a-yotir-(lar)

-yotib/-yotir biçim birimleri ile oluşturulan zaman eki, aşağıdaki anlamları bildirir:

1. Konuşma anında gerçekleşen hareket, iş veya durumu bildirir (Tursunov vd., 1992: 341).

(109) *Hozir gramofonda qiziqchilik qilayotibdi, - dedi Yarmat. Yo'lchi "tavba" deb o'rnidan turdi, ketmonni olib ishga tushdi.* (Aybek, 1969: 14) “Şimdi gramofondan komedi **yapıyor** dedi Yarmat. Yolcu, “tövbe tövbe” diyerek yerinden kalktı, çapayı alıp işe koyuldu.”

(110) *Shu zamonda kim kimga haqini yediradi. Qo'ying shunaqa gaplarni. Sahar turib qishloqqa jo'nayman, bering, men tezroq ketay, ko'zimni uyqu bosayotir.* (Aybek, 1969: 74) “Bu zamanda kim kime hakkını yedirir? Bırakın böyle lafları.

Seher vakti kalkıp köye gideceğim, verin ben hızlıca gideyim. Gözümden uyku **akıyor.**”

2. Konuşma anından önce başlayan iş, hareket veya oluşun konuşma anından sonra da devam ettiğini bildirir (Tursunov vd., 1992: 341; Sapayev, 2009: 174).

(111) *Nimaga desangiz, har bir musulmonga ma'lumki, Muhammad aleyhissalomning qabr shariflari bor u yerda, yana u yerda qancha aziz-avliyolar yotibdi. Uyerni Olloning o'zi saqlaydi. Biz bir bandamiz, ammo aqlga sig'adigan narsani so'zlaymiz.* (Aybek, 1969: 16) “Ne dersiniz deyin, her bir Müslümana malum ki Muhammed Aleyhisselam’ın kutsal kabri orada, yine orada pek çok aziz evliya **yatiyor**. Orayı Allah koruyor. Biz bir kuluz, ama aklımızın yettiği kadar konuşuyoruz.”

(112) *Mana, bu o'ris kitob bilan dardlashib yotibdi, labi qimirlamasa ham, gaplashayotibdi. “Eh, ko'rlik qursin!” Bugun ular bir-birlarining ism va familiyalarini o'rganishdi. Rusning familiyasi Petrov...* (Aybek, 1969: 174) “İşte bu Rus, kitapla dertleşiyor, dudağı kımıldamasa da **konusuyor**. Ah, körlük batsın! Bugün onlar, birbirlerinin isim ve soyadlarını öğrendi. Rus olanın soyadı Petrov...”

Şimdiki zamanı bildiren bu biçim birimlerin, geçmiş zamana ait hareketi ifade ederken de kullanımı dikkati çeker. Bu durumda konuşan, geçmiş zamanı hareketin gözlemleyicisi olarak anlatır (Hacıyev, 1973: 161; Şaabdurahmanov vd., 1980: 366).

(113) *Bir kun qarasam, barchani buzaman deb bolta ko'tarib kelayotibdi.* (Hacıyev, 1973: 161) “Bir gün baktım ki her şeyi parçalayacağım diye, baltayı kaldırmış **geliyor**.”

(114) *Olti ay yana cho'lning yon- bu yoniga borib yurdi. Juda ham qisilib qolg'an edi. Birdan karasa, katta tayoqli malaklar kishilarni surub borayotirlar. Bu ham shularga qo'shilib yura berdi.* (Fıtrat, 2000: 174) “Altı ay boyunca çölün bir o

tarafına bir bu tarafına gidip geldi. Çok sıkılmıştı. Birden baktı ki, büyük sopalarla melekler insanları **götürüyorlar**. Bu da onlara katılıp yürüyüverdi.”

3.2.1.1.3. -moqda Biçim Birimi

Özbek Türkçesinde, şimdiki zamanı bildiren -*moqda* biçim biriminin, gruplandırılmasında dil bilimcilerin fikir ayrılığına düştüğü dikkati çeker. Kononov, değinilen diğer biçim birimleri, *настоящее-длительное время* (net şimdiki zaman) (1960: 214) başlığı altında incelerken; -*moqda* biçim birimini, *hozirgi zamon davom fe'li* (hazirgi zaman devam fiili) başlığı altında ayrı alt başlıkta inceler (Şükürov, 1976: 96). Reşetov, -*moqda* ekini, isim-fiil eki olarak kabul eder ve zamir menşeli şahıs ekleri ile kullanıldığında, konuşma anında devam eden olay veya durumun gidişatı hakkında bilgi veren yapı olarak işaretler (Şükürov, 1976: 96). Gulamov ise, -*moqda* biçim birimini, diğer araştırmacılardan farklı olarak gruplandırmadan inceler ve fiilde ifade edilen hareketin süreklilik bildirdiğine işaret eder. Ancak bu biçim birimin, isim-fiil eki olduğunu belirtir (Şükürov, 1976: 97).

Koklyanova, araştırmacılardan ayrı olarak bu biçim birimin süreklilik bildirmesinden ziyade süreç bildiren bir yapı olduğuna dikkat çeker. Süreklilik bildirdiğinden dolayı devam fiili olarak kabul edilmesine de itiraz eder (Şükürov, 1976: 97). Hacıyev ise, şimdiki zaman bildiren tüm yapıların sürekliliğe işaret ettiğinden, -*moqda* ekinin bu özellik adı altında gruplandırmaya gidilmesini doğru bulmayarak diğer araştırmacılardan ayrı olarak, yapının heyecanlı ifadeleri bildirmek için de kullanıldığını belirtir (Hacıyev, 1973: 156; Şükürov, 1976: 97).

-*moqda* biçim birimine, 13. ve 14. yüzyıla ait eserlerden *Oğuzname* adlı eserde rastlanır. Buradaki kullanımında dikkat çeken nokta, sadece teklik III. şahıs ile

kullanıldığında *turur*- yardımcı fiili ile çekimlenmiş olmasıdır (Şükürov, 1976: 109; Abdurahmanov vd., 2008: 257).

Kenä kelib kordi kim, bir shunqar qiatning ichägüsin yemäktä turur
(Abdurahmanov vd., 2008: 257).

-*mAkdA* ekinin, yardımcı fiil almadan kullanımı, Çağatay Türkçesi ile yazılan Nevâi ve Munis'in eserlerinde görülür.

Ayni ināyatıñdın hālimg'a qıl nazāra,

Ölmäkdä-men g'amıñdın, dardımg'a äylä chāra (Abdurahmanov vd., 2008: 258).

Özbek Türkçesinde, -*moqda* ekinin yaygın kullanımı 20. yüzyılın başlarında görülür. Ekin, olumlu biçiminin edebî eserlerle sınırlı olduğu dikkati çeker. Ek, olumsuz yapılarda kullanılmaması ile diğer şimdiki zaman biçim birimlerinden ayrılır (Hacıyev, 1973: 156). -*moqda* biçim biriminin, genellikle III. şahısta kullanıldığı dikkati çeker. Bu özelliği ile Çağatay Türkçesindeki kullanımıyla ortaklık gösterir (Şükürov, 1976: 110). Bu yapı, konuşma anında başlayan ve devam eden hareketi bildirir. -*moqda* ekinin, en ayırt edici diğer bir özelliği de heyecan, sevinç gibi duygu durumunu ifade etmesi nedeniyle, soru cümlelerinde kullanılmaması ve başkasından duyma işlevinin olmamasıdır (Kamalov vd., 1966: 293).

Şimdiki zamanın olumlu şekli, fiil kök veya gövdesine -*moqda* biçim biriminin eklenmesi ve zamir menşeli şahıs ekleriyle çekimlenmesi ile yapılır:

Teklik/Çokluk	Teklik	Çokluk
I. Kişi	kel-moqda-man	kel-moqda-miz
II. Kişi	kel-moqda-san	kel-moqda-siz
III. Kişi	kel-moqda	kel-moqda- (lar)

-moqda biçim birimi ile oluşturulan zaman eki, aşağıdaki anlamları bildirir:

1. Fiilin ifade ettiği hareket, konuşma anında gerçekleşen daha sonra da bir süre devam eden hareket olabilir. Bazı durumlarda fiilde bildirilen hareket, konuşma anından önce başlamış ve konuşma anından sonra da devam edebilir (Tursunov vd., 1992: 342).

(115) *Milliy sarmoyani kuchaytirish uchun savdo-sanoat ilmini bilish, zamondan ogoh bo'lish lozim, Jamolboy aka. To'g'ri bizda hushyor savdogarlar, epchil boylar bor, ular ko'paymoqda.* (Aybek, 1969: 46) “Milli sermayeyi güçlendirmek için ticaret ilmini bilmek ve zamanın farkında olmak lazım, Cemal ağabey. Doğru bizde akıllı tüccarlar, becerikli zenginler var ve onların sayısı **artmakta.**”

(116) *Eshitgan bo'lsangiz kerak, hozir ko'p shaharlarda, kent, qishloqlarda kambag'al xalq o'z haqini da'vo qilish uchun shaylanmoqda.* (Aybek, 1969: 183) “Duymuş olmalısınız, şimdi tüm şehirlerde, kentlerde ve köylerde yoksul halk, kendi hakkını aramak için **hazırlanmakta.**”

2. Bu şekil, heyecan bildiren duyguların ifade edildiği konuşmalarda rastlanır (Hacıyev, 1973: 156; Şaabdurahmanov vd., 1980: 362).

(117) *Oltindek sap-sarik barglar daraxt shoxlaridan chirt-chirt uzilib yerga tushmoqda.* (Hacıyev, 1973: 156) “Altın gibi sapsarı yapraklar, ağaç dallarından cırt-cırt kopup yere **düşüyor.**”

(118) *Qushlar shoxdan shoxga sakrashib quvnoq sayrashmoqda.* (Hacıyev, 1973: 156) “Kuşlar, ağaçtan ağaca atlayıp neşeli şekilde **ötüyor.**”

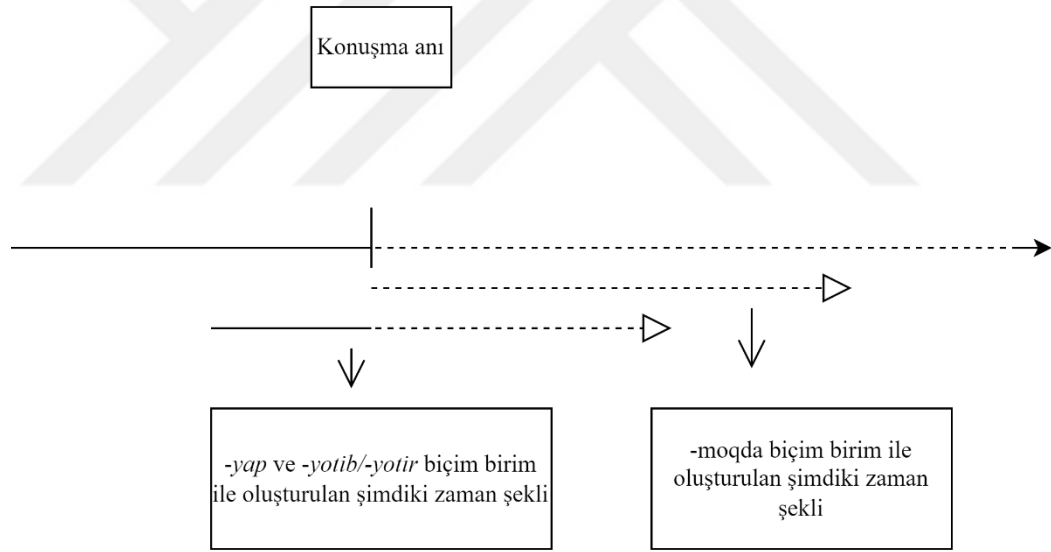
3. Fiilde ifade edilen hareketin sürecini bildirir (Kamalov vd., 1966: 293).

(119) *Mashaqqatlar, qiyinliklar ichida yashasa ham, mahrumiyat to'la faqir hayotini bezaydigan bir yorqin umid, bir go'zal xayolga u ega edi: Gulnor... Yo'lchi mana shu qizning muhabbati bilan Mirzakarimboyning eshigida uchinchi qishni kechirmoqda.* (Aybek, 1969: 99) “Meşakkatler, zorluklar içinde yaşasa da

mahrumiyetle geçen hayatını süsleyen bir parlak ümit ve bir güzel hayale sahipti: Gülnar... Yolçı, işte bu kızın sevgisi için Mirzakerimbey'in kapısında üçüncü kışını **geçirmekte**.”

(120) *O'n ikki, o'n uch kunlik oy ko'kning sharqi-janubiy qismidan tussizgina bo'lib **ko'tarilib kelmoqda**, quyosh botgan sayin uning chehrasi har zamon ochilib bormoqda edi.* (Kadiriy, 1967: 96) “On iki on üç günlük ay, göğün güneydoğusundan silik bir şekilde **yükselmekte**, güneşin battıkça onun, çehresi her zaman belirginleşmekteydi.”

Fiilin kök veya gövdesine eklenip şahıs ekleri ile çekimlenmesiyle şimdiki zamanı ifade eden *-yap*, *-yotib/-yotir* ve *-moqda* biçim birimlerinin, zaman çizelgesinde işaretlediği zaman aşağıdaki gibi verilebilir:

3.2.1.2. Şimdiki Zamanın Yardımcı Fiillerle Çekimi

Özbek Türkçesinde, şimdiki zaman *-yot-*, *-yur-*, *-tur-* ve *-o'tir-* yardımcı fiillerinin şahıs ekleriyle çekimlenmesi ile de oluşturulur (Hacıyev, 1973: 156; Şaabdurahmanov

vd., 1980: 361-363; Tursunov vd., 1992: 342; Rahmatullayev, 2006: 185; Sayfullayeva, 2009: 216). Bu yardımcı fiillerin ilk örnekleri Eski Türkçede görülür (KTLG, 2019: 198).

Bu yapılar, fiil kök veya gövdesine eklenip şahıs ekleri ile çekime girdiğinde, daima konuşma anında olan durumları ve o anı işaretler. Bu yardımcı fiiller, *-(i)b* zarf-fiil eki eklenmiş fiillerle birlikte şahıs ekleri ile çekimlendiğinde şimdiki zamana işaret eder. Burada önemli olan, fiilin ifade ettiği hareketin, konuşma anından önce veya sonra olması değil, sürekli olmasıdır. Yani, fiilin ifade ettiği harekette bir süreklilik söz konusudur (Hacıyev, 1973: 156; Tursunov vd., 1992: 342; Mirtaciyev, 1992: 125; Sayfullayeva, 2009: 216).

Hacıyev, bu dört yardımcı fiilin geçmiş zaman yapılarında da kullanıldığını dikkati çeker (Hacıyev, 1966: 37). Geçmiş zaman veya şimdiki zaman anlamının bağlamdan çıkarılabileceğine işaret eder. Olumsuz bir yapıda kullanılırsa, geçmiş zamanı işaretlediğini belirtir (1973: 157). Bu yardımcı fiiller, şimdiki zaman anlamında kullanıldığında çoğunlukla *-yap*, *-yotib* ve *-yotir* ekleri ile çekimlenir (Hacıyev, 1973: 157). Olumsuz bir kullanımda görüldüklerinde geçmiş zaman bildiren bu yapılar, diğer yardımcı fiillerden bu özellikleri ile ayrılır. Hacıyev, bu yardımcı fiillerin müstakil anlamlarını kaybetmediklerini ve birden çok anlamda kullanıldığını belirtir (1973: 14).

Özbek Türkçesinde bu yardımcı fiiller, ana fiile *-(i)b*, *-a* ve *-y* zarf-fiil eklerinin eklenmesi ile oluşur (Hacıyev, 1973: 15). Bu yardımcı fiiller, cümlelerin içeriğine bağlı olarak, anlamsal açıdan farklılıklar gösterir ancak bir iş, oluş veya durumun sözü edilen yardımcı fiillerle çekimlenmesi durumunda hareketin devam ettiği görülür.

3.2.1.2.1. Yot- Yardımcı Fiili

Yot- yardımcı fiili ile verilen şimdiki zaman yapısı, *-(i)b* zarf-fiil ekinin eklenmesi ile oluşur. Bu yapı, konuşma anında gerçekleşen hareketi bildirirken aynı zamanda

hareket, konuşma anından önce gerçekleşmiş ve devam ediyor ise sürekliliğine işaret eder. Bu durumda fiilin ifade ettiği hareket, anlamsal açıdan güçlü bir şekilde verilir (Kamalov vd., 1966: 294; Hacıyev, 1973: 19).

Yot- yardımcı fiili, diğer fiiller ile kullanıldığında birleşik fiil (*murakkab*) yapısı olarak görülür. Bu yapıyla hareketin devamlılığına ve öznenin anlık durumuna işaret eder. Dolayısıyla konuşma anında gerçekleşen hareket veya durumu bildirdiği için şimdiki zamanı işaretler (Kamalov vd., 1966: 310). Bazı durumlarda fiilde bildirilen hareket nispeten gelecek zamana işaret eder (Hacıyev, 1966: 65; Kamalov vd., 1966: 310).

Yot- yardımcı fiili, tüm kip ve zaman yapılarında kullanılır. Ancak en çok kullanımının görüldüğü kip, şimdiki zaman kipidir (Hacıyev, 1966: 49).

1. Yot- yardımcı fiili, fiilde ifade edilen hareketin sürekliliğini bildirir. Bu durumda şimdiki zamana işaret eder (Kamalov vd., 1966: 310).

(121) *Katta yer yuqorida, shu yerdan bir soat mo 'lroq yurasiz, u yerda nuqul paxta unadi. Unda xizmatkorlar, mardikorlar **ishlab yotadilar**.* (Aybek, 1969: 12)

“Çok yukarıda, buradan bir saat kadar yürüyeceksiniz. Orası tamamen pamukla dolu. Orada hizmetkâr ve ırgatlar **çalışıyorlar**.”

(122) *Salimboyvachchaning kayfi – mastligi haddiga yetgan. Ammo u endi oz ichsa ham, ovqat, ichimliklarni avvalgidan ko 'prak buyuradi. Stolda shishalar, har xil asboblar **qalashib yotadi**.* (Aybek, 1969: 50) “Selim Beyciğin keyfi yerinde. Fakat o şimdi az içse de yemekleri ve içecekleri önceden çokça buyurdu. Masada şişeler ve her türden araç-gereç üst üste yığılı **duruyor**.”

2. Ana fiilde gerçekleşen hareket, leksik açıdan güçlü bir şekilde verilir (Hacıyev, 1966: 48).

(123) *Uyimizda bir bechora bemor bor, **shaytonlab yotibdi**. Taksir, borib dam solib keling, shoyad nafasingizdan shifo topsa...* (Aybek, 1969: 10) “Evimizde

zavallı bir hasta var, kriz **geçiriyor**. Efendim, dinlenin öyle gelin. Belki nefesinizden şifa bulur...”

(124) *Uni boqdim. Ha, necha yil deysan, o'lganiga rosa yigirma yil bo'ldi. Farzand yuzini ko'rgan emasman, bolam. Hech kimga xor-zor bo'lmay deb, tirishib-tirmashib yotibman.* (Aybek, 1969: 179) “Ona baktım. Evet, ne kadar yıl desen öleli tam yirmi yıl oldu. Çocuk yüzü görmüş değilim, yavrum. Hiç kimseye muhtaç olmayayım diye, dişimi tırnağıma takıp **çalışıyorum**.”

3.2.1.2.2. Yur- Yardımcı Fiili

Yur- yardımcı fiili ile çekimlenen şimdiki zaman yapısı, yot- fiilinde görüldüğü gibi –(i)b zarf-fiil ekinin fiile eklenmesi sonucu oluşur. Yur- yardımcı fiili, öznenin içinde bulunulan zamandaki dinamik durumunu bildirir (Kamalov vd., 1966: 309).

1. Yur- yardımcı fiili, fiilde ifade edilen hareketin süre bakımından uzunluğunu bildirir (Hacıyev, 1966: 58; Kamalov vd., 1966: 295).

(125) *Mana Azimhojining o'g'li Tursunboyvachcha yangi maktab ochisga **urinib yuribdi**.* (Aybek, 1969: 16) “İşte Azim Hoca’nın oğlu Dursun, yeni okul açmaya **çalışıyor**.”

2. Yur- yardımcı fiili, ana fiildeki hareketin sürekliliğine işaret eder (Hacıyev, 1966: 60).

(126) *Marg'ubani “Tez yordam” mashinasi albatta olib ketadi, - dedi Naimjon,- Javlon mast, o'zini u devordan bu devorga **urib yuribdi**.* (Kahhar, 1988: 364) “Marguba’yı ambulans götürecektir, dedi Naimcan. Sarhoş Cavlan, kendini o duvardan bu duvara **atıp duruyor**.”

3.2.1.2.3. Tur- Yardımcı Fiili

Tur- yardımcı fiili, 14. yüzyılın başlarında yazılan *Codex Cumanicus* eserine kadar *turur* biçimi ile ifade edilir. Eserde, ekleşmiş olarak görülür ve *sagışay-dır-men*, *sina-dır-men* gibi örnekler tanıklanır (KTLG, 2019: 199). 17. yüzyıl eserlerinden *Şeçere-i Terakime*'de *turur* biçiminin yaygın kullanımı dikkati çeker (KTLG, 2019: 200).

Tur- yardımcı fiili ile ifade edilen şimdiki zaman yapısı, hem *-(i)b* zarf-fiil eki ile hem de *-a* ve *-y* zarf-fiil ekleri ile çekime girer. Bu iki kullanımda ortak anlamlar bildirdiği ve çok fark olmadığı görülür.

Tur- yardımcı fiili, *-a* ve *-y* zarf-fiili ile çekime girdiğinde fiilde verilen iş, oluş veya hareketin varlığı, başka bir fiile bağlı olarak gelişir: *ola tur* (al), *yoza tur* (yaz), *işlay tur* (çalış). Bu yapı ile verildiğinde kendi müstakil anlamını tamamen yitirir (Hacıyev, 1966: 53-54). *Tur-* yardımcı fiili, zarf-fiillerle çekimlendiğinde aşağıdaki anlamları bildirir:

1. *Tur-* yardımcı fiili, *-(i)b* zarf-fiili ile kullanıldığında, ana fiildeki hareketin belirli bir zaman içinde devam ettiğini bildirir. Bu nedenle, konuşma anında gerçekleşen hareketi belirtir (Hacıyev, 1966: 50). Bu özelliği ile *yot-*, *tur-* ve *o'tir-* yardımcı fiillerinden ayrılır (Hacıyev, 1966: 50).

(127) *Qishloqdagi jiyaningizning o'g'limi? Tog'dek yigit bo'libdi. Yoshligida ham bo'ladi bola edi... Ko'zimga tanish ko'rinib turibdi.* (Aybek, 1969: 4)
“Köydeki yeğeninizin oğlu mu? Dağ gibi delikanlı olmuş. Gençliğinde de güçlüydü... Gözüm bir yerden **ısırtıyor.**”

(128) *Bunday to'polonlar yolg'iz bu mahallada emas, ko'p mahallalarda bo'lib turibdi.* (Aybek, 1969: 183) “Böyle isyanlar, sadece bu mahallede değil, çoğu mahallede **oluyor.**”

2. Bazı fiiller ile kullanıldığında, ana fiilin bildirdiği hareketin tekrarlandığını ifade eder (Hacıyev, 1966: 51). Bu anlam, *tur-* fiilinin süreklilik bildirme özelliğinden ortaya çıkar. Nadir olmakla beraber böyle kullanıldığında geniş zamanı da verebilir (Kamalov vd., 1966: 309).

(129) *Tirikchiligimiz shu bog‘ orqasida bir nav o‘tib turardi. Yerdan qor ketishi bilan ko‘chib kelib, butun oila chumoliday ishlar edik. Yerga qor tushganda yana shaharga ko‘chib ketardik.* (Aybek, 1969: 165) “Hayatımız, bu bahçe sayesinde bir şekilde **geçerdi**. Yerden karın kalkmasıyla gelip, bütün aile karınca gibi çalışırdık. Yere kar düştüğü zaman yine şehre göçerdik.”

3. *Tur-* yardımcı fiili, *-(i)b* zarf-fiilli ile çekime girdiğinde *vaqtincha* “geçici, belli bir süre için” ve *hozircha* “şimdilik” anlamları verilir (Hacıyev, 1966: 51). Bu anlam, bazen *vaqtincha* veya *hozircha* yapıları ile bildirilirken bazen de bağlamdan çıkarılır.

(130) *Arizalarni hozircha qo‘yib turingiz, - deb yerga ishorat qildi.* (Kadiri, 1967: 75) “Dilekçeleri şimdilik **bırakınız**, diye yere işaret etti.”

(131) *Katta darvoza oldida izvosh tayyor, yaqinda yollangan haydovchi Egamberdi arava oldida qaqqayib kimnidir kutib turardi.* (Aybek, 1969: 171-172) “Büyük kapının önünde fayton hazır, yakın zamanda yollanmış şoför Egamberdi, faytonun önünde kazık gibi birisini **beklerdi**.”

3.2.1.2.4. *O‘tir-* Yardımcı Fiili

O‘tir- yardımcı fiili, incelediğimiz diğer yardımcı fiiller gibi hareketin sürekliliğine işaret eder ve ana fiilde şimdiki zamanı belirtir. *-(i)b* zarf-fiil eki ile çekime girer. Müstakil anlamını kaybetmeyen *o‘tir-* fiili, cümlede ana fiil veya yardımcı fiil

olarak kullanılabilir. Bu durum, sadece bağlamdan anlaşılabilir (Hacıyev, 1966: 60; Kamalov vd., 1966: 295).

1. *O'tir-* yardımcı fiili, fiilin ifade ettiği harekete süreklilik anlamı katar (Hacıyev, 1966: 60).

(132) *Kecha qolding? – Qachondan beri choy qoyib, **poylab o'tiribman.***
(Umarbekov, 2013: 49) “Geç kaldın? Ne zamandır çay koyup, **bekliyorum.**”

2. Ana fiilde bildirilen hareketin özne ya da konuşan tarafından kabul edilmediğini ifade etmek için kullanılır (Hacıyev, 1966: 61). Öznenin hareketi onaylamadığı durumlarda *o'tir-* yardımcı fiili, *-(i)b* zarf-fiili ile çekimlendiğinde bağlama göre şimdiki zamanın yanında geçmiş zamana da işaret eder. Fiilin ifade ettiği hareket geçmiş zamanı bildirdiğinde, genellikle hareketin devamlılığı görülmez (Hacıyev, 1966: 61).

(133) *Odam bo'lsang, shunaqa bemaza gaplarni **gapirib o'tirarmiding?***
(Hacıyev, 1966: 61) “Adam olsaydın böyle saçma sözleri **söyler miydin?**”

3.3. Gelecek Zaman Kipi

Gelecek zaman kipi, içinde bulunduğumuz zamandan sonraki zamanda gerçekleşen, fiildeki iş ve hareketlerden bahsederken şekil bakımından bildirme; zaman bakımından gelecek zamanı işaretler (Ergin, 2013: 302; Bulak, 2017: 219). Fiilin konuşma anından sonra gerçekleşen iş, hareket veya durumunu bildirir (Comrie, 1985: 43; Banguoğlu, 2015: 465). Burada belirtilen hareketin, yapılma durumuna bakıldığında diğer zaman ekleri ile gelecek zaman ifade edilirken anlam açısından değişiklik gösterdiği ve zaman kaymasına uğradığı görülür. Şimdiki zaman ve geniş zaman yapılarının, gelecek zamanı bildirildiğini tanımlayabiliriz. Şimdiki zaman ekiyle yapılan yapılarda, gelecek zaman ifade eden bir fiilin yapılma durumu anlam bakımından yakın gelecek zamana işaret eder. Bulak, bu durumu şimdiki ve geniş zamanda görülen gelecek zaman yapılarının *ya bir ihtimal bildirir ya da şimdiki zamana yakın bir gelecek zamanı* şeklinde karşıladığını ifade eder (2017: 219).

Comrie, sadece geniş zaman ile yapılan bir gelecek zaman bildiren fiil hareketinin, daha çok olası durumlar için kullanıldığını belirtir (1985: 43). Gelecek ile ilgili net bilgiye sahip olmadığımız için geleceğin belirsizliğini vurgulayan Palmer, geleceğin varsayımdan ibaret olduğunu ifade eder. Öyleyse varsayım, olasılık belirten bu yapı istek ve gerçek dışılık aracılığıyla kip unsuruna işaret eder (2001: 105).

Tarihî Türk yazı dillerinde, gelecek zamanı karşılayan birden fazla ek olduğu görülür. Eski Türkçede *-DAçI*, *-GAy* ve *-sIk* ve *-çI* ekleri olmak üzere dört gelecek zaman bildiren biçim birim bulunur (Gabain, 2003: 82; Tekin, 2003: 189; Eraslan, 2012: 345).

Eski Türkçede, yaygın kullanıma sahip olan *-DAçI* eki, Karahanlı Türkçesi döneminden sonra takip eden diğer yazılı dönemlerde görülmez. Eraslan, *-çI* gelecek zaman ekinin kullanımının az olduğuna ancak genellikle olumsuz yapılarda kullanıldığına dikkat çeker (2012: 345). Gabain, Moğolcada bulunan *-ju/-cu* ekleri arasında bir ilişki olabileceğini ileri sürer (2003:82). Gabain, Eski Türkçede gelecek

zaman ekinin cümlede görülen geçmiş zaman eki ile kullanımı söz konusu olduğunda gerçekleşmemiş bir olayı temenni etmeyi, ricada bulunmayı ifade ettiği belirtir (2003: 81).

Tekin, gelecek zamanın aynı zamanda istek kipi işlevinde de görülen -gAy ekinin, Eski Türkçe döneminde kullanımına rastlanmadığını belirtir (Bulak, 2017: 223). Diğer taraftan *Irk Bitig* eserinde *bul-gay ol* (bulacak), *öl-gey ol* (ölecek) veya *tong-gay* (donacak) gibi örneklerde fiil köküne gelen -gAy ekli gelecek zaman bildiren yapının kullanımı göze çarpar (Tekin, 2003: 189). Karahanlı Türkçesi dönemi ile kullanım sıklığı artan -gAy ekinin kimi zaman ekin sonundaki /y/ ünsüzünün düşmesi sonucu -gA şekli de görülür. Diğer taraftan Harezmi Türkçesinde ilk kez görülen ve ötümsüz ünsüz ile başlayan -kAy gelecek zaman bildiren yapı, Çağatay Türkçesinde yaygın olarak kullanılan eklerdendir. Kesin gelecek zaman bildiren -sIk eki, sıfat-fiil eki olup iyelik eklerinin yapıya eklenmesi sonucu zaman bildirir. Çağatay Türkçesinde benzer çekime -GU sıfat-fiil ile oluşan yapılar örnek verilebilir. Bu çekim Özbek Türkçesi gramerlerinden bazılarında kesin gelecek zaman bildiren yapı olarak yer alır ve daha çok şiir ve roman gibi edebî türlerde görülür (Kamalov vd., 1966: 298; Tursunov vd., 1992: 344).

Özbek Türkçesinde, bazı gramerciler, gelecek zamanı kendi içinde birkaç türe ayırarak incelerken (Kamalov vd., 1966: 295; Tursunov vd., 1992: 346; Sapayev, 2009: 177), bazı gramerciler biçim birimler üzerinden ele alır (Şaabdurahmanov vd., 1980: 363; Mirtaciyev, 1992: 125; Sayfullayeva, 2009: 216). Şükürov, Çağatay Türkçesinde kullanılan -GU ve Harezmi diyalektinde daha çok karşımıza çıkan -ajak eklerinin Özbek Türkçesinin gelecek zaman ekleri içine dahil edilmemesi gerektiğini ifade eder. Diğer taraftan yine Çağatay Türkçesi ve Harezmi Türkçesinde görülen -GAy biçim birimin, günümüzde gelecek zamandan çok istek, dilek ve niyet gibi anlamları vermek için kullanıldığına işaret eder. Bu eklerin, daha çok edebî türlerden şiirlerde görüldüğü ifade edilir (1976: 133).

Özbek gramerciliğinde gelecek zaman bildiren biçim birimler konusunda, dil bilimciler arasında fikir birliğinin sağlanamadığı sonucuna ulaşılabilir. Çalışmada, Hacıyev'in gramer anlayışı benimsendiğinden gelecek zaman, gruplara ayrılmadan biçim birimler alt başlığı altında ele alınmıştır.

3.3.1. Özbek Türkçesinde Gelecek Zaman

Gelecek zaman (*kelasi zamon*), konuşma anından sonra yapılan hareketleri bildirmek için kullanılır. Araştırmacıların, gelecek zamanı bildiren biçim birimleri ele almada hemfikir olmadıkları dikkati çeker. Bazı araştırmacılar, gelecek zaman biçimlerini adlandırmadan ele alırken (Mirtaciyev, 1992: 125), bazıları *hozirgi kelasi zamon aniq formasi* (hazirgi kelesi zaman anık forması) ve *hozirgi-kelasi zamon gumon formasi* (hazirgi-kelesi zaman guman forması) gibi başlıklar altında (Hacıyev, 1973: 157; Şaabdurahmonov vd., 1980: 363; Sapayev, 2009: 177); kimi araştırmacılar *kelasi zamon davom* (kelesi zaman devam) ve *kelasi zamon gumon* (kelesi zaman guman) olarak (Kemal, 1957: 408), kimileri ise *aniq kelasi zamon* (anık kelesi zaman), *gumon kelasi zamon* (guman kelesi zaman), *kelasi zamon maqsad* (kelesi zaman maksat) ve *kelasi zamon lozim* (kelesi zaman lazım) olmak üzere dört başlıkta inceler (Tursunov vd., 1992: 346).

Hacıyev, çalışmasında gelecek zamanı, *hozirgi-kelasi zamon* başlığı altında inceler ve *aniq* ve *gumon* olmak üzere iki alt başlık altında verir (1973: 157). *Hozirgi-kelasi zamon aniqlik formasi* biçiminin, en temel özelliği yapılacak olan hareket veya durumun kesin yapılacağına dair bilgi veriyor olmasıdır. Bazı araştırmacılar, fiil kök veya gövdesine -a/ -y eklerinin getirilmesi ile yapılan şekli *hozirgi-kelasi zamon aniqlik formasi* başlığı altında ele alırken (Hacıyev, 1973: 157; Şaabdurahmanov vd., 1980: 363; Mirtaciyev, 1992: 125; Rahmatullayev, 2006: 183), bazıları *hozirgi kelasi zamon fe'li*

başlığı altında (Kamalov vd., 1966: 295) altında inceler, bazıları ise -a/ -y dışında, -ajak (-yajak), -gu, -gay ekleri ile yapılan biçimleri de dahil eder (Tursunov vd., 1992: 346; Sapayev, 2009: 177).

Gelecek zamanın -(a)r biçim birimi ile oluşan yapısı, esas olarak hareketin yapılacak olma durumu ile ilgili tahminde bulunulduğunda kullanılan yapıdır. Bu zaman biçiminde hareket, ihtimal ve olasılık ifade eder. Dolayısıyla hareketin yapılp yapılmayacağı belirsizdir. Özbek Türkçesinde bu biçim, fiilin kök veya gövdesine getirilen -(a)r ekinin şahıs ekleri ile çekimlenmesiyle yapılır (Hacıyev, 1973: 157; Şaabdurahmanov, 1980: 363; Tursunov vd. 1992: 345; Mirtaciyev, 1992: 125; Sapayev 2009: 177). Bazı araştırmacılar *hozirgi-kelasi zamon gumon formasi* başlığı altında ele alırken (Hacıyev, 1973: 157; Şaabdurahmanov, 1980: 363) bazıları da *kelasi zamon gumon fe'li* (Tursunov vd. 1992: 345; Sapayev 2009: 177) başlığı altında inceler. Rahmatullayev, bu biçim birimi *taxminli kelasi zamon* (tahminli kelesi zaman) başlığı altında inceler (2006: 183). Çağatay Türkçesinde, gelecek zamanın bu yapısında -ar biçim biriminin kullanımı dışında, -ur ekli şekilleri de görülür. Özbek Türkçesinde ise biçim birim, tek biçimli hâlde bulunur (Tursunov vd., 1992: 346). Cümlede belki, ihtimal gibi sözcükler ile kullanılarak fiilin ifade ettiği tahmin ve belirsizlik anlamları güçlendirilir. Diğer taraftan cümlede kullanılan kesinlik bildiren mutlaka, asla vb. gibi yapılar ile kullanıldığında hareketteki netlik ifade edilir (Şaabdurahmanov, 1980: 363; 2009: 177; Tursunov vd. 1992: 346).

Yukarıda belirtildiği gibi -a / -y ve -(a)r biçim birimleri dışında, gelecek zamanı işaretleyen biçim birimler olduğuna dikkati çeken araştırmacılar da vardır. Çalışmada, fiil konusunda kapsamlı eserleri bulunan Hacıyev'in gramer anlayışı temel alındığı için diğer biçim birimler detaylı bir şekilde incelenmeyecektir. Ayrıca Özbek edebî dilinde, -a/-y ve -(a)r biçim birimlerinin gelecek zamanı işaretlemede fazla kullanıldığı görülür. Diğer

taftan edebî eserlerde karşılaşılabacağı dikkate alınarak diğer biçim birimler üzerinde de kısaca durulacaktır.

Gelecek zaman kipinin *-moqchi*, *-(a)jak*, *-gay*, *-gu* ve *-digan* biçim birimleri ile oluştuğunu ifade ederek ayrı başlıklar altında ele alan araştırmacılar da vardır. *-moqchi* biçim birimi, yapılacak veya yapılmayacak olan kılış ve oluşun bir niyete, isteğe veya amaca bağlı olarak gerçekleşmesi durumunda kullanılır. Bundan dolayı *-moqchi* ekini, bazı araştırmacılar *kelasi zamon maqsad fe'li* (Kamalov vd., 1966: 299; Tursunov vd., 1992: 345) başlığı altında ele alır. Buna karşın *-moqchi* ekinin gelecek zaman bildirmediğini ve istek bildirdiğini ifade eden araştırmacılar da vardır (Şükürov, 1976: 133). *-moqchi* biçim birimi, fiil kök veya gövdesine gelerek zamir menşeli şahıs ekleri ile çekimlenir. Bu yapının olumsuz şekli ise *emas* yapısının cümleye eklenmesi ile oluşur. Konuşma anından itibaren geleceğe yönelik hareketlerin, olma durumu bir amaca, ümide, niyet veya arzuya bağlıdır. Bu özelliği ile diğer gelecek zaman eklerinden ayrılır. *-moqchi* eki *bo 'lmoq* yardımcı fiili ile genellikle teklik üçüncü şahıs ile çekime girer. Yardımcı fiil ise burada zamir menşeli şahıs ekleri ile çekime girer (Kamalov vd., 1966: 300).

(134) *Yaqinda mirzoliqni tashlamoqchiman Ra'no.* (Kadiri, 1967: 211)

“Yakında katiplik görevimi **bırakacağım** Rana.”

-(a)jak biçim birimi ise, *aniq kelasi zamon* (Tursunov vd., 1992: 343; Sapayev, 2009: 179) veya *qat'iy kelasi zamon fe'li* (Kamalov vd., 1966: 297; Rahmatullayev, 2006: 184) olarak verilir. Özbek Türkçesinde *-ajak* eki, 1929 yılında yapılan *Til-İmla Konferansiyasi* (Dil- İmla Konferansı)'nde alınan kararla ölçü kabul edilir. Fiilin ifade ettiği harekette devamlılık ve gelecek zaman bildirir. Bu kullanımıyla şimdiki zamana yakın bir kullanımı söz konusudur. Fakat şimdiki zamanda süreklilik bildiren bir hareket, geçmiş zamanda başlayıp şimdiki ve gelecek zamanda devam eder. Ancak gelecek zaman bildiren bir ek, sadece konuşma anına ve sonrasına işaret eder. Geçmiş zaman bildiren *-dir* eki, diğer gelecek zaman bildiren eklere geldiğinde genellikle tahmin, olası ya da

belirsiz bir duruma veya harekete işaret ederken, fiil kök veya gövdesine *ajak* biçim birimi ile eklendiğinde fiilin ifade ettiği hareketteki kesinlik daha güçlü bir şekilde verilir (Kamalov vd., 1966: 298).

(135) *U jinoyatchi qo'llar chuqur tilsim ichida... Koshki biron alomatini ko'rsatsa, ular yuzlarcha qo'l bo'lsin. Yo'lchi ular bilan yolg'iz **kurashajak, bo'g'ishajak!*** (Aybek, 1969: 123) “O katil eller derin sessizlik içinde... Keşke bir anda alametini gösterse de onlar, yüzlerce el olsa... Yolçı onlar ile yalnız **mücadele edecek, boğuşacak!**”

(136) *Sizning har birlaringiz o'z qo'l ostidagilaringizning cho'panisizlar va sizlarning har bittalaringiz o'z qo'l ostidagilaringizning ahvoli uchun Alloh oldida hisob **berajaksiz.*** (Fıtrat, 2000: 154) “Sizin, her biriniz kendi elinizin altındakilerin çobanısınız ve sizlerin her biriniz kendi elinizin altındakilerin durumu için Allah katında hesap **vereceksiniz.**”

Fiil kök veya gövdesine gelen *-gay* ve ilgili şahıs eklerinin getirilmesi ile yapılan şekil, konuşma anından sonra kesin yapılacak olan hareketi bildirir. Burada kesinlik, inanma ve arzu anlamları ifade edilir (Tursunov vd., 1992: 344; Sapayev, 2009: 177). Genellikle olumlu cümlelerde kullanılırken olumsuz yapılarda kullanımı seyrek olur (Kamalov vd., 1966: 299).

(137) *Endi umid xudodan, natija ham orzumizcha **bo'lgay.*** (Kadiriy, 1967: 28)

“Şimdi umut Tanrıdan, sonuç da istediğimiz gibi **olacak.**”

-gu (*-g'u*, *-qu*, *-ku*,) biçim birimi, fiil kök ve gövdesine eklenip şahıs ekleri ile çekimlenmesiyle konuşma anından sonra yapılacak hareketi bildirmek için kullanılır. Bu şekil, edebî dilde az kullanılır bu nedenle *tarixiy kelasi zamon shakli* (Tursunov vd., 1992: 344; Sapayev, 2009: 177) veya *tarixiy qa'tiy kelasi zamon fe'li* (Kamalov vd., 1966: 298) diye adlandırılır.

(138) *Buni dahi qutqargumdir qo'lingdan, chiqargumdir sening yanglish yo'lingdan.* (Fıtrat, 2000: 231) “Bunu dahi **kurtaracağım** elinden, **çıkaraacağım** senin yanlış yolundan.”

(139) *Navoiy bobo nima deganlar, bilasanlarmi, bilmaysanlar, “Hunarni asrabon netgumdir oxir, olib tuproqqami ketkumdir oxir.” Senlar ham hunarlaringni olib ketmay, yoshlarga berib ketasanlar.* (Ahmad, 1986: 25)
“Nevaî Ata, ne demiş biliyor musunuz? Bilmiyorsunuz. “Bilgiyi saklayıp **ne yapacağım** sonunda alıp toprağa mı **götüreceğim.**” Sizler de biliminizi götürmeyip gençlere vereceksiniz.”

-*digan* biçim birimi, gelecek zamanda yapılması istenilen iş, oluş veya hareketin gerekliliğini veya bu duruma olan isteği bildirir. Bu ek ile ilgili olarak öncelikle -*digan* ekinin bir sıfat-fiil eki mi yoksa gelecek zaman bildirme işlevinde kullanılan bir ek mi olduğu, halen tartışma konusudur. Buna istinaden bazı araştırmacılar bu biçim birimi, gelecek zaman bildiren ancak sıfat-fiil işlevinde kullanılan ek olarak belirtirken bazıları, şimdiki zaman bildiren sıfat-fiil eki olarak ifade ederler (Hacıyev, 1973: 172). Hacıyev, bu ekin isimlendirilmesinin yanlış olduğunu dolayısıyla ekin şimdiki zamanı ya da gelecek zamanı işaretlenmesinin, cümlelerin bağlamından anlaşılabilceğini belirtir (1973: 173). Bazı gramer çalışmalarında -*digan* biçim birimi, *kelasi zamon lozim fe'li* (kelesi zaman lazım fiili) (Tursunov vd., 1992: 346), *kelasi zamon devom fe'li* (kelesi zaman devam fiili) (Kemal, 1957: 408; Kamalov vd., 1966: 299) ve *mo'ljalli kelasi zamon shakli* (molcalli kelesi zaman şekli) (Rahmatullayev, 2006: 184) başlıkları altında incelenir.

(140) *Ertaga Botiralining onasiga jamoatdan yegulik olib boradiganman* (Hacıyev, 1973: 174) “Yarına Batır Ali’nin annesine komşulardan yemek alıp götüreceğim.”

3.3.1.1. -a ve -y Biçim Birimi

Gelecek zamanı bildirme de en çok kullanılan -a/-y biçim birimleri, fiilin kök veya gövdesindeki son sese göre gelir. Bu biçim birim, bazı gramer eserlerinde şimdiki zaman başlığı altında incelenirken (Kononov, 1960: 209; Şükürov, 1976: 105), bazılarında şimdiki zamanın alt başlığı altında *hozirgi-kelasi zamon* (Kemal, 1957: 405; Tursunov vd., 1992: 342 Sapayev, 2009: 175) adı ile verilir. Bazı gramer eserlerinde *hozirgi-kelasi zamon aniqlik fe'li* (Kamalov vd., 1966: 295), *hozirgi-kelasi zamon aniqlik formasi* (Hacıyev, 1973: 157; Şaabdurahmanov vd., 1980: 363) ve *kelasi zamon aniqlik şekli* (Sayfullayeva, 2009: 217) olarak ele alınır.

Çağatay Türkçesinde bu yapı, -a/-(a)y + *turur*, -a/-(a)y + *dur* ve -a/-(a)y olmak üzere üç biçimli şekilde verilir (Abdurahmanov vd., 2008: 254). Çağatay Türkçesinde *ala turur men* olarak görülen *alaman* ifadesinde öncelikle -(u)r sıfat-fiil eki düşer, ötümsüz (jarangsiz) /t/ ünsüzü ötümlü (jarangli) /d/ ünsüzüne değişir ve *aladur-men* < *alatur-men* < *ala turur men* biçiminde gelişir. Birinci ve ikinci şahıslarda *alaman* < *aladur-men*, *alasen* < *aladur-sen*, *alamiz* < *aladur-miz*, *alasiz* < *aladur-siz* biçiminde gelişir ve *tur-* yardımcı fiili zamanla düşer. Üçüncü şahıs gelişimi ise, *oladi* < *aladi* < *aladir* < *aladur*; *oladilar* < *aladilar* < *aladirlar* < *oladurlar* biçiminde olup teklik üçüncü kişi şahıs *oladi* ve çokluk üçüncü kişi şahıs *oladilar* kullanımı, 19. yüzyıl sonlarına doğru işlek bir kullanıma geçtiği dikkati çeker (Abdurahmanov vd., 2008: 254).

Özbek Türkçesinde, *alaman* biçimli kullanım, ilk olarak 13.-14. yüzyıl eserlerinden *Tefsir*, *Kıyasü'l Enbiya* ve *Oğuzname*'de görülür. Bu biçim birimin, teklik ve çokluk III. şahıs ile çekimi *aladi* ve *aladi(lar)* biçimi, 18-19. yüzyıl eserlerinde kullanılmasıyla ayrılır. Taşkent, Karşı ve bazı Özbek diyalektlerinde çokluk I. şahıs biçimi *alamiz* için *alavuz* yapısının kullanıldığı dikkati çeker (Şükürov, 1976: 104).

Özbek Türkçesi edebî dilinde gelecek zaman, fiil kök veya gövdesine *-a/-y* biçim birimlerinin getirilip zamir menşeli şahıs eklerinin çekimlenmesi ile yapılır, konuşma anında ve sonrasında gerçekleşen iş, hareket veya kılışı bildirir (Tursunov vd., 1992: 342). Aynı zamanda fiilin ifade ettiği hareketin belirli bir zaman ile sınırlanmadığını ve tekrarlandığını da ifade eder (Kamalov vd., 1966: 295).

Gelecek zamanın olumlu şekli, fiil kök veya gövdesine *-a/-y* biçim biriminin eklenmesi ve zamir menşeli şahıs ekleriyle çekimlenmesi ile; olumsuz biçimi ise fiil kök veya gövdesine *-ma* olumsuzluk eki ve *-y* biçim biriminin eklenmesi ile zamir menşeli şahıs eklerinin çekimlenmesi ile yapılır:

Teklik/Çokluk	Teklik	Çokluk
I. şahıs	kel-a-man / kel-ma-y-man	kel-a-miz / kel-ma-y-miz
II. şahıs	kel-a-san / kel-ma-y-san	kel-a-siz / kel-ma-y-siz
III. şahıs	kel-a-di / kel-ma-y-di	kel-a-di-(lar)/kel-ma-y-di- (lar)

-a/-y biçim birimi ile oluşturulan zaman eki, aşağıdaki anlamları bildirir:

1. Fiilin ifade ettiği hareketin, gelecek zamanda yapılıp/yapılmayacağını bildirir. (Hacıyev, 1973: 158; Şükürov, 1976: 106; Şaabdurahmanov vd., 1980: 364; Tursunov vd., 1992: 343).

(141) *Sen har narsani Olladan ko'r. U bersa - xo'p; bermasa – xafa bo'lma, takdirga shukur qil, nomusli kambag'al bo'l. U dünyoda foydasini bilasan. Qani, non ol, uzumga qara.* (Aybek, 1969: 6) “Sen, her şeyi Allah’tan bil. O, verirse ne âlâ, vermezse de üzülme. Kaderine şükret, ahlaklı fakir ol. Öbür dünyada faydasını **göreceksin**. Hadi ekmek al, üzüm de ye.”

(142) *Anvar qachongacha og'iz-burnini qora qilib mashinaning tagida yotadi, qachongacha quruq non yeb birovning uyida yotib yuradi.* (Kahhar, 1988: 345)

“Enver, ne zamana kadar ağzını yüzünü karaya bulayıp arabaların altında **yatacak**? Ne zamana kadar kuru ekmek yiyip birilerinin evinde kalacak?”

2. Konuşma anında yapılan iş veya hareketi bildirir. Şimdiki zamana işaret eder (Hacıyev, 1973: 157; Şükürov, 1976: 107; Şaabdurahmanov vd., 1980: 363).

(143) *Bir bechora oshnamizni qarzga botiraveramizmi? - bo‘g‘ilib qichqirdi Oxun ve odamlarni bir bir ko‘zdan kechirib davom etdi. - O‘likni ko‘mib kelish qiyin emas, lekin yo‘g‘on chiqimlari keyin keladi, **bilasanlar**.* (Aybek, 1969: 27)

“Zavallı bir arkadaşımızı borca mı batırıverelim? diye sinirle bağırdı Ahun ve adamları tek tek gözden geçirip devam etti. Ölüyü gömmek zor değil, ama onun masrafları sonradan gelir, **biliyorsunuz**.”

(144) *Muattarxonman deng! Muhayyoni yomanlaydigan odam shaharda boshqa yo‘q! Siz u kishidan, shubhasizjuda ko‘p gaplar eshitgansiz. Bu gaplarning hammasini rad **qilaman** desam qimmatli vaqtingizni ko‘p olarman, deb **qo‘rqaman**.* (Kahhar, 1988: 347) “Muattar Hanım demek! Muhayya’yı kötüleyen şehirde başka insan yok! Siz, ondan şüphesiz birçok söz duydunuz. Bu sözlerin hepsini **reddediyorum** desem, kıymetli vaktinizi alırım diye **korkuyorum**.”

(145) *Salimjonning o‘rtoqlaridan biri Naimjon degan yigit so‘z oldi: Men hamma yahshi tilaklarga **qo‘shilaman**, shu bilan birga o‘zim ham kichkina bir tilakni aytmoqchiman.* (Kahhar, 1988: 310) “Selimcan’ın arkadaşlarından Naimcan adlı bir delikanlı, söz aldı. Ben de bütün iyi dileklere **katılıyorum**. Ayrıca kendim de küçücük bir dilekte bulunacağım.”

3. Hareketin sınırlı bir zamanda değil, daha geniş bir zamanda yapıldığını bildirir. Bu durumda, konuşma anından önce yapılmış olan bir hareket, sürekliliğini koruyan bir unsur olarak karşımıza çıkabilir (Hacıyev, 1973: 158; Şükürov, 1976: 105; Şaabdurahmanov vd., 1980: 364). Atasözü, deyimler ya da özlü sözlerde

kullanımı dikkat çeken bu biçim birim, geniş zaman bildirir (Kamalov vd., 1966: 296).

(146) *Pul belga quvvat, boshga toj. Puldor odam qanotli odam, bu qanot bilan mag‘ribdan mashriqqacha **uchasan**, har yerda oshna-og‘ayin, do‘st-yor **topasan**.*

(Aybek, 1969: 5) “Para, bele kuvvet başa taçtır. Paralı insan, kanatlı insandır, bu kanat ile batıdan doğuya **uçarsın**, her yerde arkadaş, dost **bulursun**.”

(147) *Gilam sotsang qo‘shninga sot, bir chekkasida o‘zing **o‘tirasan**.* (Kahhar, 1988: 349) “Kilim satacaksan komşuna sat, bir kenarında kendin oturursun.”

3.3.1.2. –(a)r Biçim Birimi

Gelecekte bir iş veya hareketin, yapılıp/yapılmayacağının kesin olmadığı durumlar, belirsiz ve ihtimal dahilinde ise, –(a)r biçim birimine eklenen şahıs eklerinin oluşturduğu yapı ile verilir. Bu yapı, tahmin bildirdiği için genellikle araştırmacıların, bu biçim birim ile yapılan zaman biçimini tahmin anlamına gelen *gumon* başlığı altında incelediği dikkati çeker. Gramerlerde *hozirgi-kelasi zamon gumon formasi* (Hacıyev, 1973: 157; Şaabdurahmanov vd., 1980: 363), *kelasi zamon gumon formasi* (Kemal, 1957: 409; Kamalov vd., 1966: 296; Tursunov vd., 1992: 345; Sapayev, 2009: 177; Sayfullayeva, 2009: 216) ve *будущее предположительное время* (tahmini gelecek zaman) (Kononov, 1960: 229) başlığı altında incelenir.

Çağatay Türkçesinde bu yapı, dönem eserlerinde -Ar veya -Ur olarak görülür (Tursunov vd., 1992: 346). –(a)r biçim birimini, *hozirgi-kelasi zamon* adı altında inceleyen Abdurahmanov, 11. yüzyıl öncesine ait tarihî eserlerde ekin, *yur / yür* ekleri ile paralel işlevde olduğunu belirtir. 13. ve 14. yüzyıllarda yazılan *Nehcü’l-Feradis*, *Tefsir* ve *Kıtasü’l-Enbiya* gibi tarihî eserlerde *yur / yür* eklerinin aynı zamanda -r ekinin de şimdiki-gelecek zaman işlevinde kullanımına dikkat çeker (2008: 260). Bu yapının

olumsuz biçimi, *-ma* eki ve sıfat-fiil eki olan *-(a)r* ekinin $s < z < r$ gelişimi sonucunda oluşan *-mas* eki ile verilir (Kamalov vd., 1966: 297).

Standart Özbek Türkçesinde *-(a)r* biçim birimi, zaman bildirmesi açısından *-a/ -y* biçim birimleri ile paralellik gösterir (Hacıyev, 1973: 158). Bu yapı da hem şimdiki zamana hem de gelecek zamana işaret eder. Ancak şimdiki zamana ait olan bir hareketin olasılık ya da tahmini durumu verilecekse *-dir eki* veya *-sa kerek* ifadesi fiil gövdesine gelir. Dolayısıyla da fiil kök veya gövdesine getirilen *-(a)r* biçim biriminin şahıs ekleri ile çekimlenmesiyle oluşturulan yapı, diğer biçim birimlerle oluşturulan zaman şekillerine göre daha az kullanılır (Hacıyev, 1973: 159). Özbek Türkçesinde ünlü ile biten fiil köklerinden sonra *-r*; ünsüz ile bitenlerden sonra ise *-(a)r* biçim birimi kullanılır.

Gelecek zamanın olumlu şekli, fiil kök veya gövdesine *-ar* biçim biriminin eklenmesi ve zamir menşeli şahıs ekleriyle çekimlenmesi ile; olumsuz biçimi ise, fiil kök veya gövdesine *-mas* (geniş zaman kipinin olumsuzu) yapısının eklenmesi ve zamir menşeli şahıs eklerinin çekimlenmesi ile yapılır:

Teklik/Çokluk	Teklik	Çokluk
I. şahıs	kel-ar-man/ kel-mas-man	kel-ar-miz/ kel-mas-miz
II. şahıs	kel-ar-san/ kel-mas-san	kel-ar-siz/ kel-mas-siz
III. şahıs	kel-ar/ kel-mas	kel-ar-(lar) / kel-mas-(lar)

-ar biçim birimi ile oluşturulan zaman eki, aşağıdaki anlamları bildirir:

1. Belirsiz bir gelecek zaman bildirir (Kamalov vd., 1966: 297; Hacıyev, 1973: 159).

(148) *Boy, man sizga amri ma 'ruf etdim va menga shariat bo 'yicha lozim bo 'lgan ishni bo 'ynumdan soqit qildim. Inshoolloh, mo 'ylab chiqarib, alifni tayoq demayturgan o 'g 'lungiz holini ko 'rarmiz va o 'qutmaganingiz uchun gunohkor*

bo'lursiz. (Behbudiy, 1913: 42) "Bey, ben size emri bildirdim ve benim şariat boyunca yapmam gereken işi üstümden attım. İnşallah, bıyığı çıkıp elife mertek demeyecek oğlunuzun hâlini **göreceğiz** ve okutmadığınız için suçlu **olacaksınız.**"

(149) *Yo 'lchining qoni behuda ketmaydi, sira behuda ketmaydi. Bu hikmatli qon, qutlug' qon. Unda sir ko 'p. Keyin tushunasan, qizim. Man o 'lib ketsam, bir vaqt o 'zing: "Ha, Shakir otam shunday degan edi", deb yo 'dlarsan.* (Aybek, 1969: 190) "Yolçı'nın kanı boşa gitmez, asla boşa gitmez. Bu hikmetli kan, kutsal kan. Onda gizem çok. Sonra anlarsın kızım. Ben öldükten bir süre sonra "Evet, Şakir babam böyle söylemişti" diye **hatırlayacaksın.**"

2. Hazirgi-kelesi zaman bildiren -a/-y biçim birimleri ile paraleldir. Bu şekil de şimdiki zaman ve gelecek zaman bildirir (Hacıyev, 1973: 158).

(150) *Ra'no yarim yo 'lda to 'xtab, kulimsiragan holda Anvarga qaradi: **Chi qarman!** – dedi.* (Kadiriy, 1967: 61) "Rana, yolun yarısında durup gülümser bir halde Enver'e baktı: **Çıkarım,** dedi."

3. Fiilin ifade ettiği hareketin gerçekleşmesi ile ilgili tahmin bildirir (Tursunov vd., 1992: 345; Sapayev, 2009: 178).

(151) *Bir kun o 'z otimni **minarman.*** (Aybek, 1969: 9) "Bir gün kendi atıma **binerim.**"

(152) *Men sevindim, balki bu kun parilar yurtiga **ketarman,** deb o 'yladim.* (Kadiriy, 1967: 131) "Ben sevindim, belki bugün periler ülkesine **giderim,** diye düşündüm."

4. Belirli bir zaman aralığı ile sınırlanmayan ve sürekli tekrarlayan harekete işaret edebilir (Hacıyev, 1973: 19; Tursunov vd., 1992: 346; Sapayev, 2009: 178).

(153) *Mohlar oyim: "Kiyimni bir gap bo 'lar. Kishilar masjid, madrasa solganda, biz bir yetim boqsak, arzimaydimi? Senga og'irlik qilsa, o 'z bisotimdan **kiyintirarman,** bolam", - dedi.* (Kadiriy, 1967: 46) "Mahlar Valide, kıyafeti

hallolur. Herkes cami, medrese yaptırırken biz bir yetime baksak, olmaz mı? Sana yük olursa, kendi paramla **bakarım** evladım, dedi.”

(154) *Yana men mirzoboshi bo‘lib qolsam, bu ohu zorlarning, to‘kilgan ma‘sum qonlarning ichida bilf‘el **suzarman**. Bu vaqt mening azobim bevosita bo‘lur.*

(Kadiri, 1967: 59) “Yine ben mirzabaşı¹⁴ olursam, bu günahsızların dökülen masum kanlarında kendim **yüzerim**. O zaman, doğrudan ben azap çekerim.”

5. Yan cümlesi şartlı yapıda olan birleşik cümlelerde, temel cümlelerin yüklemi görevinde genellikle düşüncenin kesinliğini ifade etmek için kullanılır. Bu anlamda kullanılan cümle, bazen basit cümle olabilir ancak fiil şeklinin ifade ettiği hareketin bir şarta bağlı olduğu anlaşılır. (Hacıyev, 1973: 159; Şaabdurahmanov vd., 1980: 365).

(155) *Sharda qayo‘qdan ish topasan? Bizda yura tur. Non-nasibang bizda **bo‘lsa qolarsan**, bo‘lmasa qishlog‘ingami yo‘ boshqa tomongami **jo‘narsan**.* (Aybek, 1969: 7) “Şehirde nerede iş bulacaksın? Bizde çalış. Nasibin bizdeyse **kalırsın**, yoksa köyüne mi başka bir tarafa mı **gidersin**.”

(156) *Oyog‘imga zanjirlar emas, jahannam ilonlari sorilsa, yana sen sari **ketarman**. Dunyoning butun balolari boshimga to‘kulsa, zulm cho‘lining temir tikonlari ko‘zlarimga kirsas, yana seni **qutqararman**.* (Fıtrat, 2000: 33) “Ayağıma zincirler değil, cehennem yılanları sarılsa, yine sana doğru **gelirim**. Dünyanın bütün dertleri benim başıma gelse, zulüm çölünün demir dikenleri gözlerime batsa da yine seni **kurtarıyorum**.”

6. -(a)r biçim birimi, cümlede *balki* ve *ehtimol* gibi sözcüklerle birlikte kullanıldığında olasılık anlamı kuvvetlendirilir.

(157) *Chol takror so‘ragach, u javob berdi: Toshkentda ish topsam, **balki qolarman**. Mirzokarimboy soqolining uchini barmoqlari bilan chimdib, kulib*

¹⁴ Özbek hanlıklarında kâtip başı (İL, 599).

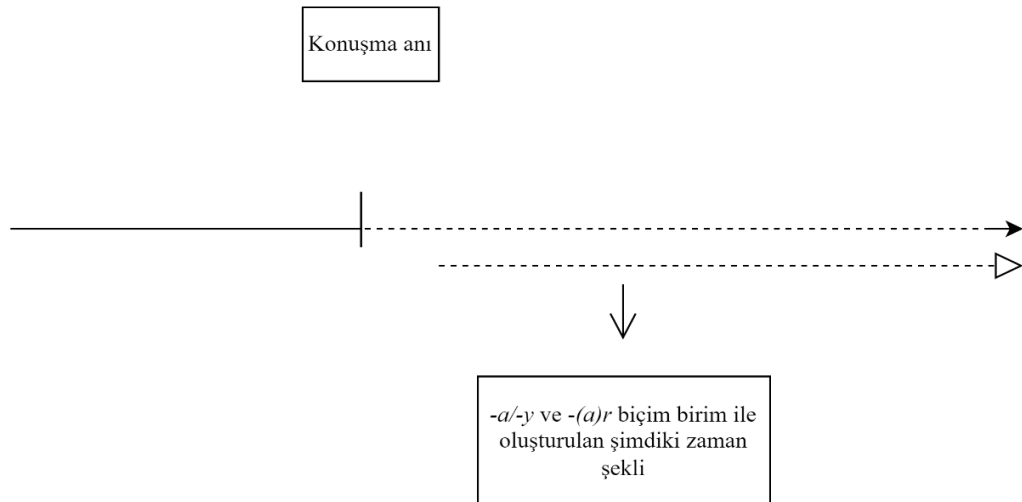
qo'ndi. (Aybek, 1969: 7) “İhtiyar, tekrar sorunca o cevap verdi: Taşkent’te iş bulursam belki **kahırım**. Mirza Kerim, sakalının ucunu parmakları ile çimdikleyip güldü.”

(158) *Nimaga xafa bo'lay? Ayta qoling, **balki savinarman**, kim biladi... - shiringina so'zladi Gülnor.* (Aybek, 1969: 94) “Neden üzüleyim? Söyleyin lütfen, belki **sevinirim**, kim bilir diye tatlı bir şekilde konuştu Gülnar.”

7. Cümle içinde *albatta*, *mutlaqo* ve *aslo* gibi kesinlik bildiren sözcükler ile birlikte kullanıldığında fiilin ifade ettiği hareketteki kesinlik bildirilir (Kamalov vd., 1966: 297).

(159) *Senga bir xat bor, - boy patnis tagidan xatni chiqardi, - lekin xushxabar keltirgan emas. Sen **albatta** og'ir, aqlli yigitsan, Olloning rizosiga **bo'ysunarsan**...* (Aybek, 1969: 103) “Sana bir mektup var. Bey, tepsinin altından mektubu çıkardı ancak güzel bir haber değil. Sen tabi ki ağırbaşlı, akıllı bir delikanlısın. Allah’ın takdirine **boyun eğersin**...”

Fiilin kök veya gövdesine eklenip şahıs ekleri ile çekimlenmesiyle gelecek zamanı ifade eden *-a/-y* ve *-(a)r* biçim birimlerinin, zaman çizelgesinde işaretlediği zaman aşağıdaki gibi verilebilir:

SONUÇ

Çalışmada, Türk dilinin Güneydoğu – Uygur Türk lehçeleri arasında yer alan Özbek Türkçesindeki haber kipleri ele alınmıştır. Tezimizde ulaşılan sonuçlar aşağıda maddeler halinde verilmiştir:

1. Özbek Türkçesi gramerlerinde haber kipleri, *mayl* başlığı altında *ijro mayli* alt başlığında incelenmektedir. Haber kipi, fiilin ifade ettiği hareketin bir zamana bağlı olarak gerçekleşip/gerçekleşmediğini bildirir. Özbek Türkçesinde haber kipi başlığı altında geçmiş, şimdiki ve gelecek zaman olmak üzere üç zaman dilimi verilir. Bu zamanlar, konuşma anı temel alınarak belirlenir. Buna göre konuşma anından önce gerçekleşen hareket geçmiş zamanı, konuşma anında gerçekleşen hareket şimdiki zamanı ve konuşma anından sonra gerçekleşen hareket gelecek zamanı bildirir.
2. Haber kipinin gruplanmasında ve adlandırılmasında araştırmacıların fikir birliğinde olmadığı görülmüştür. Bazı araştırmacılar ötgen, hazırki ve kelesi zaman başlığı altında (Kamalov vd., 1966: 287; Mirtaciyev, 1992: 123, Tursunov vd. 1992: 333, Sapayev, 2009: 167, Sayfullayeva, 2009: 215), bazıları bu üst başlıklara ek olarak hazırki-kelesi zamanı dahil ederek (Abdurrahmanov vd., 2008: 199), bazıları ise kelesi zaman başlığını hazırki-kelesi zaman başlığı altında incelemiştir (Hacıyev, 1985: 131, Şaabdurahmanov vd. 1980: 352). Çalışmanın ana kaynağını oluşturan A. Hacıyev'in gelecek zamanı hazırki-kelesi zaman altında incelediği tespit edilmiştir ancak çalışmada karışıklık olmaması için biz bu başlığı gelecek zaman olarak verdik.
3. Özbek Türkçesinde geçmiş/ötgen zaman konuşma anından önce gerçekleşen/gerçekleşmeyen iş, hareket veya olayları bildiren yapı olarak verilmiştir. Ötgen zaman, diğer zaman biçimlerine göre daha çeşitli olmasıyla

dikkati çeker. İncelenen gramer eserlerinde, bu zaman yapısındaki çeşitliliği, bazı araştırmacılar sınıflandırmalar yoluyla (Kamalov vd., 1966: 287; Tursunov vd., 1992: 333; Sapayev, 2009: 169); bazı araştırmacılar ise biçim birimler üzerinden incelemiştir (Hacıyev, 1973: 132; Mirtaciyev, 1992: 124).

4. Özbek Türkçesinde fiil kök ve gövdesine getirilen *-di* biçim birimi, şahıs ekleri ile çekimlenir ve genellikle konuşma anından kısa süre önce gerçekleşen hareketi bildirir. Bu yapı, hareketin gerçekleşip/gerçekleşmediğini kesin bir şekilde ifade etmesiyle diğer geçmiş zaman bildiren yapılardan ayrılır. Bağlama göre bazı durumlarda şimdiki zamana işaret etmesi ile dikkati çeker.
5. Fiilin ifade ettiği hareketin konuşan tarafından tanık olunmadığı, daha sonra duyulduğu veya fark edildiği durumlar, fiilin kök veya gövdesine eklenen *-gan* biçim biriminin şahıs ekleri ile çekimlenmesiyle verilir. *-gan* biçim birimi ile oluşturulan yapı, konuşma anından epey önce gerçekleşen hareketi yani uzak geçmişini bildirir. Uzak geçmişin yanında yakın geçmişini de bildiren bu yapı, zaman yanında olasılık ve ihtimal anlamları bildirir. *-gan* biçim birimi ile oluşturulan geçmiş zaman, teklik ve çokluk III. şahısta *-dir* eki getirildiğinde cümlelerin bağlamına göre kesinlik veya olasılık bildirir.
6. Fiil kök ve gövdesine gelen *-ib* biçim biriminin şahıs ekleriyle çekimlenmesiyle yapılan geçmiş zaman şekli, genellikle konuşma anından çok önce gerçekleşen, konuşanın tanık olmadığı, başkasından duyduğu veya sonradan fark ettiği hareketleri bildirir. Ancak cümlelerin bağlamına göre, *-di* biçim birim ile oluşan geçmiş zamanının işaretlediği yakın zamanı belirterek konuşanın tanık olduğu hareket ve durum ifade edilebilir. Bu yapı, konuşanın iradesi dışında gerçekleşen olayları ifade ederken de kullanılır. Fiil kök ve gövdesine gelen *-ib* biçim birimi, yardımcı fiilleri getirilerek çekime girdiğinde şimdiki zamanı işaretlemektedir.

7. Türkiye Türkçesindeki birleşik fiil çekimi, Özbek Türkçesi gramerlerinde analitik yol olarak verilmiştir. Birleşik çekim, fiil kök veya gövdesine gelen zaman bildiren biçim birimlerin *edi* yapısı, *ekan* ve *emiş* yapılarının eklenip şahıs ekleri ile çekimlenmesiyle oluşur. Bu yapılarla çekime giren biçim birimler, genellikle geçmiş zamana işaret ettiğinden ötgen zaman başlığı altında incelendiği dikkati çekmiştir. Geçmiş zamanı bildiren birleşik çekimlerin, ortak özelliği, daha eski bir zamanı işaretleyerek uzak geçmişini bildirmesidir. Ancak, yardımcı fiillerle çekimlendiğinde bağlama göre konuşma anını ve sonrasını da ifade edebilir. Şimdiki zamanın birleşik çekimi ise daha çok alışkanlıklara ve hareketin sürekliliğine işaret ettiği görülür.
8. *Edi* yapısı, fiil kök veya gövdesine *-gan edi*, *-ib edi*, *-yotgan/-yotib edi*, *-moqda edi*, *-ar edi* ve *-guvchi edi* şeklinde gelerek şahıs ekleri ile çekime girer. *Edi* yapısı ile çekime giren *-gan*, *-ib*, *-(a)r* biçim birimlerinde, ek fiildeki *e-*, vurgusuz ve dar olduğu için genellikle düşer ve *-gandi < -gan edi*, *-uvdi < -ib edi* ve *-ardi < -ar edi* gelişimi konuşma dilinde ve bazı edebî eserlerde görülür.
9. *Ekan* yapısı, fiil kök veya gövdesine *-yapti ekan*, *-yotgan ekan*, *-yotir ekan* / *-yotibdi ekan*, *-moqda ekan* şeklinde gelerek şahıs ekleri ile çekime girdiğinde fiilin ifade ettiği geçmiş zamanda yapılan harekete süreklilik anlamı katar; *-di ekan*, *-gan ekan* ve *-(a)r ekan* şekilleri, şahıs ekleri ile çekime girdiğinde fiilin ifade ettiği hareket veya durumun, önce bilinmeyip daha sonra öğrenildiğini bildirir. *-(a)r ekan* biçimi, konuşanın onaylamadığı durumları bildirmesi bakımından diğer yapılardan ayrılmaktadır.
10. *Emiş* yapısı, fiil kök veya gövdesine *-ibdi emiş*, *-gan emiş*, *-ayotgan emiş*, *-ar emiş* ve *-moqchi emiş* şeklinde gelerek şahıs ekleri ile çekimlenir. Konuşanın başkasından duyduğu iş, hareket veya durumları aktarırken kullanılan bu yapı, *edi*

ve *ekan* yapısı ile oluşturulan birleşik çekimli yapılara göre daha az işlektir. Özbek Türkçesinde, rüya anlatımlarında bu yapının kullanıldığı dikkati çeker.

11. Şimdiki zaman/hazirgi zaman, konuşma anında gerçekleşen hareketi bildirir.

Şimdiki zaman kipi, Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesinde geniş zaman başlığı altında değerlendirilmiştir. Bu kipin, şimdiki zaman işlevinde kullanımı Harezmi Türkçesi döneminde görülür. Özbek Türkçesinde şimdiki zamanın, konuşma anından önce başlayan ve konuşma anından sonra da devam eden hareketi bildirir ve iki şekilde yapılır. 1. *-a/-y* zarf-fiillerine eklenen *-yap*, *-yotir/-yotib* ve *-moqda* biçim birimlerinin şahıs ekleriyle çekimlenmesi ile oluşan sentetik yapı. 2. *-a/-y* ve *-(i)b* zarf-fiil eklerine *yot-*, *tur-*, *yur-* ve *o'tir-* yardımcı fiillerinin eklenerek şahıs ekleriyle çekimlenmesi sonucu oluşan yapı. *Tur-* yardımcı fiili hem *-a/-y* hem de *-(i)b* zarf-fiili ile çekime girdiğinden diğerlerinden ayrılır.

12. Özbek Türkçesinde şimdiki zamanı işaretlemek için kullanılan biçim birimlerden en işlek olanı *-yap* biçim birimidir. Şimdiki zaman bildiren *-yap* biçim birimi, gelecek zamana ait bir hareketi genellikle *bor-*, *yubor-*, *ket-* ve *boshla-* fiilleri ile çekime girdiğinde bildirir.

13. Fiilin kök veya gövdesine gelen *-yotir/-yotib* biçim birimleri, şahıs ekleri ile çekimlendiğinde daha çok edebî eserlerde, şiirlerde, gazete ve dergilerde veya tercüme eserlerde kullanılmasıyla diğer şimdiki zaman bildiren biçim birimlerden ayrılır.

14. Şimdiki zamanı bildiren bu biçim birimlerin, geçmiş zamana ait hareketi ifade ederken de kullanımı dikkati çeker. Bu durumda konuşan, geçmiş zamanı hareketin gözlemleyicisi olarak anlatır. Bu kullanımı ile şimdiki zamanı bildiren *-moqda* biçim biriminden ayrılır.

15. Fiilin kök veya gövdesine gelip şahıs ekleri ile çekimlenen *-moqda* biçim birim ile oluşturulan şimdiki zaman yapısının, daha çok edebî eserlerde kullanıldığı

- tespit edilmiştir. *-moqda* biçim biriminin, olumsuz yapılarda ve soru cümlelerinde kullanılmadığı görülür. Bu durum, fiil kök veya gövdesine eklenip şahıs ekleri ile çekimlenerek şimdiki zaman bildiren *-yap* ve *-yotir/-yotib* biçim birimlerinde görülmez. Fiil kök veya gövdesine eklenen ve genellikle III. şahıs ile çekime giren *-moqda* biçim birimi, hareketteki heyecan, sevinç gibi duygu durumlarını bildirir.
16. Fiil kök veya gövdesine getirilen *-a/-y* ve *-(i)b* zarf-fiillerine *-yot-*, *-yur-*, *-tur-* ve *-o 'tir-* yardımcı fiilleri getirilip şahıs ekleri ile çekimlendiğinde de şimdiki zaman ifade edilir. Bu yardımcı fiiller, hareketin sürekliliğini ifade eder. Yukarıda belirtildiği şekli ile şimdiki zamanı işaretleyen yardımcı fiiller, olumsuz bir yapıda kullanıldığında geçmiş zamanı bildirir. *-Tur-* yardımcı fiili, *-(i)b* zarf-fiili ile kullanıldığında, ana fiildeki hareketin belirli bir zaman içinde devam ettiğini bildirir. Bu nedenle, konuşma anında gerçekleşen hareketi belirtir (Hacıyev, 1966: 50). Bu özelliği ile *-yot-*, *-yur-* ve *-o 'tir-* yardımcı fiillerinden ayrılır (Hacıyev, 1966: 50).
17. Gelecek zaman/kelesi zaman ise, konuşma anından sonra gerçekleşecek olan hareketi bildirmektedir. Özbek Türkçesinde gelecek zamanın, *-a/-y* ve *-(a)r* biçim birimleri dışında *moqchi*, *-(a)jak*, *-gay*, *-gu* ve *-digan* biçim birimleri olduğuna işaret eden araştırmacılar da vardır. Bu biçim birimler içinde yazı dilinde en çok *-a/-y* ve *-(a)r* biçim birimlerinin kullanıldığı görülür. Bu yapılar, gelecek zamanda gerçekleşen hareketi bildirmesinin yanında şimdiki zamanı da bildirmesi açısından ortaklık gösterir.
18. Fiilin kök veya gövdesine *-a/-y* biçim birimi getirilerek oluşturulan yapı, şimdiki zaman ile gelecek zamanı işaret ettiği için araştırmacılar, *hazirgi-kelesi zaman* şeklinde adlandırmışlardır. Bu yapı, bağlama göre konuşma anında gerçekleşen hareketi yani şimdiki zamanı, konuşma anından sonra gerçekleşen gelecek zamanı

ve belirli bir zamanı değil, daha geniş bir zamanı yani geniş zamanı bildirir. Bu özelliği ile daha çok atasözü ve deyimlerde görülür.

19. Özbek Türkçesinde gelecek zaman, fiil kök ve gövdesine getirilen *-(a)r* biçim biriminin, şahıs ekleri ile çekimlenmesiyle yapılır. Bu yapı, fiilin ifade ettiği hareketle ilgili belirsizlik ve tahmin bildirir. Bu nedenle Özbek Türkçesi gramerlerinde *hazirgi-kelesi zaman guman* başlığı altında incelenir.

20. Genellikle fiilin kök veya gövdesine gelerek şahıs ekleri ile çekimlendiğinde tahmin, belirsizlik bildiren *-(a)r* biçim birimi, yan cümlede *-sa* şart kipi varsa, düşüncenin kesinliğini bildirir. *Albatta*, *mutlaqo* ve *aslo* gibi kesinlik bildiren yapılar ile kullanıldığında netlik; *balki* ve *ehtimol* gibi yapılarla kullanıldığında ise olasılık bildirir.

KAYNAKÇA

Abdurahmonov, G‘., Shoabdurahmonov Sh. Sh., Hojiyev, A. P. (1975a), **O‘zbek Tili Grammatikasi I Tom Morfologiya**, Toshkent, O‘zbekistan SSR Fan Nashriyoti.

Abdurahmanov, G‘., (1994b), **O‘zbek Xalqining Etnogenezi va O‘zbek Tilining Şakllanişi**, Türk Dil Kurumu Yayınları -Belleten C. 37, S. 2.

Abdurahmonov, G‘., Shukurov, Sh., Mahmudov, Q., (2008c), **O‘zbek Tilining Tarixiy Grammatikasi Fonetika, Morfologiya va Sintaksis**, Toshkent, O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti.

Aksan, D., (2015), **Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

Arat, R. R., (1951), **Türk Şivelerinin Tasnifi**, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı.

Asqarov, A., (1996a), **Mustaqillik Yillarida Tarix, Arxeologiya va Etnologiya**, O‘zbekiston, IF Jurnali.

Asqarov, A., (2004b), **O‘zbek Xalqining Etnogenezi va Etnik Tarixining Bazi Bir Nazariy va İlmiy-Metodologik Masalalari**, Toshkent, O‘zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi.

Asqarov, A., (2007c), **O‘zbek Xalqining Etnogenezi va Etnik Tarixi**, Toshkent, O‘zbekistan Respublikasi, Oliy va O‘rta Maxsus Ta‘lim Vazirligi.

Avcı, Y., (2006), **Özbekistan’da Fıtrat’ın Ceditçiliği, Eğitimciliği ve Eğitim Felsefesi**, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, Sayı 21, s.41-44.

Banguoğlu, T., (2015), **Türkçenin Grameri**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

Barthold, W., (2006), **Türk-Moğol Ulusları Tarihi**, (Rusçadan Çeviri: H. Eren), Ankara, TTK.

Barutcu Özönder, F. S., (2011), **Türkçede Fiil ve Fiil Çekimi**, Türk Gramerinin Sorunları-Bildiriler, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

Blaszczak, J., vd., (2016), **Mood, Aspect, Modality Revisited New Answers to Old Question**, London, The University of Chicago Press.

Birsel, H., (2005), **Küresel Güç Mücadelesinde Türkistan Jeopolitiği ve Özbekistan (1991-2005)**, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi (Danışman: Prof. Dr. Timuçin Kodaman), Isparta.

Bulak, Ş., (2017), **Karşılaştırmalı Tarihi Türk Yazı Dilleri Grameri – Fiil Çekimi**, İstanbul, Kesit Yayınları.

Clauson, Sir G., (1972), **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish**, Oxford, Clarendon.

Comrie, B., (1976a), **Aspect**, Cambridge: Cambridge University Press, 1-32, 52-64.

Comrie, B., (1985b), **Tense**, Cambridge, Cambridge University Press, 1-64, 122-125.

Çetin, H., (1997), **Çarlık Rusya'sının Türkistan İşgali ve Buhara Hanlığı**, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi (Danışman: Prof. Dr. Mümtazer Türköne), Kırıkkale.

Demirel, M. V., Kerimoğlu, C., (2015), **Türkçe Dil Bilgisi Öğretiminde Kip**, Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 4/3, s. 1268-1289.

Dilaçar, A., (1971), **Gramer: Tanımı, Adı, Kapsamı, Türleri, Yöntemi, Eğitimdeki Yeri ve Tarihçesi**, Dergipark.

Eckmann, J. (1988), **Çağatayca El Kitabı** (Çeviri: G. Karaağaç), İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi.

Ediskun, H., (1999), **Türk Dilbilgisi**, İstanbul, Remzi Kitabevi.

Enazarov, T., vd., (2012), **O‘zbek Dialektologiyasi**, Toshkent.

Eraslan, K., (2000a), **-ser / -sar İsim-fiil Ekinin Yapısı ve Fonksiyonları**, Hasan Eren Armağanı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

Eraslan, K., (2012b), **Eski Uygur Türkçesi Grameri**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ercilasun, A. B., (2000a), **L, N, R’den sonra niçin T**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ercilasun, A. B., (2020b), **Kutadgu Bilig Grameri- Fiil**, Ankara, Akçağ Yayınları.

Erdal, M., (2004), **A Grammar of Old Turkic**, Boston, Brill Leiden.

Eren, H., (2006), **Türk-Moğol Ulusları Tarihi** (Wilhelm Barthold), Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Ergin, M., (2013), **Türk Dil Bilgisi**, İstanbul, Bayrak Yayınları.

Erk, Emeksiz, Z., (2008), **Türkçede Kiplik Anlamının Belirsizliği ve Anlamsal Roller**, Dil Dergisi.

Gabain, A., von (2003), **Eski Türkçenin Grameri**, (Çeviri: M. Akalın), Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

Gencan, T. N., (1974), **Dilbilgisi**, İstanbul, Ahmet Sait Matbaası.

Gömeç, S., Fidan, A. G., (2022), **Özbek Tarihi ve Kültürüne Genel Bir Bakış**, Genel Türk Tarihi Araştırma Dergisi.

Hacıeminoğlu, N., (2019), **Karahanlı Türkçesi Grameri**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

Hayit, B., (2004), **Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Hojiyev, A., (1966a), **O‘zbek Tilida Ko‘makchi Fe‘llar**, Toshkent, O‘zbekiston Fan Nashriyoti.

Hojiyev, A., (1970b), **To‘liqsiz Fe‘l**, Toshkent, O‘zbekiston Fan Nashriyoti.

Hojiyev, A., (1973c), **Fe‘l**, Toshkent, O‘zbekiston Fan Nashriyoti.

Hojiyev, A., (1985d), **Tilshunoslik Terminlarining İzohli Lugati**, Toshkent, O‘zbekistan Milliy Ensiklovediyasi Davlat İlmiy Nashriyoti.

Hostler, C. W., (1979), **Turkish And The Soviets**, Newyork, Soviyet Asian Ethnic Erontiers.

Howorth, H. H., (1880), **History of the Mongols From The 9th to Th 19th Century**, V. II/D.2, London.

Johanson, L., (1998), **“The History of Turkic” The Turkic Languages** (Ed. Lars Johanson and Eva A. Csato), Routledge London and New York.

Joldoshov, A., (2019), **Kimlik ve Sınır: Orta Asya’da Sınır Sorunları**, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi.

Kafalı, M., (2005), **Çağatay Hanlığı**, Ankara, Berikan Yayınevi.

Kamol, F., (1957), **Hozirgi Zamon O‘zbek Tili**, Toshkent, O‘zbekistan SSR Fanlar Akademiyasi Nashriyoti.

Kamolov, F., vd., (1966), **Hozirgi O‘zbek Adabiy Tili I Fonetika, Leksikologiya, Morfologiya**, Toshkent, O‘zbekistan SSR Fan Nashriyoti.

Kamalova, Z., (2017), **Özbeklerin Ulusal Oluşumu**, Milli Kültür Araştırmaları Dergisi, Dergipark.

Kara, F., (1999), **Özbekistan Tarihi**, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi (Danışman: Dr. Ergün Öz Akçora), Elâzığ.

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I - Fiil – Basit Çekim (2019), Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kılıç, F., (2004), **Kırgız Türkçesinde Bilgi Kipliği: Delile Dayananların Diğer Bilgi Kiplikleriyle İlişkisi**, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi (Danışman: Prof. Dr. Fatma Sema Barutcu Özönder), Ankara.

Kononov, A. N., (1960), **Grammatika sovremennogo uzbekskogo literaturnogo yazıka**, Moskva, Nauka.

Korkmaz, Z., (1992a), **Gramer Terimleri Sözlüğü**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

Korkmaz, Z., (2014b), **Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kornfilt, J., (1997), **Turkish**, University of Southern California.

Kuçkartayev, I., (2018a), **Latin Harfli Alfabenin Özbekçeye Uygulanması Üzerine, Prof. Dr. İristay Kuçkartayev'in Türkiye'deki Bilimsel Mirası**, (Hazırlayan: Aynur Öz Özcan) Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kuçkartayev, I., (2018b), **Latin Esaslı Yeni Özbek Alfabesi, Prof. Dr. İristay Kuçkartayev'in Türkiye'deki Bilimsel Mirası**, (Hazırlayan: Aynur Öz Özcan) Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kurbonova, M. M., (1997), **Abdurauf Fitrat va O'zbek Tilshunosligi**, Universitat Nashriyoti.

Krimskiy, A. E. (1930), **Tyurki ix movi ta Literaturi**, Cilt: 1, Kiev, Akademik Nauk.

Mahkomov, N., Ermotov, I., (2013), **Tilshunoslik Terminlarining İzohli Lugati**, Toshkent, O'zbekistan Respublikası Fanlar Akademiyası, Fan Nashriyoti.

Nurmonov, A., (2002), **O'zbek Tilshunosligi Tarixi**, Toshkent, O'zbekiston Nashriyoti.

Mirtojiyev, M., (1992), **Hozirgi O'zbek Tili**, Toshkent, O'zbekistan Nashriyoti.

Palmer, F. R., (2001), **Mood and Modality**, Cambridge Textbooks in Linguistics, Cambridge, Cambridge University Press.

Rahmatullayev, Sh., (2006), **Hozirgi Adabiy O'zbek Tili**, Toshkent, O'zbekistan Respublikasi Oliy va O'rta Maxsus Ta'lim Vazirligi.

Ravshanho'ja, R. (2010), **Umumiy Tilshunoslik**, Toshkent, O'zbekistan Respublikasi Oliy va O'rta Maxsus Ta'lim Vazirligi.

Reshetov, B.B, Shoabdurahmonov, Sh., (1978), **O'zbek Dialektologiyasi**, Toshkent, O'qituvchi Nashriyoti.

Sagdullayev, A., vd., (2000), **O'zbekistan Tarixi: Davlat va Camiyat Taraqqiyoti**, Toshkent.

Sapayev, Q., (2009), **Hozirgi O'zbek Tili Morfemika, So'z Yasalishi va Morfologiya**, Toshkent.

Saray, M., (2019), **Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Sayfullayeva, R., (2009), **Hozirgi O'zbek Adabiy Tili**, Toshkent, Fan va Texnologiya Nashriyoti.

Serebrennikov, B. A, Gadjieva N. Z., (2018), **Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihî Grameri**, (Çeviri: Tefik Hacıyev, Mustafa Öner), Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

Somuncuoğlu, T. B., (2006), **Türkistan’da Eğitim (1865-1917) Ve Çarlık Rusya’sının Sosyo-Politik Açından Eğitime Yaklaşımı**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi (Danışman: Prof. Dr. Timur Kocağlu), Ankara.

Şçerbak, A. M., (2019), **Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Şekil Bilgisi Üzerine Denemeler Fiil** (Çeviri: Y, Karasoy, N. Hacızade, M. Gülmez), Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

Shoabdurahmonov, Sh., vd., (1980), **Hozirgi O‘zbek Adabiy Tili I Qism**, Toshkent, O‘qituvchi Nashriyoti.

Shoniyozov, K., (2001), **O‘zbek Xalqining Shakllanish Jarayoni**, Toshkent, Sharq Nashriyat.

Shukurov, Sh., (1976), **O‘zbek Tilida Fe’l Zamonlari Taraqqiyoti**, Toshkent, Ozbekiston SSR Fan Nashriyoti.

Tekin, T., (1989a), **Türk Dil ve Dialektlerinin Yeni Bir Tasnifi**, Dergipark.

Tekin, T., (2003b), **Orhun Türkçesi Grameri**, İstanbul, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.

Temir, A., (2019), **Moğolların Gizli Tarihi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu.

Thelin, N., (1978), **Towards a Theory of Aspect**, Uppsala, Tense and Actionality in Slavic, Studia Slavica Upsaliensia 18, Almqvist & Wiksell.

Togan, Z. V., (1947a), **Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi Cilt 1, Batı ve Kuzey Türkistan**, İstanbul, Güven Basımevleri.

Togan, Z. V., (1981b), **Umumi Türk Tarihine Giriş, En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar**, Cilt 1, İstanbul, Enderun Yayınları.

Tolstov, S. P., (1947), **Osnovniye Problemi Etnogeneza Narodov Sredeney Azii / Orta Asya Halklarının Etnogenezinin Ana Sorunu**, Sovetskaya Etnografiya.

Tursunov, U., Muhtorov, A., Rahmatullayev, Sh., (1992), **Hozirgi O'zbek Adabiy Tili**, Toshkent.

Usmonov, Q., Sodiqov, M., Burxonova, S., (2006), **O'zbekiston Tarixi**, Toshkent, O'zbekistan Respublikasi Oliy va O'rta Maxsus Ta'lim Vazirligi.

Uzoqov, H. (1972), **O'zbek Tilshunoslari**, Toshkent, O'qituvchi Nashriyoti.

Vardar, B., (2002), **Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü**, İstanbul, Yabancı Dil Yayınları.

Yakubovskiy, A. Y., (1941/2010), **O'zbek Xalqining Yuzaga Kelishi Masalasi** **Xakida**, Toshkent.

İnternet Kaynakları

https://ticaret.gov.tr/data/5ef20f4213b876b1f88518d8/%C3%96zbekistan_2022.pdf

(05.09.2022 tarihinde erişilmiştir.)

<https://worldpopulationreview.com/countries/uzbekistan-population>

(09.12.2022 tarihinde erişilmiştir.)

https://ticaret.gov.tr/data/5ef20f4213b876b1f88518d8/%C3%96zbekistan_2022.pdf

(05.09.2022 tarihinde erişilmiştir)

ÖZET

Özbek Türkçesi'nin haber kipleri üzerine yapılan bu çalışma üç ana bölüm olarak ele alınmıştır. Çalışma, Özbek dil bilimci Azim Hacıyev'in gramer anlayışı üzerinden incelenmiştir.

Çalışma, ön söz, giriş, içindikiler, birinci bölüm, ikinci bölüm, üçüncü bölüm, kaynakça ve sonuçtan oluşmaktadır.

Çalışmanın birinci bölümünü, Özbek Türkleri ve Türkçesi oluşturur. Burada, Özbek Türklerinin tarih sahnesine çıkışları ve yayılma alanları verilirken Çarlık Rusya'sı ve Sovyet Rusya'sı dönemlerindeki yaşamlarına değinilmiştir. Diğer taraftan Özbek Türkçesinin Türk dili tasniflerindeki yeri ve Özbek Türkçesi ağızları ve standart dilin kuruluşu hakkında genel bilgi verilmiştir.

İkinci bölüm, teorik bilgiler çerçevesinde incelenmiş, fiil ve fiil çekimi ile ilgili temel kavram ve terimler verilmiştir. Fiil kategorileri üzerinde zaman, kişi ve kip unsurlarına işaret edilmiştir.

Üçüncü bölüm ise, Özbek Türkçesinde haber kipleri özelinde ilerlenmiş olup, basit ve birleşik çekimler üzerinden ele alınmıştır. Özbek Türkçesinde, *mayl* başlığının alt başlığı altında incelenen *icra mayli*'nin üç ana zamanı incelenmiştir.

Sonuç kısmında ise, tezde ulaşılan sonuçlar verilmiştir. Ayrıca kaynakça kısmında tezde yararlanılan bütün kaynaklar, alfabe sırasına göre gösterilmiştir.

ABSTRACT

This study on the indicative moods of Uzbek Turkish has been handled as three main sections. The study was examined through the grammar understanding of the Uzbek linguist Azim Hacıyev.

The study consists of a preface, introduction, table of contents, the first part, second part, third part, bibliography and conclusion.

The first part of the study consists of Uzbek Turks and Turkish. Here, while the emergence of the Uzbek Turks on the stage of history and their expansion areas are given, their lives in the periods of Tsarist Russia and Soviet Russia are mentioned. On the other hand, general information is given about the place of Uzbek Turkish in Turkish language classifications and the establishment of Uzbek Turkish dialects and standard language.

The second chapter has been examined within the framework of theoretical knowledge, and the basic concepts and terms related to verb and verb conjugation are given. Tense, person and mood elements are pointed out on the verb categories .

The third part, on the other hand, has proceeded in Uzbek Turkish with regard to the indicative moods and has been handled through simple and compound conjugations. In Uzbek Turkish, three main tenses of executive mayli, which were examined under the subtitle of mayl, were examined.

In the conclusion part, the results reached in the thesis are given. In addition, in the bibliography, all the sources used in the thesis are shown in alphabetical order.